

Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка
Національний університет «Острозька академія»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОВАЛЕНКО НАТАЛІЯ ЛЕОНІДІВНА

УДК 94(477) «1943/1953»

ДИСЕРТАЦІЯ

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА НАПРИКІНЦІ 1943 – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1953 РР.
(НА МАТЕРІАЛАХ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

07.00.01 – історія України

Галузь знань: гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Н. Л. Коваленко

Науковий керівник Стародубець Галина Миколаївна доктор історичних наук,
професор

Житомир – 2017

АНОТАЦІЯ

Коваленко Н. Л. Соціально-економічний та культурний розвиток українського села наприкінці 1943 – першої половини 1953 рр. (на матеріалах Житомирської області). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). – Житомирський державний університет імені Івана Франка. Національний університет «Острозька академія». Житомир, 2017.

Наукова новизна дослідження полягає, насамперед, у тому, що у дисертації *вперше* здійснено комплексне дослідження соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку сіл Житомирської області в період з кінця 1943 – першої половини 1953 рр. Зокрема:

- запропоновано періодизацію процесу розвитку сільського господарства області впродовж періоду пізнього сталінізму;
- охарактеризовано умови й особливості процесу відновлення та функціонування колгоспної системи області;
- сформульовано низку теоретичних положень, висновків і узагальнень, в яких міститься оцінка соціально-економічного та культурного стану регіону в досліджуваний відрізок часу.

У перші післякупаційні роки процес відбудови був пов'язаний з надзвичайними труднощами, зумовленими великими масштабами руйнувань, матеріальними та людськими втратами. Господарство колгоспів, радгоспів і МТС було зруйноване й пограбоване. Найдієвішим способом відновлення і поповнення матеріально-технічної бази сіл в перші післякупаційні роки був метод народної будови, започаткований мешканцями села Верхівня Вчорайшенського району Житомирської області, завдяки якому до кінця 1945 р. вдалося значно відродити сільське господарство регіону. Великою перешкодою та важким тягарем для переважної більшості колгоспів, радгоспів та селян-одноосібників Житомирщини в

повоєнний період була податкова і заготівельна політика держави, яка негативно впливала на відновлення тваринництва, посівну та збиральну кампанії.

Серед основних причин голоду 1946–1947 рр. на території Житомирщини виділяються: економічно необґрунтовані плани виробництва в сільському господарстві; відсутність у колгоспах потрібного матеріально-технічного забезпечення; нестача агротехніки та тягової сили; перебої з паливом і запчастинами; проведення польових робіт значною мірою вручну, переважно силами жінок і підлітків; обов'язковість виконання держпланів хлібозаготівель. Усе це, примножене несприятливими погодними умовами сильної спеки літа 1946 р., призвело до зниження врожайності зернових та зменшення їх валового збору. В сукупності чинників економічний тиск на село зростав. Селяни були переобтяжені виконанням різного роду зобов'язань та повинностей. Наприкінці 1946 р. – у першій половині 1947 р. через недоїдання люди хворіли на дистрофію та помирали. Через хвороби та послаблення стану здоров'я вони не виходили на роботу в колгоспи, діти не відвідували школу. Населення погано забезпечувалося продуктами через значну нестачу хліба, неврожай овочів, невидачу зерна й грошей колгоспникам на трудодні. Бракувало кормів для худоби, насіння для посіву.

Процес відновлення та функціонування колгоспної системи в області у 1948–1953 рр. зазнав немало труднощів – наслідки голоду 1946–1947 рр., брак сільгоспмашин, кваліфікованих працівників, недостатнє державне фінансування сільського господарства тощо. Господарська ініціатива та трудова дисципліна селян не підкріплювалися матеріальною зацікавленістю, навпаки – управління сільським господарством було надмірно централізоване. Відновлення довоєнних посівних площ та обсяги збору хліба в області, який надходив від колгоспів, колгоспників та одноосібників, було досягнуто в 1949 р., однак сільське господарство перебувало в стані гострої кризи. Питання укомплектування колгоспних ферм та недостатньої врожайності овочів вирішувалося шляхом контрактації худоби та вилучення продуктів з індивідуальних селянських секторів. Проведене державою укрупнення колгоспів не принесло бажаних результатів, що призвело до загального економічного занепаду сільського господарства.

Питання відновлення та покращення житлово-побутових умов селянства Житомирщини впродовж усього періоду відбудови залишалося відкритим та потребувало негайного вирішення, оскільки частині з них помешканням слугували землянки та господарчі будівлі. Залучення величезних людських ресурсів, розроблення та впровадження заходів з поліпшення становища в житловій сфері відчутних змін не принесли. Залишковий принцип фінансування та вторинність підходу держави до проблем селян гальмували розвиток торгівлі. Багато товарів перебувало в дефіциті, населення погано харчувалося й одягалось.

Попри відновлення та будівництво нових лікарень, стан медобслуговування мешканців сіл області в окреслений період залишався незадовільним. Негайного вирішення потребували й інші проблеми: забезпечення медичним обладнанням і препаратами лікарень, кількість лікарів, умови їх побуту та проживання. Усі соціально-побутові та медико-санітарні труднощі селяни долали самостійно. У 1950 р., після проведеного реформування закладів охорони здоров'я, уряд приділив більше уваги покращенню рівня медичного обслуговування сільського населення, що дало змогу вийти на довоєнний рівень, а згодом і значно його перевершити. Потребував покращення й санітарний стан сіл Житомирщини. Здоров'ю населення постійно загрожували епідемічні хвороби.

Здійснювана радянською владою у повоєнні роки соціальна політика була спрямована, переважно, на вдосконалення системи соцзабезпечення покалічених фронтовиків, їх сімей та репатрійованих. Тисячі соціально незахищених людей змушені були самостійно вести боротьбу за виживання. Державні органи намагалися вирішити й проблеми повоєнного дитячого сирітства, зокрема створювалися комісії для боротьби з безпритульністю та бездоглядністю, розгалужена система державних спеціальних дитустанов різних типів для дітей з особливим соціальним статусом, вівся облік дітей, котрі залишилися без опіки. Однак забезпечити дитустанови продовольчо-промисловими товарами було складно. Частково вирішити цю проблему допомагали сільські жителі, небайдужа громадськість. Та залишковий принцип фінансування й злочинно-байдуже

ставлення керівництва до потреб сільських жителів призводило до уповільненого темпу соціально-побутового розвитку сіл Житомирської області.

Культурно-просвітницька робота серед сільського населення Житомирщини в повоєнний період здійснювалася в складних умовах: не вистачало належної матеріально-технічної бази, приміщень та кадрового забезпечення. Стан більшості з них вдалося покращити завдяки методу народної будови. Найбільш доступними та масовими осередками дозвілля були клуби та бібліотеки. Досягти кількісних довоєнних показників та поліпшити культурне обслуговування культурно-просвітницьким закладам у регіоні вдалося лише в середині 1950-х рр.

Через брак приміщень, застарілу апаратуру, відсутність матеріально-технічної бази на низькому рівні в селах області залишалося кінообслуговування. Не відповідав потребам і загальний рівень радіофікації сільської місцевості Житомирської області, що не давало змоги мешканцям села користуватися радіо. Найбільш поширеними засобами масової інформації на селі залишалися газети.

Залишковий підхід держави до фінансування погано впливав на розвиток освітньої мережі. Особливістю Житомирщини є те, що метод народної будови, шляхом організації суботників та недільників, став найдієвішим способом відновлення роботи шкіл. Протягом всього періоду відбудови заклади освіти регіону гостро відчували потребу в педагогічних кадрах, внаслідок чого в школах часто працювали спеціалісти, які не мали відповідної освіти.

Попри поступове налагодження навчального процесу та запровадження загальнообов'язкової семирічної освіти, проблема охоплення навчанням дітей шкільного віку, які проживали на далекій відстані від шкіл, не мали матеріальних ресурсів або змушені були працювати в колгоспах, залишалася невирішеною.

Регіональний підхід до з'ясування проблеми є актуальним, оскільки, по-перше, він допомагає простежити особливості реалізації державних соціально-економічних планів на рівні регіону; по-друге, що також є не менш важливим, наслідки та оцінку результатів впровадження їх у життя місцевим населенням. Дослідження проблем повоєнної відбудови та розвитку аграрного сектору

економіки є актуальним і з огляду на те, що відродження села виступає одним із пріоритетних завдань влади на сучасному етапі державного будівництва України.

Практичне значення отриманих результатів. Комплексне дослідження соціально-економічного та культурного розвитку українського села в межах окремого регіону є внеском у розвиток історико-краєзнавчої науки. Результати праці можуть бути використані для подальших наукових досліджень історії аграрної та соціально-економічної сфер, культури та освіти України середини ХХ ст., при підготовці спеціальних та узагальнюючих праць з історії Житомирщини, загальних і спеціальних курсів з новітньої історії України; у музейній і краєзнавчій роботі. Окремі положення та висновки, сформульовані в дослідженні, можуть бути корисними органам державної влади, місцевого самоврядування при розробці державної та регіональних концепцій аграрної політики.

Ключові слова: село, відбудова, сільське господарство, голод, податок, колгосп, житло, побут, медицина, соціальне забезпечення, культура, освіта.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у виданнях, внесених до наукометричних баз даних

1. Єфимчук Н. Л. Особливості функціонування колгоспної системи на Житомирщині в 1948–1953 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія»*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 56–60.

2. Єфимчук Н. Л. Рівень медичного обслуговування сільського населення Житомирської області в 1943–1950 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 40. С. 154–158.

3. Єфимчук Н. Л. Особливості відбудови та умови діяльності сільських шкіл на Житомирщині в 1943–1950 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія»*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 2. С. 121–124.

4. Єфимчук Н. Л. Сільські клуби Житомирської області в умовах повоєнного часу. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 1 (17) (січень–березень). Т. 1. С. 102–106.

Статті у фахових виданнях

5. Єфимчук Н. Л. Особливості прояву голоду 1946–1947 рр. на Житомирщині. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк: Вид-во ВНУ ім. Л. Українки, 2012. Вип. 8. С. 95–100.

6. Єфимчук Н. Л. Особливості відбудови аграрного сектору Житомирщини в 1943–1945 рр. *Драгоманівські історичні студії: Збірник наукових праць молодих істориків*. К.: Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 1 (5). С. 344–353.

7. Єфимчук Н. Л. Особливості функціонування колгоспної системи на Житомирщині в 1948–1953 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Серія «Історія»*. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. Вип. XXII. С. 97–102.

Публікації, які додатково відображають матеріали дисертації

8. Єфимчук Н. Л. Періодична преса Житомирщини про голод 1946–1947 рр. *Наука України. Перспективи та потенціал: Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції* (Одеса, 30–31 травня 2012 р.). О., 2012. С. 37–40.

9. Єфимчук Н. Л. Повоєнний голод в селах Житомирської області. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (Дніпропетровськ, 7–8 жовтня 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 137–139.

10. Єфимчук Н. Л. Житомирщина в повоєнний голодовий період 1946–1947 рр. *Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції* (Житомир, 9–10 листопада 2012 р.). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. С. 166–168.

11. Єфимчук Н. Л. Передумови та наслідки голоду 1946–1947 рр. на Житомирщині. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та*

наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): *Матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ, 20–21 листопада 2013 р.). К., 2013. С. 43–49.

12. Єфимчук Н. Л. Житлові умови сільських мешканців Житомирщини в повоєнний період. *Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції* (Житомир, 7–8 листопада 2014 р.). Житомир: Полісся, 2014. С. 176–178.

13. Єфимчук Н. Л. Ліквідація наслідків німецької окупації в сільському господарстві Житомирської області у 1944–1945 рр. *Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть: Матеріали Всеукраїнської конференції* (Житомир, 22 травня 2015 р.). Житомир: Полісся, 2015. С. 109–111.

14. Єфимчук Н. Л. Сільські бібліотеки Житомирщини в післявоєнний період. *Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції* (Житомир, 20 листопада 2015 р.). Житомир: Полісся, 2015. С. 215–217.

15. Єфимчук Н. Л. Радіо в житті сільських мешканців повоєнного періоду. *Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення та підходи: Збірник матеріалів II-ї Міжнародної науково-практичної конференції* (Баку – Ужгород – Дрогобич, 10 березня 2017 р.). Баку; Ужгород; Дрогобич: Посвіт, 2017. С. 60–62.

SUMMARY

Kovalenko N. L. Socio-economical and cultural development of Ukrainian rural communities at the end of 1943 – the first half of 1953 (based on the historical evidence of Zhytomyr region). Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Historical Sciences in the specialty 07.00.01 «History of Ukraine» (032 – History and Archeology) of Zhytomyr Ivan Franko State University. The National University of Ostroh Academy. Zhytomyr, 2017.

Scientific novelty of the research is first and foremost that the process of the socio-economical, cultural and educational development of Ukrainian rural communities

on the example of Zhytomyr region over the end of 1943 – the first half of 1953 has been proposed. The following has been accomplished:

- The periodization of agricultural development of Zhytomyr region in the first post-war decade has been carried out in the thesis for the first time;
- The conditions and peculiar properties of the reconstruction process and functioning of the collective farm system of the region;
- The number of theoretical considerations, conclusions and generalizations assessing the socio-economical and cultural condition of the region in this period.

In the first post-occupation years the reconstruction process faced extreme difficulties resulting from the extensive destruction, loss of property and human resources. The kolgosps, radgosps and machine-tractor stations were ruined and plundered. During the first post-occupation years the most effective way of reconstruction, material and technical facilities replenishment was the public construction method started by the farmers of the village Verhivnia, Vchorajshensk district, Zhytomyr region; by the end of 1945 it became possible to revive the agricultural sector of this region by virtue of the previously mentioned method. The major obstacle and burden for kolhosps, radhosps and individual farmers of Zhytomyr region during the post-war years was the tax and procurement policy of the government which exerted downward pressure on the animal agriculture recreation, sowing and harvesting campaigns.

The economically not substantiated business plans of agricultural production, the deficiencies in required logistic support of kolhosps, agricultural techniques and propelling force lack, disruption of petrol and spares supplies, mostly manual field work by and at the expense of women and adolescents, the necessity of grain procurements plan fulfillment were the main causes of hunger in 1946–1947 on the territory of Zhytomyr region. All these factors upscaled by the adverse weather namely summer heat in 1946 were the reason of the grain yield depression and gross yield. The economic pressure on rural communities was immensely increasing by the combination of the abovementioned factors. The farmers were overwhelmed by the implementation of the various obligations and duties. At the end of 1946 – the first half of 1947 the people were suffering from dystrophy because of malnutrition and were dying. Due to the diseases

and health condition decrease the rural population did work in kolhosps and children did not attend school. The population was poorly provided with food along of the severe lack of bread, poor garden crop, grain non-granting and lack of kolhosp workers payment for the labor days. It lacked of animal feedstuff and seed grains.

The process of reconstruction and functioning of the kolhosp system in the region in 1948–1953 had plenty of difficulties as follows the effects of hunger in 1946–1947, lack of agricultural techniques and qualified specialists, non sufficient financing of the agricultural sector, etc. The business initiative and labor discipline of the farmers were not supported financially, the management of the agricultural industry was unnecessarily centralized. Cultivation areas of the pre-war period and total amount of grain produced by kolhosps, kolhosp workers and individual farmers were reached in 1949, the agricultural sector had been at the point of acute crisis though. The issue of the scope of supply of kolhosps and the completion of the poor garden crop was fulfilled by the cattle contraction and food withdrawal from the individual farmers sectors. The merger of kolhosps did not achieve the agreed goals and caused the general economic decline of the agricultural sector.

The reconstruction and improvement issue of the housing of the rural population in Zhytomyr region during the reconstruction period remained opened and needed to be solved urgently as the certain part of the farmers was living in dugouts and household buildings. The implementations of huge manpower employment, development and application of housing improvement measures have not brought substantive changes. The «left-over principle» and national secondary approach to the rural community problems were the obstacle for commercial activity. The shortage of the variety goods has been observed; people were badly nourished and poorly dressed.

The medical services of the rural population of the region during the stated period were unsatisfactory notwithstanding the reconstruction and construction of the new hospitals. Such issues as provision of medical equipment and supplements, a sufficient number of doctors and their living conditions were to be solved urgently. All social and living problems as well as medical and sanitary ones were solved by the rural communities on their own. In 1950 upon the implementation of the health care

institutions the government considered the improvement of the rural population medical services; as the result it became possible to reach the pre-war level of health service and subsequently to surpass it greatly. The sanitary condition of the rural communities in Zhytomyr region also needed to be improved. Public health has always been vulnerable to a sudden eruption of epidemics.

The focus of the social policy of the Soviet Union during the post-war years was mostly on the improvement of the social protection of the disabled veterans, their families and repatriates. Thousands of socially disadvantaged people had to struggle for survival by themselves. Government endeavored to resolve the issues of the orphanhood in the post-war period, in particular the street and neglected children commissions and a multidivisional network of care institutions of different kinds for orphans were created, and abandoned children were registered. However, it was difficult to supply the child care institutions with food and manufactured goods. This problem has been partly solved by the farmers and not indifferent people. The «left-over principle» and felonious indifference of the policy makers to the needs of the rural communities caused the slow rate of the social development of the villages in Zhytomyr region.

Cultural education of the rural population in Zhytomyr region during the post-war period was provided under difficult conditions, namely the lack of proper facilities and resources, premises and teaching staff. This situation has been improved to a greater extent by the method of public construction. The clubs and libraries were the most popular and affordable entertainment public places. It became possible to reach the pre-war quantitative criteria and to improve the cultural services of the cultural and educational public places in the region only in the mid-1950's.

The cinema was the only kind of entertainment because of the premises lack, out-of-date cinematographic instrumentation, the low level of material and technical basis in the rural communities of Zhytomyr region. The general level of the broadcasting system installation of the rural district of Zhytomyr region did not meet needs and the farmers could not make use of the radio. The newspapers were the most popular kind of mass media in the countryside.

The «left-over principle» of the country in regard to financing badly influenced on the development of the educational network. The feature of Zhytomyr region is that the method of public construction by means of voluntary Saturday and Sunday work was the most effective for the reopening of schools. During the whole period of reconstruction the educational institutions were suffering from severe teaching staff deficiencies, as the result the specialists having no appropriate education were working at schools.

Notwithstanding the systematic educational process organization and the introduction of compulsory seventh grade education the issue of school nonattendance by children of the school age that were living far from schools, having no material resources and having to work in kolhosps was unsolved.

The regionalization of the research issue is of current concern as first and foremost it helps to outline the features of the realization of the national social-economic plans at the regional level and last but not least the consequences and data evaluation of its implementation in the real life of the local population. The study of the issues of the post-war reconstruction and development of the agricultural sector is topical as the revival of the rural community is the one of the priority tasks of the government at the current stage of the national development of Ukraine.

The practical value of the obtained data. The multi-method research of the socio-economical and cultural development of Ukrainian rural communities within the limits of the separate region represents a contribution to the development of the historic-cultural science. The results of the study may be used in the further scientific research of agricultural and socio-economical spheres, the history of culture and education of Ukraine in the middle of XX century, the specialized and synthesis reports on the history of Zhytomyr region, general and specialized course of the contemporary history of Ukraine, works on museum and cultural matters. The propositions and conclusions of this research may be used by the governmental authorities, local government institutions for the national and regional concept development of agricultural policy.

Key words: rural community, reconstruction, agriculture, hunger, tax, kolhosp, housing, way of life, medicine, social protection, culture, education.

PUBLICATIONS LISTING OF THE APPLICANT

The articles in publications been listed in scientometrical data-base

1. Yefimchuk N. L. The special aspects of the kolhosp system functioning in Zhytomyr region in 1948–1953. *The academic writing of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University: Series «History»*. Ternopil: Publishing House Hnatiuk NTPU, 2014. Edition. 1. Ch. 2. P. 56–60.
2. Yefimchuk N. L. The level of medical services of the rural population in Zhytomyr region in 1943–1950. *The academic writing of the historical faculty of Zaporizhzhia National University*. Zaporizhzhia: ZNU, 2014. Edition. 40. P. 154–158.
3. Yefimchuk N. L. The special aspects of reconstruction and activity of rural schools in Zhytomyr region in 1943–1950. *The academic writing of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University: Series «History»*. Ternopil: Publishing House Hnatiuk NTPU, 2015. Edition. 1. Ch. 2. P. 121–124.
4. Yefimchuk N. L. The rural clubs in Zhytomyr region during the post-war period. *Eminak: scientific weekly newspaper*. 2017. № 1 (17) (Jan-Mar). T.1. P. 102–106.

The articles in professional editions

5. Yefimchuk N. L. The special aspects of hunger symptoms in 1946–1947 in Zhytomyr region. *Historical studios of Lesya Ukrainka Volyn National University*. Lutsk: Publishing House: Lesya Ukrainka VNU, 2012. Edition. 8. P. 95–100.
6. Yefimchuk N. L. The special aspects of reconstruction of the agricultural sector in Zhytomyr region in 1943–1945. *Drahomanov's Historical studios: Collection of scientific works of the young historians*. K.: National Pedagogical Dragomanov University, 2013. Edition. 1 (5). P. 344–353.
7. Yefimchuk N. L. The special aspects of the kolhosp system functioning in Zhytomyr region in 1948–1953. *The academic writing of Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky: Series «History»*. Vinnitsia: PB «National cartographic factory», 2014. Edition. XXII. P. 97–102.

The publications reflecting the thesis material

8. Yefimchuk N. L. The periodical print publications about hunger in Zhytomyr region in 1946–1947. *Science of Ukraine. The prospects and potential: The proceedings*

of the IV Ukrainian Scientifically-practical Distance Conference (Odesa, May 30–31, 2012). O., 2012. P. 37–40.

9. Yefimchuk N. L. The post-war hunger in rural communities in Zhytomyr region. *The current problems of the socio-humane sciences: The proceedings of the Ukrainian Scientific Conference* (Dnipropetrovsk, Oct. 7–8, 2012). Dnipropetrovsk, 2012. P. 137–139.

10. Yefimchuk N. L. Zhytomyr region during the post-war period 1946–1947. *The proceedings of Conference Proceedings of the V Volyn Regional Natural Historical Conference* (Zhytomyr, Nov. 9–10, 2012 p.). Zhytomyr: Publishing House: ZSU, 2012. P. 166–168.

11. Yefimchuk N. L. The preconditions and consequences of hunger in 1946–1947 in Zhytomyr region. *Hunger in Ukraine in the first half of the XX century: the preconditions and consequences (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Proceedings of the International Scientific Conference* (Kyiv, Nov. 20–21, 2013). K., 2013. P. 43–49.

12. Yefimchuk N. L. The living conditions of the rural communities in Zhytomyr region during the post-war period. *Proceedings of the VII Volyn Regional Natural Historical Conference* (Zhytomyr, Nov. 7–8, 2014). Zhytomyr: Polissia, 2014. P. 176–178.

13. Yefimchuk N. L. Mitigation of consequences of German occupation of the agricultural sector in Zhytomyr region in 1944–1945. *Wars and armed conflicts in Eastern Europe in the XX – at the beginning of the XXI cent.: Proceedings of the Ukrainian Conference* (Zhytomyr, May 22, 2015). Zhytomyr: Polissia, 2015. P. 109–111.

14. Yefimchuk N. L. The rural district libraries in Zhytomyr region during the post-war period. *Proceedings of the VIII Ukrainian regional natural historical conference* (Zhytomyr, Nov. 20, 2015). Zhytomyr: Polissia, 2015. P. 215–217.

15. Yefimchuk N. L. Radio in the life of rural population during the post-war period. *Basic and applied research: modern scientific-and-practical solutions and approaches: information package of the II International Scientifically-practical Conference* (Baku – Uzhhorod – Drohobych, Mar. 10, 2017). Baku; Uzhhorod; Drohobych: Prosvit, 2017. P. 60–62.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	16
Вступ.....	18
Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження	
1.1. Історіографія проблеми.....	23
1.2. Джерельна база дослідження.....	38
1.3. Методологічні засади дослідження та понятійний апарат.....	46
Розділ 2. Характерні риси розвитку сільського господарства області в кінці 1943 – на початку 1950-х рр.	
2.1. Основні напрямки відбудовчих процесів в аграрному секторі економіки області в період з кінця 1943–1945 рр.....	53
2.2. Села Житомирщини в період голоду 1946–1947 рр.....	70
2.3. Особливості функціонування колгоспної системи в 1948 – першій половині 1953 рр.....	85
Розділ 3. Стан соціально-побутової сфери села	
3.1. Житлово-побутові умови мешканців сіл Житомирської області.....	105
3.2. Медико-санітарний стан сільського населення області наприкінці 1943 – першій половині 1953 рр.	119
3.3. Соціальне забезпечення сільських мешканців Житомирщини.....	135
Розділ 4. Культурно-освітня робота на селі	
4.1. Організація дозвілля та відпочинку сільських мешканців області.....	150
4.2. Відновлення та функціонування сільської освітньої мережі Житомирщини.....	168
Висновки.....	186
Список використаних джерел та літератури.....	193
Додатки.....	250

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВНЗ – вищий навчальний заклад

ВРХ – велика рогата худоба

Держархів Житомирської обл. – Державний архів Житомирської області

ДПР – дитяча приймальня-розподільня

Здоровпункт – оздоровчий пункт

ЗМІ – засоби масової інформації

Комунгосп – комунальне господарство

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МОЗ – Міністерство охорони здоров'я

МТС – машинно-тракторна станція

Нарком – Народний комісар

Наркомторг – Народний комісар торгівлі

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки

НКСЗ – Народний комісаріат соціального захисту

НКО – Народний комісаріат освіти

ОБЛВНО – обласний відділ народної освіти

Обком КП(б)У / КПУ* – обласний комітет Комуністичної партії більшовиків

України / Комуністичної партії України

Облземвідділ – обласний земельний відділ

Облздороввідділ – обласний відділ охорони здоров'я

Охмадит – охорона матері та дитини

Профактив – профспілковий актив

Радгосп – радянське господарство

Райвиконком – районний виконавчий комітет

Райземвідділ – районний земельний відділ

Райвідділ МДБ – районний відділ Міністерства державної безпеки

* 3 квітня 1946 р.

Райздороввідділ – районний відділ охорони здоров'я

Райторгвідділ – районний торговельний відділ

Райком КП(б)У / КПУ – районний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України / Комуністичної партії України

Райспоживспілка – районна споживча спілка

РВНО – районний відділ народної освіти

РЗВ – районний земельний відділ

РК КП(б)У – районний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

РНК – Рада Народних Комісарів

РФВ – районний фінансовий відділ

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

Тубдиспансер – туберкульозний диспансер

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України

ЦСУ – Центральне статистичне управління

ВСТУП

Актуальність теми. У дослідженні історії українського села в умовах панування сталінського режиму, незважаючи на ґрунтовний науковий доробок вітчизняних та зарубіжних вчених, усе ще залишається чимало лакун. Поза рамками наукового пошуку істориків, соціологів, економістів досі залишається комплекс досліджуваних у дисертації подій та явищ, що посилює її наукову новизну та актуальність. Поява нових методологічних підходів, значне розширення джерельної бази також спонукають до переосмислення відомих вже дослідникам аспектів зазначеної проблеми, які мають давню дослідницьку традицію.

Одним із ключових моментів, який визначає сучасний запит суспільства на засвоєння історичної спадщини, є вивчення соціальних процесів не лише в макроструктурах, але й у системі індивід – соціум. Відтак актуальним є саме регіональний підхід до з'ясування проблеми, оскільки, по-перше, він допомагає простежити особливості реалізації державних соціально-економічних планів на рівні регіону; по-друге, наслідки та оцінку результатів впровадження їх у життя місцевим населенням. Загальновідомо, що без підтримки громадянами реформаторських ініціатив державної влади вони апріорі приречені на невдачу.

Дослідження проблем повоєнної відбудови та розвитку аграрного сектору економіки є актуальним і з огляду на те, що відродження села виступає одним із пріоритетних завдань нинішнього етапу державного будівництва. Критичне осмислення практики і досвіду соціально-економічного розвитку радянського періоду сприятиме успішному реформуванню та модернізації аграрної сфери економіки сучасної України. Зважаючи на традиційно значну частку сільського населення в соціальному складі населення Житомирщини, вирішення завдань, поставлених у дисертації, допоможе глибше зрозуміти специфіку регіону в розрізі його історичної ретроспективи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідної теми кафедри історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка «Правобережна Україна, Волинь-

Житомирщина в кінці XVIII – на початку XXI ст.: соціально-економічні, культурно-освітні, націо- і державотворчі аспекти» (державний реєстраційний номер 0111U008523).

Метою дослідження є комплексний аналіз соціально-економічного становища та культурно-освітнього розвитку сіл Житомирської області в період наприкінці 1943 р. – у першій половині 1953 р.

Для досягнення поставленої мети визначено такі дослідницькі **завдання**:

- проаналізувати стан наукової розробки теми, джерельну базу дослідження та його теоретико-методологічні засади;
- охарактеризувати загальний стан сільського господарства та соціальної інфраструктури сіл Житомирщини у перші післявоєнні роки;
- розкрити цілі й механізм реалізації радянської державної політики в аграрній сфері та особливості її впровадження на Житомирщині;
- проаналізувати динаміку процесу відновлення та функціонування колгоспної системи в області упродовж зазначеного періоду;
- визначити причини, локальні особливості прояву та наслідки голоду 1946–1947 рр. у регіоні;
- простежити стан житлово-побутових умов та медобслуговування сільського населення Житомирської області в період відбудови;
- охарактеризувати соціальну політику держави щодо селянства і загальне становище населення сіл області в період «пізнього сталінізму»;
- розкрити особливості відновлення мережі сільських культурно-освітніх закладів та специфіку їх діяльності в досліджуваній період.

Об'єктом дослідження є аграрний сектор економіки та сільський соціум Радянської України в період кінця 1943 р. – першої половини 1953 р.

Предметом вивчення є сільське господарство Житомирської області на різних етапах післявоєнної відбудови; зміст і реалізація державної політики радянської влади щодо сільського населення Житомирщини в соціально-побутовій та культурно-освітній сферах.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з кінця 1943 р. до

першої половини 1953 р. Вибір нижньої межі (кінець 1943 р.) визначається початком визволення Житомирської області від нацистських окупантів (14 листопада 1943 р. одним із перших населених пунктів області було звільнено районний центр Чоповичі), верхньої (перша половина 1953 р.) – усталеними в сучасній вітчизняній історіографії підходами до періодизації історії України першої половини ХХ ст. Смерть Й. Сталіна прискорила процес реконструювання радянської політичної системи від жорсткого тоталітаризму сталінського зразка до еволюційного тоталітаризму періоду «відлиги». Це, своєю чергою, спричинило реформування аграрної сфери радянської економіки загалом і української зокрема, розгорнуте з другої половини 1953 р.

Оскільки Житомирщина розглядається нами як складова УРСР, вважаємо, що період з кінця 1943 р. – першої половини 1953 р. доцільно аналізувати як цілісний етап її історичного розвитку. У тих випадках, коли це обумовлюється необхідністю, ми частково виходимо за рамки окресленого відрізка часу.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Житомирської області УРСР в її адміністративних кордонах та територіальному поділі упродовж 1943–1953 рр.

Наукова новизна дослідження зумовлена визначенням об'єкту, предмету, мети та дослідницькими завданнями дисертації. У роботі *вперше* комплексно досліджується процес соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку сіл Житомирської області в період з кінця 1943 р. – першої половини 1953 р. На підставі аналізу масиву архівних джерел, друкованих матеріалів та історичної літератури *вперше*:

- з'ясовано стан історіографічної розробки теми, її джерельної бази та введено до наукового обігу низку раніше невідомих архівних документів, які дали можливість дослідити соціально-економічний та культурно-освітній розвиток сіл Житомирщини в окреслений період;
- запропоновано періодизацію процесу розвитку сільського господарства області впродовж періоду «пізнього сталінізму»;
- охарактеризовано умови й особливості відновлення та функціонування

колгоспної системи області;

– сформульовано низку теоретичних положень, висновків і узагальнень, в яких міститься оцінка соціально-економічного та культурно-освітнього стану регіону в досліджуваний нами відрізок часу.

У дисертації вдосконалено та доповнено: інформацію щодо обсягів матеріальних та людських втрат сільської місцевості Житомирщини в результаті військових дій та діяльності нацистської окупаційної влади в період німецько-радянської війни; знання про основні форми і методи відбудови сіл регіону, загальний стан побутової сфери села, які розглядаються не лише крізь призму кількісних показників, але й суб'єктивного чинника – соціального стану сільського населення; відомості про специфіку оплати праці в колективних господарствах області протягом відбудовчого періоду; висновки дослідників про стан соціального забезпечення ветеранів, інвалідів війни регіону та їх сімей, становище дітей-сиріт; попередні наукові судження про особливості соціально-побутового становища сіл області з огляду на специфіку традиційного укладу життя місцевого населення.

Практичне значення отриманих результатів. Комплексне дослідження соціально-економічного та культурного розвитку українського села в межах окремого регіону є внеском у розвиток історико-краєзнавчої науки. Результати праці можуть бути використані для подальших наукових досліджень історії аграрної та соціально-економічної сфер, культури та освіти України середини ХХ ст., при підготовці спеціальних та узагальнюючих праць з історії Житомирщини, загальних і спеціальних курсів з новітньої історії України; у музейній і краєзнавчій роботі. Окремі положення та висновки, сформульовані в дослідженні, можуть бути корисними органам державної влади, місцевого самоврядування при розробці державної та регіональних концепцій аграрної політики.

Апробація результатів дослідження. Загальна концепція дослідження знайшла своє відображення у доповідях і виступах на 9 наукових конференціях:

– *міжнародних:* V Волинській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2012 р.), науковій конференції «Голод в Україні: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)» (Київ, 2013 р.), II науково-практичній

конференції «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи» (Баку–Ужгород–Дрогобич, 2017 р.);

– *Всеукраїнських*: IV науково-практичній заочній конференції «Наука України. Перспективи та потенціал» (Одеса, 2012 р.), «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (присвячена 20-річчю гуманітарного факультету Національної металургійної академії України) (Дніпропетровськ, 2012 р.), П'ятих драгоманівських читаннях молодих істориків: «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Київ, 2013 р.), VII Волинській історико-краєзнавчій конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету ім. І. Франка) (Житомир, 2014 р.), «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть» (Житомир, 2015 р.), VIII Волинській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2015 р.).

Основні положення, матеріали, результати і висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено автором у 15 статтях, 7 з яких опубліковано в наукових фахових виданнях України, що належать до переліку Міністерства освіти і науки України (3 з них включені до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (Російський індекс наукового цитування), 1 – до міжнародної наукометричної бази РІНЦ, Index Copernicus (Республіка Польща), Open Academic Journals Index) і 8 – у матеріалах конференцій.

Структура роботи. Обсяг і структура дисертації зумовлені метою і дослідницькими завданнями. Вона побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається з анотації, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів основної частини (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (551 позиція) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 261 сторінку, з них 179 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Історіографічна розробка теми соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку сіл Житомирщини в 1943–1953 рр. умовно поділяється на два періоди – радянський (сер. 1940-х рр. – 1991 р.) та сучасний (1991 р. – 2010-ті рр.). До останнього належать також праці зарубіжного походження, більшість яких стосуються подій Другої світової війни. У радянській історіографії є підстави виокремити три етапи: 1) сер. 1940-х – сер. 1950-х рр., 2) друга пол. 1950-х – сер. 1980-х рр., 3) друга пол. 1980-х – поч. 1990-х рр. Кожен з періодів та етапів мав свою специфіку з огляду на можливість доступу науковців до архівних матеріалів та використання їх в процесі написання наукових праць.

Зважаючи на комплексний предмет дослідження, історіографічний пласт обраної теми умовно поділяється на три тематичні блоки: економічний (економічна складова розвитку села), культурний (культурно-освітня сфера); соціальний (житлово-побутова, медична та соціальна сфери повоєнного села Житомирщини).

Становлення основного кола дослідницьких тем радянської історіографії періоду відбудови відбувалося із виразним класовим підходом та обґрунтуванням керівної ролі ВКП(б) / КП(б)У в боротьбі з нацизмом та процесах відбудови [267; 289; 293]. Наукові дослідження, в основному, висвітлювали теми керівної ролі партії у відбудові сільського господарства [513; 522]. Майже всі праці були виконані в руслі сталінських оцінок і висновків щодо війни, викладених в його роботі «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу» [471].

Серед праць, присвячених відбудові повоєнного села, увагу привертає робота кандидата сільськогосподарських наук О. Канєвського «Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР» [359]. У ній висвітлено шляхи виконання завдань закону «Про план відбудови і розвитку народного господарства в 1946–1950 рр.» та

рішень ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про піднесення сільського господарства в післявоєнний період. Сконцентрований у праці фактичний матеріал дозволяє визначити розміри руйнувань і втрат, заподіяних сільському господарству республіки в умовах війни та окупації, оцінку кількісних і якісних вимірів, здійснених у 1943–1945 рр. заходів з відновлення колгоспів та радгоспів.

Досліджуючи діяльність республіканських парторганізацій А. Гора [510] приділив увагу їх політичній роботі у колгоспах, радгоспах і МТС, мета якої полягала в залученні селян до виконання робіт з відродження господарства та виробництва сільгосппродукції в умовах післяокупаційної розрухи й ще триваючої війни. Матеріали розкривають реальний стан села, досягнення економіки, трудову жертвовність селянства. В працях Г. Мар'яхіна [398–399] відображена тема податкової політики щодо колгоспного селянства.

У перші повоєнні роки було опубліковано низку статей та брошур про стан і перспективи розвитку сільського господарства та окремі аспекти соціальної сфери села, переважно агітаційно-пропагандистського спрямування. Серед дослідників цього періоду виділимо роботи П. Богдашкіна [260], С. Щурова [501] та М. Грищенка [304]. Останній у позитивному розрізі й уникаючи гострих проблем, проаналізував збитки, заподіяні сільським школам та показав заходи, спрямовані на їх відродження. Проте, наведені ним показники матеріальної бази шкіл та наявності в них вчительських кадрів не відображали дійсного стану.

Особливе значення мають публікації групи провідних науковців-медиків та фахівців органів охорони здоров'я, які брали участь в ліквідації медико-санітарних наслідків війни та окупації [405–408]. У них зроблено першу спробу наукового осмислення і аналізу збитків, заподіяних нацистами медико-санітарній сфері та здоров'ю населення, у тому числі й сільському, заходів, спрямованих на відновлення на звільненій території системи охорони здоров'я. Науковці М. Семашко [467], С. Каган [356–357], І. Кононенко [374–375], Ф. Артем'єв [248], В. Фединський [489], Є. Мухіна [415] та інші [401; 418] в своїх працях проаналізували й узагальнили збитки медзакладів, шкоду, нанесену здоров'ю сільського соціуму, визначено їх вплив на демографічну ситуацію села. Публікації

практично спрямовані, містять конкретні рекомендації щодо лікувально-профілактичної роботи, що було тоді надзвичайно важливим.

У вказаних працях міститься опосередкована інформація, пов'язана з економічним і соціальним становищем сіл Житомирщини в повоєнні роки. Публікації того часу відтворюють особливості розуміння авторами цієї теми в загальнодержавних рамках або, зрідка, деяких регіонів. Однак, незважаючи на їх стримане об'єктивне і всебічне дослідження, матеріали робіт важливі для опрацювання теми, оскільки область ми розглядаємо крізь призму загальнодержавного процесу відбудови впродовж 1943–1953 рр.

Підсумовуючи перший етап (сер. 1940-х – сер. 1950-х рр.) дослідницьких пошуків даної проблеми, варто сказати, що її вивчення здійснювалося в тісному зв'язку із загальносоюзною історіографією Другої світової війни. Спеціальних досліджень, які б комплексно охоплювали саме цю тему, ще не було. Її фрагменти включалися до загальноісторичних, історико-партійних та спеціальних праць іншої проблематики. Таким чином, в рамках досліджуваного періоду, науковці зробили перші кроки в напрямку конкретно-історичного осмислення і соціально-економічного становища села в перші повоєнні роки.

Значний вклад у вивчення теми повоєнної відбудови села було здійснено в період з 2-ї пол. 1950-х – до сер. 1980-х рр. Фрагментарне висвітлення трудових зусиль селян у виробництві після окупації міститься у книзі М. Супруненка «Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза» [479].

У контексті своїх наукових інтересів до окремих аспектів теми зверталися Г. Денисенко [319], М. Буцько [265–266], М. Вилцан [278], Є. Сафонова [466], М. Коваль [364]. У спеціальному розділі монографії «Коммунистическая партия – организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны» [264] М. Буцько проаналізував заходи партійно державних органів СРСР і УРСР, спрямовані на відродження колгоспно-радгоспної системи, допомогу інших республік Україні у відбудові аграрного сектора, їх участь у відновленні матеріально-технічної бази колгоспів, зусилля селян у відродженні господарства.

Питанням відбудови сільського господарства присвячені наукові праці М. Лавриновича [381; 520]. Його дослідження базуються на матеріалах Житомирської, Київської, Сумської та Чернігівської областей і доповнені загальнодержавними показниками, які характеризують стан аграрної галузі на час звільнення республіки від окупантів і після проведених упродовж 1943–1945 рр. робіт з її відбудови. Автор висвітлює ефективність багатьох починань, ініційованих колгоспниками у рамках «трудового змагання», вирішення проблем організаційного й господарського зміцнення колгоспів, зокрема – забезпечення їх кваліфікованими кадрами, підготовки тракторного парку й сільгоспмашин, використання на полях колгоспниками своїх корів, відновлення тваринництва.

У 1968 р. М. Буцько і М. Лавринович видали монографію «Відродження колгоспного села (Комуністична партія – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни)» [263], в якій розглянуто збитки, заподіяні окупантами господарству колгоспів; особливості проведення відбудовчих робіт методом народної будови; рівень механізації польових робіт, заходи з комплектування тваринницьких ферм.

Частину видань присвячено трудовим зусиллям населення України у відбудовчий період [506; 508]. Вагомий внесок у дослідження соціально-економічної історії села зробив Ю. Арутюнян. У його монографії «Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны» [249] досить ґрунтовно й всебічно проаналізовано трудову діяльність селянства. Вміщені у ній дані скупою мовою цифр розкривають стан села й господарства республіки в різних аспектах: кількість колгоспів, радгоспів, селянських дворів і населення, його структуру, трудові ресурси й трудовні, основні показники тваринництва й рослинництва, фінансовий стан колгоспів і колгоспників, кількість виробленої та зданої продукції, розміри заподіяної окупантами шкоди селу, результати відбудовчих робіт, матеріальне й побутове становище селян.

Окремо виділимо наукові праці М. Данилюка [315–317] та написаний ним спеціальний розділ у монографії «Натхненна праця в ім'я перемоги. Комуністична партія України – натхненник й організатор трудових подвигів українського народу

в роки Великої Вітчизняної війни» [318]. Він розглядає заходи з відродження землеробства і тваринництва на початку відбудови, зусилля трудівників, спрямовані на виконання планів виробництва і поставок продовольства. Значна увага автором приділяється висвітленню ролі жінок-селянок у вирішенні цих завдань і зроблено цілком обґрунтований висновок, що саме вони винесли на своїх плечах основний тягар відбудовчих робіт.

Питання функціонування сільського господарства, хід і результати відбудовчого та виробничого процесів у 1943–1945 рр. в масштабах республіки та окремих її регіонів розглядаються також у роботах В. Бабенко [250], Г. Буркацької [262], В. Васильєва [268], І. Макухіна [393], П. Мельника [402–403; 523], Ю. Носикова [420], Ф. Петляка [446; 527], П. Снітка [469; 532], І. Тельмана [535], В. Томек [538], А. Шевельова [541], В. Юрчука [502] й інших [465; 529; 530]. Особливість цих публікацій полягає в тому, що вони розкривають реалії самовідданої праці колгоспників та працівників МТС на полях і фермах в умовах гострої нестачі техніки, живої тяглової сили й кадрів для виконання держпланів.

Серед дослідників, котрі вивчали аграрний сектор області варто назвати вчених Житомирського сільськогосподарського інституту – Я. Ващенко [270–271] та Б. Епштейна [323]. Їх наукові розвідки стосувалися відродження та відбудови колгоспів області в перше повоєнне десятиліття. Незважаючи на політичну заангажованість цих публікацій, вони становлять історіографічну цінність для нашої роботи, оскільки є одними з небагатьох наукових розвідок, де аналізується економічне становище Житомирщини в означений період.

У роки «застою» історична наука в концептуальному та методологічному аспектах продовжувала розвиватися в руслі, започаткованому в післявоєнний період. Проте дослідження стали більш системними, розширився їх тематичний спектр, опубліковано узагальнювальні видання, підготовлені зусиллями Інституту історії України НАН України, що стосуються економічної та соціальної політики держави на селі: «Історія селянства Української СРС» [353], «Історія педагогіки» [352], «Історія Української РСР (1945–70-і рр.)» [354] та «Історія народного господарства УРСР» [351]. У них подана інформація щодо відродження

колгоспного виробництва та матеріально-технічної бази після звільнення України від нацистських окупантів.

Чималий обсяг матеріалу міститься в 26-томному фундаментальному виданні «Історія міст і сіл Української РСР». Для дослідження на регіональному рівні важливим для нас є том, присвячений Житомирщині [350], який вийшов у 1973 р. Він містить документальні свідчення про економічну й соціальну сфери сіл області, шкоду, заподіяну окупантами економіці регіону, особливості ліквідації наслідків війни та окупації, демографічні втрати. Незважаючи на ідеологічну заангажованість, наукова цінність цього видання залишається беззаперечною, оскільки, завдяки формату подачі матеріалу, читач має можливість побачити Житомирщину панорамно-об'ємно: економічна, культурно-освітня, політична сфери життя.

З другої половини 1980-х рр. у вітчизняній історичній науці починає формуватися і утверджуватися новий погляд на проблему Другої світової війни та повоєнної відбудови. Генератором впровадження нових методологічних підходів до висвітлення цієї тематики стає тогочасний відділ історії Другої світової війни Інституту історії України АН УРСР, очолюваний професором М. Ковалем. Тоді ж з'являється праця вченого, у якій прямо чи опосередковано піднімається питання повоєнної відбудови українського села [371].

Окремі питання налагодження матеріально-побутового забезпечення сільського населення на звільненій території України висвітлюються в роботах А. Ларіна [383; 521] та Т. Гриценка [302]. Науковці наводять цифрові дані та численні факти, які свідчать про здобутки та наявні проблеми в цій сфері.

Про успіхи культурного будівництва на Житомирщині пише З. Вахбрейт. Він наголошує, що відбудова здійснювалася майже виключно за рахунок проведення селянами суботників та недільників, під час яких відновлювали школи, вчительські квартири тощо. За підрахунками дослідника, «довоєнного рівня у сфері освіти область зуміла досягнути лише в 1950–1951 рр.» [269, с. 134].

Відбудову мережі сільських шкіл та організацію навчального процесу фрагментарно розглянуто в низці узагальнювальних праць з історії розвитку освіти

в Україні та спеціальних тематичних публікаціях Т. Шашла [496], М. Гриценка [305–306], М. Гриценка [303], О. Штиволюки і Л. Яковлевої [499], О. Сушка [480; 534], В. Ленської [386–387]. А відновлення й розгортання роботи культурно-освітніх закладів на селі – в публікаціях В. Мольченка [414], А. Байраківського і В. Погорелова [252], С. Черника [493] та О. Філіппова [490]. Дослідники наголошують, що відновлення клубів, бібліотек та хат-читалень здійснювалося за активної участі громадськості всієї України.

Чи не найбільш активно досліджувалися питання функціонування сільських медзакладів [291; 321; 363; 421]. Заходи з відродження медицини республіки в 1943–1945 рр. стали предметом дослідження докторської дисертації І. Хороша [539]. Санітарні наслідки війни та їх ліквідація, організація санітарно-епідемічного обслуговування населення сіл розкрито у працях О. Марзєєва [397], О. Грандо [301], А. Касьяненко [360]; медикаментозного забезпечення – у монографії І. Губського [307] та його спільній з В. Ткачуком статті [308]. Зазначимо, що характерною рисою досліджень, які стосувалися післявоєнного відродження соціальної сфери села, було домінування цілеспрямованого добору лише позитивних фактів, явищ та досягнень, ствердження винятково важливої ролі ВКП(б) / КП(б)У у цій справі. Тоді як повсякденне життя колгоспника, його побут, важкі умови проживання і роботи, суспільні настрої залишалися поза рамками наукових пошуків.

Однією з активно досліджуваних була тема участі сільського населення республіки в громадському й суспільно-політичному житті. Її найбільш ґрунтовно відобразив М. Коваль [365–367]. У роботах на конкретних фактах висвітлено участь сільських мешканців у турботі й допомозі сім'ям військовослужбовців, сиротам та інвалідам війни. Питання суспільно-політичного життя колгоспників у 1943–1945 рр. також досліджували А. Байраківський [253] та Т. Вронська [285].

Таким чином, на цьому етапі значно збільшилася кількість науковців, які спеціалізувалися на дослідженні повоєнної відбудови сільського господарства УРСР, зросла кількість публікацій, більш репрезентативною стала їхня джерельна

база. Однак методологічною основою наукових розвідок залишався марксизм-ленінізм, що обмежувало коло досліджуваних проблем.

Аналіз наукового доробку періоду горбачовської «перебудови» засвідчив, що попередні стереотипи у сприйнятті вченими соціально-економічних та культурно-освітніх процесів в українському повоєнному селі збереглися. Практично всі видання 1985–1991 рр. розглядали аграрний сектор української економіки 1944–1953 рр. з позиції пануючої ідеології та методології, яскравим прикладом чого є «История крестьянства СССР» [348].

Серед опублікованих праць, в яких значне місце відведено сільській тематиці, виділимо дослідження В. Юрчука [503]. У монографіях Ф. Петляка [447] та Ю. Зінченка [342–343] частково розглядаються питання розгортання відбудовчих робіт на звільненій території, організації допомоги постраждалим селянам.

В означені роки було опубліковано низку робіт, які містять окремі сюжети про соціальну сферу села. Зокрема, А. Ларін [382] розглядає питання боротьби за поліпшення санстану звільнених районів УРСР, А. Перковський та С. Пирожков [444] – демографічні втрати. Значний матеріал про трагедію знищених нацистами українських сіл міститься в серії книг «Дзвони пам'яті» [320].

Попри те, що історіографія проблеми в повоєнний період постійно поповнювалася новими дослідженнями, узагальненнями та висновками, всеосяжної, неупередженої й об'єктивної історії цього часу написано не було. Однак, незважаючи на заполітизованість та викривлене подання матеріалу, праці містять цікавий матеріал, описи подій, постатей, пов'язаних з розвитком сіл Житомирщини в 1943–1953 рр.

Другий історіографічний період розпочинається з проголошення незалежності України, що відкрило нові можливості для вивчення істориками багатьох тем, які були недоступні в радянський час або розглядалися недостатньо повно. Серед широкого кола проблем, які викликали підвищений науковий інтерес, продовжувала залишатися тема повоєнної відбудови в Україні.

Більшість робіт 1990-х рр. базувалися на доволі слабкому джерельному матеріалі, що породжувало поверхове розкриття проблеми, часті помилки та перекручування. Обмеженість інформації в публікаціях була зумовлена закритістю відомчих та надмірною довірою науковців до документів партійних архівів, яким притаманні риси дозованої подачі матеріалу, тенденційного трактування подій, помилок у документах. Натомість пріоритетним стало використання наративу: спогадів учасників війни та повоєнної відбудови, очевидців голоду 1946–1947 рр.

Важливе місце в доробку вчених цього часу займає ґрунтовна монографія М. Ковалю «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)» [368], в якій автор по-новому показує складні й суперечливі стосунки селян з партійно-радянською владою на звільненій території. Він наголошує, що більшість селян очікувала на ліквідацію колгоспів та демократичний устрій життя. Однак, влада не лише відновила колгоспно-радгоспну систему, а й посилила економічний визиск селянства та застосувала заходи обмежувального і репресивного характеру.

У контексті поглибленого осмислення трагічних для України колізій повоєнної історії особливе місце посідає новітнє двотомне видання «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття» [487]. Окремі аспекти нашої проблеми розглядаються у нарисах «Відбудовні процеси у сільськогосподарській галузі в 1943–1945 рр.» (О. Перехрест), «Демографічні втрати України в роки Другої світової війни» (О. Лисенко, О. Перехрест, І. Перехрест, А. Іржавська), «Матеріальні збитки України в Другій світовій війні» (М. Дубик), «Трагедія знівченого дитинства» (Г. Голиш, Л. Голиш).

Комплексним узагальненням проблем аграрної історії України 2-ї пол. ХХ ст. стали праці П. Панченка [423], Л. Гаркуші [290], І. Волкова [280], Т. Першиної [445]. Система взаємостосунків селянства й влади у післявоєнний період розглядається В. Кононенком [376] та Ю. Пилявцем [528].

2010-ті рр. ознаменувалися появою змістовних авторських праць, в яких розкриваються наслідки війни та нацистської окупації, стан економічної та соціальної сфери українського села. Зокрема, повоєнній відбудові приділили увагу

О. Бажан [251], О. Лисенко [388], В. Стародубцев [474]; динаміці сільгоспвиробництва, колгоспам та праці селян – В. Даниленко [310–311], І. Романюк [462] та інші [492].

Суперечливі процеси розвитку аграрного сектора та соціально-побутової сфери села в 1943–1950 рр. з нових методологічних позицій проаналізовано в другому томі фундаментальної праці «Історія українського селянства» [355]. Автори головну увагу сфокусували на відновленні колгоспів, радгоспів і МТС, їхній матеріально-технічній базі та господарській діяльності, заходах з відродження аграрного сектора, функціонуванні сільськогосподарського комплексу в умовах післявоєнних труднощів – руйнування виробничої бази, недостатнього фінансування, нестачі техніки, запчастин, живої тяглової сили, насіння, спеціалістів, незадовільних матеріально-побутових умов селянства.

Російський вчений-аграрник В. Данилов наголошував, що характерними рисами для адміністративно-командної системи управління колгоспним і радгоспним виробництвом того часу були: «концентрація сучасної техніки в державній власності з допомогою МТС, що ставило колгоспи в економічне підпорядкування і залежне становище; натуроплата за використання техніки МТС колгоспами на нееквівалентній основі; обов'язкові поставки колгоспної продукції державі, які мали силу і характер податку; директивне планування, коли зверху «доводились» колгоспам розміри посівів культур; бюрократичне командування колгоспами, аж до втручання у розподільчі відносини і привласнення частини продукції з боку місцевого апарату управління» [355, с. 412].

Одним із перших науковців цього періоду, який ґрунтовно почав досліджувати історію українського селянства новітньої доби, став О. Перехрест. Серед численних праць автора виокремимо ті, в яких аналізується стан аграрної сфери та відбудовчі роботи у сільському господарстві впродовж 1943–1945 рр. [429; 432–433; 438; 440–442]. Автор не безпідставно наголошує, що «основним джерелом відбудови колгоспів, радгоспів та МТС було трудове сподвижництво селян» [439, с. 93].

Порушені нами дослідницькі питання також розглядалися О. Перехрестом і О. Лисенком у підрозділі «Відродження аграрного сектора економіки в 1943–1945 рр.», уміщеному в історико-економічному дослідженні «Економічна історія України» [389], О. Перехрестом у розділі його монографії «Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)» [437].

Важливе значення для дослідження має розділ «Економічний та соціальний стан села в умовах відбудови», вміщений у монографії «Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище» [443]. Автор усебічно і ґрунтовно проаналізував збитки, завдані війною та політикою окупаційної влади. Показав проблеми й труднощі повсякденного життя селян, їх зусилля, спрямовані на відбудову господарства та соціальної інфраструктури, яка була далекою від реальних потреб: «в умовах війни держава не могла повністю фінансувати відбудову, а в селян потрібних коштів не було; першочергова увага зверталася на відновлення господарсько-виробничих приміщень; бракувало будматеріалів, працівників, які могли б бути залучені до роботи» [443, с. 368].

У своїх дослідженнях О. Перехрест торкається також питання житлової проблеми селян в 1941–1945 рр. [435–436]. Аналізуючи фактори масштабного нищення житла, показавши збитки та наслідки цієї трагедії, вчений звертає увагу на те, що окупанти з особливою жорстокістю знищували села й на Житомирщині.

Специфіка дослідження цього історика не оминула й сфер сільської освіти та медицини. У низці своїх праць автор розкриває проблеми, наслідки, особливості відбудови їх матеріальної бази та подальшого функціонування [430–431; 434].

Серед робіт, що характеризують повсякденність життя українських селян, вигідно виділяється фундаментальна праця «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (2-га пол. 1940-х – сер. 1950-х рр.)» [448–449], підготовлена Інститутом історії України НАН України в 2010 р. Вона містить інформацію про соціальну поведінку селян у період відновлення колгоспної системи, заготівельної кампанії середини 1940-х рр., яка призвела до голоду 1946–1947 рр.

Повсякденне життя селян в загальному плані розглянуто в публікаціях і Т. Нагайка [416–417], Т. Терещенко [483], І. Рибака [456], Л. Ковпак [373],

Г. Гордієнко [511], В. Мічуди [412; 524], В. Даниленка [313] та О. Янковської [505], які характеризують реалії, стан і засоби їх матеріально-побутового та житлового забезпечення, особливості дозвілля, політику держави стосовно подолання післявоєнних соціально-побутових проблем.

Досліджуючи проблему соціально-побутової сфери села, Т. Терещенко зазначає, що для відновлення зруйнованих будинків у колгоспах створювалися будівельні бригади. Насамперед «житло будувалося для інвалідів війни, сімей військовослужбовців і найбільш постраждалих від нацистської окупації» [536, с.11]. Продовжуючи вивчення даного питання, І. Рибак констатує, що відбудова сільського житлового фонду тривала аж до середини 1950-х рр., бо «держава майже не виділяла коштів та не задовольняла потреб в будматеріалах» [455, с. 129].

З-посеред статей, які торкаються проблеми дослідження, виділимо ті, в яких розглядаються питання життя та побуту селян в умовах окупації [494; 504; 533], форм і способів експлуатації та пограбування нацистами аграрного сектора України загалом та селянства зокрема (М. Коваль [369–370], В. Кучер й О. Потильчак [380], В. Литвин [391], І. Патриляк та М. Боровик [424], А. Трубайчук [486] та інші [358; 422; 450]).

Серед дослідників, які займаються вивченням історії Житомирщини періоду Другої світової війни та праці яких опосередковано торкаються нашої теми, назвемо науковців Житомирського державного університету ім. І. Франка: С. Стельниковича [475; 477], С. Міщука та Г. Міщук [413].

У сучасних науковців підвищений інтерес викликає тема медико-санітарних наслідків війни для населення, їх ліквідація та реформування медзакладів у період відбудови. Зокрема, І. Перехрест [425–426] висвітлює стан здоров'я, демографічну ситуацію, статеву та вікову структуру населення. Дослідниця констатує, що результатом варварської діяльності нацистів стало значне поширення в Україні інфекційних захворювань: «тифів, малярії, туберкульозу, туляремії, венеричних, шлунково-кишкових, серцево-судинних» [428, с. 288]. Однак, упродовж 1943–1950 рр. «завдяки зусиллям органів влади та активній участі населення

вдалося відновити кількісний потенціал закладів медицини та поліпшити медобслуговування населення» [526, с. 15].

Медичні проблеми селян аналізують Т. Терещенко [484] та І. Романюк [461]. Останній зазначає, що українське село в післявоєнні роки перебувало в складних суперечливих умовах, пов'язаних з нестачею лікарень.

З-поміж публікацій, присвячених темі культурного будівництва повоєнного села виокремимо роботи В. Боканя [261] та А. Манаєнкова [396], який наводить конкретні цифри відбудованої мережі культурних закладів. Окремі питання сільського культурного будівництва в перші роки відбудови розкрила В. Мічуда [411]. Вона аналізує загальний стан клубів, досліджує темпи їх відновлення та розкриває негативні тенденції у процесі відродження села – «мізерне фінансування, незабезпеченість інвентарем, меблями, книгами, кіноустановками» [410, с. 78].

Робота сільських культурно-освітніх закладів досліджується О. Замлинською [512], О. Шамрай [495; 540], С. Калібовець [514]. Т. Терещенко зауважує, що «культурно-просвітницька і масова робота зводилася, як правило, до політичної освіти і настирливої ідеологічної обробки» [481]. Цікавою є праця О. Шилюка [497] про бібліотечну справу, де йдеться про бібліотеки, в тому числі й сільські, як соціально-культурне явище.

Про сільську освіту та шкільництво періоду відбудови пишуть В. Гаврилов [288], О. Нікілев [419], В. Кухарський [519], В. Мічуда [409], Т. Терещенко [482], М. Рогожа [458]. Вони акцентують увагу на проблемах та недоліках об'єктивного й суб'єктивного плану, що мали місце при вирішенні освітніх завдань і призводили до негативних проявів щодо матеріального забезпечення навчальних закладів та організації навчально-виховного процесу. Проблеми матеріально- та соціально-побутових умов праці освітян повоєнних років досліджуються Л. Романцем [459–460; 531].

Деструктивно на сільську освіту вплинув голод 1946–1947 рр. Велика кількість дітей опинилася поза школою, деякі просили милостиню, працювали в колгоспах, ширились безпритульність та злочинність. Причиною невідвідування учнями шкіл у цей період присвятила свої праці Н. Красножон [378; 518].

Окремо зупинимося на аналізі історіографічного доробку проблеми голоду 1946–1947 рр. Житомирщини ця трагедія торкнулася безпосередньо, але, на жаль, окремих праць, присвячених вказаній проблемі в регіональному розрізі досі немає.

У радянський час ця проблема побіжно розглядалася в «Истории советского крестьянства» [349]. Перша згадка про повоєнний голод з'явилася лише в 1988 р. Проте активізація наукового осмислення проблеми припадає на останні десятиліття. Вагомою є колективна праця О. Веселової, В. Марочка та О. Мовчан «Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: злочини проти народу» [273]. Вчені доводять, що головна причина післявоєнного голоду полягала не в прояві сил стихії, а в самій сталінщині.

Спробу критично переосмислити події 1946–1947 рр. в Україні здійснили І. Воронов [282], І. Маковійчук [392], О. Веселова [274–277], В. Кириченко [516], В. Калініченко [515], К. Горбунов [298]. Їх фахові висновки дають змогу досягнути всю повноту трагедії. Помітний внесок у вивчення теми зробили дослідження В. Зими [340–341], В. Даниленка [312], І. Волкова [281] та інших [451; 258], в яких розглядаються передумови, причини і наслідки третього радянського голоду, особливості розвитку села в перший післявоєнний рік. Інститут історії України НАН України з нагоди 60-річчя трагедії видав збірник наукових статей «Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків» [296], автори яких наголошують на тому, що головні причини голоду варто шукати в соціально-економічних відносинах на селі.

Тема повоєнного голоду знайшла своє відображення в дослідженні В. Стародубець та Г. Стародубець, які на регіональному рівні, крізь призму офіційних документів, визначили характер заходів, ініційованих владою для подолання проблем, що спричинили скорочення обсягів хлібопоставок на Житомирщині. Вчені доводять, що «місцеві високопосадовці своє головне завдання вбачали не у тому, щоб запобігти появі голоду, а всіма можливими способами виконати план хлібопоставок державі, що в недалекому майбутньому мало наслідком смерть тисяч мешканців краю» [472, с. 94].

Окремим історіографічним блоком варто виділити зарубіжні видання. Суміжність території дозволяє провести деякі паралелі з історією білоруського села у перше повоєнне десятиліття. В контексті сказаного, цікавою видається монографія білоруського дослідника В. Белозоровича [256], в якій розкривається розвиток західнобілоруського села в 1939–1953 рр. Тут представлено суспільно-політичне життя селян, аграрна політика радянської влади. Праця дала можливість співставити історичний розвиток сіл різних республік однієї держави, вийти за географічні рамки дослідження.

Серед робіт зарубіжної історіографії виділяються дослідження К. Беркгофа [257]. Автор комплексно проаналізував становище в райхскомісаріаті «Україна», акцентував увагу на повсякденному житті населення, соціокультурних процесах. Дослідження з історії Житомирського регіону 1941–1944 рр. представлені роботами В. Лауер [384–385], які стосуються, здебільшого, Голокосту.

Автор зверталася до численних довідково-енциклопедичних видань, що вийшли друком в Україні й за кордоном [272; 322; 488], які розширили інформаційний простір вивчення досліджуваної проблеми 1943–1953 рр.

Отже, аналіз історіографії проблеми дозволяє стверджувати, що хоча окремі аспекти з проблематики дисертації знайшли своє відображення в наукових розвідках вчених, комплексне дослідження соціально-економічного та культурного розвитку сіл Житомирщини наприкінці 1943 – у першій половині 1953 р. наразі не проведене.

Завершуючи огляд літератури, зазначимо, що у різні періоди увага істориків прямо чи опосередковано була зосереджена на розробці окремих питань з історії соціального, економічного, культурного та освітнього розвитку українських сіл. Однак в регіональному розрізі Житомирської області вона досі не знайшла свого комплексного висвітлення.

Історіографічний доробок радянського періоду ґрунтується на методологічній основі марксизму-ленінізму. Виходячи з цього пріоритетними науковими темами були колгоспне будівництво, керівна і спрямовуюча роль ВКП(б) – КПРС у процесі відбудови аграрного сектору економіки тощо. Поза

рамками дослідження залишалося соціальне становище селянства, голод 1946–1947 рр., важке повсякдення українського села в перші повоєнні роки.

Зміна методологічних позицій дозволила сучасним науковцям зосередити увагу на проблемах пересічної людини, малого села, тобто мікросоціуму. Власне це стало поштовхом для обрання теми дослідження, визначення її структури, окреслення предмету дослідження, пов'язаного з соціально-економічним та культурно-освітнім розвитком сіл Житомирщини середини ХХ ст.

1.2. Джерельна база дослідження

У ході дослідження було опрацьовано широке коло документів та матеріалів офіційного й особистого походження, пов'язаних з соціально-економічним та культурним розвитком сіл Житомирщини окресленого періоду. Використані в рамках дослідження опубліковані та неоприлюднені історичні джерела, вважаємо за доцільне класифікувати на: документальні (програмні та законодавчі документи органів влади, постанови РНК СРСР та РНК УРСР, рішення ЦК ВКП(б) / КПРС, ЦК КП(б)У / КПУ, протоколи й стенограми засідань та нарад, постанови Житомирського обкому КП(б)У / КПУ та виконкому Житомирської обласної ради, інформації, довідки, доповідні записки, статистичні матеріали, нормативні акти), наративні (мемуари, спогади очевидців та учасників подій, щоденники, листи) та матеріали періодичної преси.

Важливим джерелом дослідження є архівні документи й матеріали, зосереджені у трьох архівах України: Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України та Державному архіві Житомирської області. Загалом автором опрацьовано і використано документи та матеріали зі 153 справ 27 фондів вказаних архівів.

Документи і матеріали ЦДАВО України дозволяють прослідкувати стан і процес розвитку економіки та соціальної сфери республіки й Житомирської області протягом повоєнного періоду. Зокрема документи ф. Р-1 («Верховна Рада УРСР»)

містять відомості про прийняття та стан державного бюджету УРСР (оп. 16, спр. 394 [1]). Важливими для дослідження теми є документи ф. Р-2 («Управління справами Ради народних комісарів УРСР») адміністративного, матеріально-господарського, соціального та культурно-освітнього характеру. З документів цього фонду використано інформацію щодо питань стану й відбудови господарства, закладів освіти, охорони здоров'я у звільнених областях (оп. 7, спр. 597, 967, 1110 [2–4]), виконання планів виробництва та заготівлі сільськогосподарської продукції (оп. 7, спр. 2573 [6]), зловживання керівників колгоспів, надання матеріальної допомоги сільським мешканцям (оп. 7, спр. 1807 [5]), відзначення передовиків сільського господарства Житомирщини (оп. 7, спр. 7552 [7]).

Корисними для вивчення теми дисертації є документи, зосереджені в ф. Р-27 («Міністерство сільського господарства УРСР»). В їх числі плани та постанови РНК СРСР і РНК УРСР, стенограми нарад керівників управлінь Наркомзему (міністерства) УРСР та республіканських нарад передовиків сільського господарства. У них міститься інформація про заходи з ліквідації збитків, завданих сільському господарству в період окупації (оп. 17, спр. 71 [11]), про хід сільськогосподарських робіт та їх результати (оп. 17, спр. 42, 126, 173, 272, 358, 421, 476 [8, 12–17]), виконання планів поставок сільгосппродукції державі колгоспами та оплати праці колгоспників (оп. 17, спр. 42 [8]), перегін худоби, закупленої в східних областях СРСР і повернення евакуйованої худоби, заходи щодо розвитку тваринництва (оп. 17, спр. 44, 534 [9, 18]), будівництво житлових будинків колгоспників, господарських об'єктів у колгоспах та культурно-побутових закладів у селах (оп. 17, спр. 47 [10]).

Опрацьовані й залучені для написання дисертації документи фонду Р-166 («Міністерство освіти УРСР») містять інформацію про завдані в період окупації збитки установам освіти та стан справ в освітній сфері області в повоєнний період (оп. 15, спр. 61 [20]), рішення Раднаркому УРСР з питань освіти (оп. 15, спр. 7 [19]), плани розгортання шкільної мережі в області на 1947–1948 н. р. (оп. 15,

спр. 516 [22]), річні звіти Житомирського обласного управління народної освіти про роботу шкіл в 1945–1946 та в 1951–1952 н. рр. (оп. 15, спр. 184, 1171 [21, 23]).

Для написання дисертації використано комплекс документів ЦДАГО України. Зокрема, серед документів фонду 1 («Центральний Комітет Компартії України») особливе значення мають постанови ЦК КП(б)У та РНК УРСР із сільськогосподарських питань (оп. 80, спр. 24–25, 397 [28–29, 32]), накази Міністерства сільського господарства УРСР (оп. 80, спр. 627 [36]), інформації, довідки, доповідні записки обкомів КП(б)У, сільськогосподарських відділів ЦК КП(б)У і обкомів КП(б)У про проведення землевпорядкувальних та сільськогосподарських робіт у колгоспах, радгоспах і селянських господарствах, заготівлю хліба і здачу його державі та у фонд Червоної армії (оп. 23, спр. 662, 4798; оп. 80, спр. 201, 397, 483, 583, 623, 644 [25–26, 30, 32–35, 37]), стан трудової дисципліни, розподіл прибутків та оплату праці в колгоспах (оп. 80, спр. 623, 775; [35, 38]), факти порушень Статуту сільгоспартілі (оп. 80, спр. 284 [31]), стан колективного тваринництва (оп. 80, спр. 775 [38]) й агітаційно-пропагандистської та культурно-просвітницької роботи в районах області (оп. 70, спр. 212 [27]).

Основний масив документів, залучених до написання дисертації, зберігається в Держархіві Житомирської області. Практично всі вони вводяться до наукового обігу вперше. У документах фонду Р-2636 («Житомирська обласна комісія зі встановлення збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни») зосереджені інформації, довідки, доповідні записки, звіти, тощо, які містять матеріали стосовно збитків, завданих нацистами колгоспам, радгоспам, МТС й особистим господарствам селян, закладам соціальної інфраструктури сіл області (оп. 1, спр. 2–7, 10, 21 [117–124]).

Особливо важливе значення для дослідження соціально-економічного та культурного розвитку сіл Житомирщини впродовж кінця 1943 – першої половини 1953 рр. мають документи, які зосереджені у фонді П-76 («Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України»). Серед документів фонду виокремимо доповідні записки уповноваженого надзвичайної державної комісії з обліку збитків, завданих нацистами регіону в період окупації (оп. 2, спр. 13 [40]),

постанови бюро обкому КП(б)У, стенограми пленумів обкому КП(б)У, нарад секретарів райкомів КП(б)У і голів райвиконкомів, секретарів первинних партійних організацій, уповноважених обкому КП(б)У (оп. 2, спр. 343, 551, 552, 595, 1121, 1125, 1327, 1330 [42, 47–49, 58–59, 62–63]), довідки, доповідні записки, інформації, звіти, директивні листи обласних органів влади (оп. 2, спр. 15, 433, 487–488, 804, 806–809, 990–991, 993, 1130, 1132, 1539, 1542 [41, 44–46, 50–57, 60–61, 64–65]).

Документи справ цього фонду були використані для визначення масштабів руйнувань і збитків, завданих війною та нацистською окупацією колгоспам, радгоспам, МТС та особистим господарствам сіл Житомирщини, дослідження особливостей процесу відновлення та функціонування колгоспної системи в регіоні, конкретизації інформації про специфіку проведення посівної та збиральної кампаній, розвитку тваринництва, роботи МТС та ремонту сільгосптехніки, виконання планів держпоставок сільгосппродукції колгоспами, колгоспниками та одноосібниками, виявлення причин порушень Статуту сільгоспартілі з боку голів колгоспів та колгоспників.

Значне інформаційне наповнення з досліджуваних у дисертації питань мають документи і матеріали Житомирської обласної ради депутатів трудящих, які зосереджені у фонді Р-1150 («Виконавчий комітет Житомирської обласної ради депутатів трудящих»). У постановах, рішеннях, стенограмах сесій виконкому обласної ради (оп. 2, спр. 12–15, 56, 62, 141, 143, 241, 244, 253, 327, 344, 391, 417, 477, 488, 504, 619, 674, 786, 787; оп. 4, спр. 313 [75–78, 81–82, 84–88, 91–101, 103]), протоколах засідань виконкому облради (оп. 2, спр. 45, 120, 268, 315, 391, 825 [79, 83, 89–90, 93, 102]) відображено заходи обласних і районних органів влади з відновлення і розвитку зруйнованих війною та нацистською окупацією аграрної галузі й соціальної інфраструктури сіл області та проаналізовано досягнення і недоліки в їх реалізації, подано значний фактографічний матеріал з питань господарського будівництва й функціонування рослинницької й тваринницької галузей в колгоспах і радгоспах, виробничої діяльності МТС, проведення польових і заготівельних робіт, виконання планів задачі державі сільгосппродукції,

будівництва та організації роботи в сільській місцевості культурно-освітніх і медичних закладів та ін.

Конкретизації означених питань сприяло використання документів Житомирського обласного управління сільського господарства (ф. Р-2622, оп. 1, спр. 1169, 1173, 1248, 1261 [113–116]), зокрема, річних звітів колгоспів по районах області. Інформація про стан сільської електрифікації області на кінець 1946 р. міститься у документах справи 46 фонду Р-3867 («Житомирський обласний відділ комунального господарства») [137].

Комплекс документів фонду Р-2723 («Відділ народної освіти виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих»), представлений планами, звітами, протоколами, постановами й рішеннями, інформаційними записками та ін. (оп. 1, спр. 75, 82, 93, 110, 145, 164, 218, 289, 348, 375 [125–134]), дає можливість проаналізувати процеси відновлення, розгортання та функціонування мережі закладів освіти в сільській місцевості області в досліджуваній період, відтворити чинники, які впливали на якість навчального процесу та знань учнів, рівень матеріально-технічного та кадрового забезпечення сільських освітніх закладів.

Цінними для дослідження є документи та матеріали фондів виконкомів Троянівської (ф. Р-216, оп. 3, спр. 12), Лугинської (ф. Р-559, оп. 4, спр. 37), Малинської (ф. Р-895, оп. 5, спр. 6, 13), Олевської (ф. Р-1654, оп. 7, спр. 9), Пулинської* (ф. Р-1904, оп. 2, спр. 79), Черняхівської (ф. Р-1982, оп. 3, спр. 7, 14, 22, 30), Радомишльської (ф. Р-2046, оп. 2, спр. 8, 16, 28), Чоповицької (ф. Р-902, оп. 3, спр. 7, 25), Довбишської (ф. Р-1024, оп. 2, спр. 12), Житомирської (ф. Р-3865, оп. 1, спр. 32) райрад депутатів трудящих, відділів культурно-просвітницьких установ та народної освіти виконкому Бердичівської районної ради депутатів трудящих (ф. Р-6190, оп. 1, спр. 4, 5, 7, 12, 16, 44, 92; ф. Р-6193, оп. 1, спр. 1, 5, 9, 11) [68–74, 104–112, 135, 143–153]. Матеріали вказаних фондів і справ відображають регіональні аспекти соціально-економічного та культурного розвитку сіл Житомирщини в процесі відбудови господарства, особливості функціонування колгоспів, побутове життя сільських мешканців.

* З 17.10.1935 р. – Червоноармійськ, нині знову Пулин

У процесі підготовки дослідження автором опрацьовано й використано джерела, які опубліковані в спеціальних збірниках та тематичних розділах загальноукраїнських й обласних збірників документів і матеріалів [162–163, 168, 173–174, 185–188]. Серед них важливе значення мають законодавчі акти та директивні документи – укази Президії Верховної Ради СРСР, постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) та Раднаркому УРСР та ЦК КП(б)У, що визначали основні заходи з відродження та організації функціонування аграрного сектору економіки республіки в умовах ще триваючої війни та після звільнення її території від нацистів, порядок заготівель та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції й сировини колгоспами, радгоспами та різними категоріями сільських мешканців, оподаткування сільського населення, а також основні напрямки соціальної політики в українському селі в досліджуваний період.

Значному розширенню джерельної бази роботи сприяло залучення опублікованих розпорядних та звітних документів місцевих (переважно обласних і районних) радянських і партійних органів влади, республіканських наркоматів (міністерств): землеробства, освіти, культури, охорони здоров'я та соціального забезпечення, спрямованих на організацію виконання рішень союзних та республіканських органів влади з питань функціонування аграрного сектору економіки та соціальної інфраструктури села, а також документів, у яких відображено результати господарювання в аграрному секторі та зміни в розвитку соціальної сфери села.

У низці збірників [166–167, 169–170, 172, 182] опубліковані документи, котрі містять дані про розміри матеріальної шкоди, завданої окупантами економіці та соціальній сфері села, фізичний терор загарбників та його наслідки для сільського соціуму.

Особливу цінність для дослідження питань, пов'язаних з історією села в період голоду 1946–1947 рр., мають документи, опубліковані у збірнику «Голод в Україні 1946–1947 рр.: документи і матеріали» [164]. Вони містять фактичний матеріал про прискорене відвантаження пшениці, вивіз насінневого зерна в

рахунок хлібопоставок та збільшення їх обсягу в областях УРСР, ілюструють, тяжкий продовольчий стан, нестерпні умови праці селян, наслідки репресивної хлібозаготівельної політики держави для життя і здоров'я населення тощо.

Серед опублікованих важливими є документи тематичних збірників, присвячених питанням культурно-творчих та освітніх процесів у республіці [175–176, 179, 181, 183–184]. І хоча в них відсутній конкретний матеріал стосовно Житомирщини, однак, вони цінні тим, що відображають загальний стан культурно-освітньої сфери в Україні у період відбудови, що є важливим для дослідження цих питань на рівні області в загальнодержавному контексті.

У ході дослідження теми використано матеріали статистичних збірників [165, 171, 177–178, 180], які містять інформацію про стан аграрного сектора й соціальної інфраструктури сіл Житомирщини після звільнення від окупації та внаслідок відбудовчих процесів впродовж кінця 1943 – першої половини 1953 рр. Використання статистичних матеріалів дало можливість простежити динаміку розвитку сільськогосподарського виробництва та зміни в соціальній сфері. Однак, при цьому варто зауважити, що враховувалася обмежена можливість відбору до наукового аналізу статистичного матеріалу, який адекватно відображав би реальний стан справ, оскільки тогочасна радянська статистична служба була складовою державно-бюрократичного апарату і за вказівками партійно-політичної верхівки робила довільні корекції різних даних.

Певне уявлення про соціально-економічний та культурний розвиток сіл Житомирщини в 1943–1953 рр. дають матеріали усної історії, зокрема розповіді очевидців, зібраних автором до свого особистого архіву в період дисертаційного дослідження [154–161]. Зібраний наративний матеріал дозволив доповнити почерпнуту нами інформацію з архівних джерел про житлові умови сільських мешканців Житомирщини, продовольчі труднощі та пережиті голодні 1946–1947 рр. Завдяки зібраному наративу вдалося відтворити реалії тогочасного повсякдення не тільки через призму сухих офіційних звітів, а переживання та емоційну палітру відгуків людей, які жили в той час.

Окрему групу джерел, опрацьовану та використану автором, становить мемуарна література [195–197], яка допомогла більш детально розкрити історію українського села в післявоєнний період. Зокрема, особливу цінність мають спогади відомого українського письменника й публіциста О. Довженка, роздуми та оцінки якого мають велике значення для об'єктивного аналізу соціально-економічної історії села повоєнної доби.

Окремий пласт джерельної бази дослідження складають публічні виступи, промови, інтерв'ю партійно-державного діяча М. С. Хрущова в досліджуваний період [190–194]. Їхньою характерною особливістю є те, що окрім фактологічного матеріалу, вони містять «атмосферу епохи». Використовувана лексика, мовні звороти, манера виступаючого критикувати, чи просто констатувати факти, дає можливість зрозуміти специфіку взаєностосунків у владній ієрархічній системі, що безпосередньо проектувалося на суспільні відносини. Цілком очевидно, що ці джерела не є самодостатніми, але в поєднанні з іншими різновидами джерел дають можливість більш панорамно розкрити предмет дослідження.

До джерельного комплексу дослідження відносяться матеріали, вміщені на сторінках місцевих газет періоду 1943–1953 рр. У процесі написання роботи використано документальну, поточно-хронікальну та особового змісту інформацію із матеріалів 49 номерів газет періоду 1944–1953 рр., що видавалися в Житомирській області: «Голос колгоспника» (Баранівка, 1946–1947), «Колгоспне життя» (Любар, 1948), «Коростишівська правда» (Коростишів, 1945), «Радянська Житомирщина» (Житомир, 1944–1953), «Соціалістичне село» (Ружин, 1945–1946), «Шлях соціалізму» (Бердичів, 1950). Цей вид джерел характеризується комплексністю та синтетичністю. Однак, оперативність подання інформації та різноплановість висвітлення спонукали нас обережно використовувати це джерело, бо періодичні видання повоєнного часу виступали, перш за все, засобами ідеологічного впливу на місцевих мешканців і були, здебільшого, пропагандистськими та не завжди об'єктивними. Водночас вони доповнюють наявний джерельний ресурс та заповнюють інформаційний вакуум, який сформувався при дослідженні деяких питань у зв'язку з обмеженістю архівних

документів. Із періодичних видань автором почерпнуто корисну інформацію стосовно аграрної галузі та соціальної сфери села, проведення сільгоспробіт колгоспами, радгоспами і МТС області, виконання планів виробництва та поставок сільгосппродукції державі, трудові досягнення працівників, хід відбудовчих робіт, повсякденно-побутове становище та культурний розвиток селянства Житомирщини впродовж досліджуваного періоду.

Отже, залучена до дисертації джерельна база є різноплановою та репрезентативною. Її опрацювання на засадах сучасної методології дозволило вирішити дослідницькі завдання і досягнути поставлену мету.

1.3. Методологічні засади дослідження та понятійний апарат

Під час написання дисертації автор послуговувалася науковими принципами, які передбачали дослідження явищ з урахуванням конкретно-історичного контексту, використання достовірних фактів з історії Житомирщини, вивчення подій, стосовно тла, на якому вони розгорталися. Предмет дослідження розглядався у контексті тогочасних соціально-економічних та культурних процесів з аналізом його поетапного розвитку. Прагнучи об'єктивно відтворити явище, ми намагалися опиратися на історичні факти, розглядати його різноманітно й суперечливо, в сукупності позитивних та негативних проявів.

В основу дослідження покладений принцип історизму, який потребує розгляду всіх процесів суспільного життя, подій, фактів і явищ у закономірному та логічному розвитку, в їх взаємозв'язку, історичному часі і просторі. Принцип об'єктивності передбачає висвітлення фактів у їх справжньому змісті. Він використовувався для співставлення й аналізу різних поглядів, оцінок на те чи інше історичне й культурне явище, подію та факт.

При розгляді соціально-економічного та культурного розвитку сіл Житомирської області, як органічної складової періоду післявоєнної відбудови, ми спиралися на принципи взаємного доповнення – загальнонауковий, спеціальний, системний, який представлений у дослідженні комплексним та інтегральним

підходами, аналізом і оцінками подій, процесів, явищ з позиції суміжних до історії знань – соціології, політології та ін.

Оскільки кожне твердження, теза, поточні результати дослідження, узагальнення та висновки повинні мати джерельне підтвердження, у ході роботи застосовувався принцип опори на історичні джерела. При цьому принцип об'єктивності потребував науково-критичного підходу до історичних джерел. Принцип наукового плюралізму проявляється у врахуванні всіх наявних поглядів з приводу певної проблеми, їх аналізу та власних думках і висновках.

Суть антропоцентричного принципу полягає в тому, що центр дослідження переноситься від загальних проблем світобачення до конкретних проблем людини, яка є завершенням еволюції світобудови. За допомогою принципу наступності вдалося ґрунтовно розглянути взаємозв'язок всіх етапів відбудовчого періоду сільської місцевості Житомирщини, починаючи з часу її звільнення від нацистських окупантів і досягненням довоєнного рівня розвитку всіх сфер життєдіяльності села.

Процес дослідження соціально-економічного та культурного розвитку сіл Житомирщини наприкінці 1943 – першої половини 1953 рр. здійснювався на емпіричному (безпосереднє дослідження різних видів історичних джерел задля накопичення інформації та первісної її систематизації відповідно до предмета дослідження і поставлених завдань) та теоретичному рівнях (аналіз отриманої інформації, розкриття певних зв'язків та закономірностей, які притаманні предмету й об'єкту дослідження, формулювання й обґрунтування узагальнень та висновків).

Всебічне вивчення головних аспектів дослідження передбачало використання комплексу загальнонаукових та спеціальних історичних методів. Для досягнення неупередженого і ґрунтовного висвітлення теми шляхом використання низки неопублікованих джерел, різних за походженням і видом, застосовувався метод архівної евристики.

Методи аналізу та синтезу здійснювалися способом умовного розділення предмета дослідження на окремі складові частини для їх детального вивчення та об'єднання в єдине ціле. Інформацію, у результаті аналізу, було систематизовано й

об'єднано для створення загального уявлення про особливості соціально-економічного та культурного розвитку сіл Житомирщини післявоєнного періоду.

Опис форм і методів відбудови сільського господарства вимагав аналітичного, описового та структурно-системного методів. Соціологічний метод допоміг проаналізувати і використати в роботі різного роду статистичні дані, довідки, заяви, прохання та інші історичні джерела, які прямо або опосередковано торкалися теми дослідження.

Історико-генетичний метод було використано при відображенні причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей історичних подій. Для аналізу кількісних та якісних показників явищ та фактів у статистичному вимірі використовувався статистичний метод. Статистичні дані стали важливою фазою в роботі над темою, оскільки завдяки їм було сформовано емпіричну базу, яка склала основу для теоретичних висновків та узагальнень.

При вивченні відбудовчих процесів в аграрному секторі економіки, причин третього голоду та функціонування колгоспної системи на Житомирщині опорним є історико-ситуативний та історико-хронологічний методи. Застосування останнього забезпечує поділ предмета дослідження на складові частини та розгляд кожної з них у хронологічній послідовності. Так, в процесі дослідження динаміки розвитку сільського господарства Житомирської області впродовж з кінця 1943 р. – першої половини 1953 р. нами було виокремлено 3 періоди:

1) кінець 1943–1945 рр.: у регіоні тривав процес стабілізації – повернення до мирного життя та відбудова сільського господарства. Через великі масштаби руйнувань, людські втрати, неймовірне спустошення господарств колгоспів, радгоспів, МТС та особистих господарств селян, практично заново доводилося створювати матеріально-технічну базу та організовувати сільське господарство;

2) 1946–1947 рр.: у той час, коли механізм відбудови був запущений, повоєнна розруха ускладнилася голодом. Внаслідок сильної спеки літа 1946 р. та зростання економічного тиску з боку держави, села опинилися в складному стані. Головною причиною голоду стала сталінська хлібозаготівельна політика;

3) 1948 – перша половина 1953 рр.: незважаючи на повоєнні труднощі, відсутність матеріальних стимулів у аграрному секторі, жахливі наслідки голоду, сільське господарство регіону в 1950 р. за основними показниками досягло довоєнного рівня. Спостерігалася тенденція до виходу з гострої економічної кризи. Проте аграрна сфера перебувала в стані стагнації, внаслідок чого в 1953 р. відбулося зниження темпів хлібозаготівель. Подальший розвиток сільського господарства вимагав негайного та дієвого реформування.

Порівняльний метод дав змогу в результаті відповідної обробки та аналізу зібраної статистичної інформації відтворити динаміку змін основних показників, покладених в основу дослідження, порівняти соціально-економічний та культурний розвиток сіл Житомирщини в повоєнний період з іншими областями України і в підсумку дати об'єктивну оцінку досліджуваному явищу.

Корисним при паралельному аналізі різних за своїм походженням документів був діахронний метод. Герменевтичний метод сприяв правильному розумінню змісту історичних подій та фактів. Дискурсивний метод відкрив можливість висвітлити багатовекторні відносини у суспільстві, насамперед, соціально-економічні та культурні, ретроспективний – допоміг вивчити минуле. Ці методи важливі для розгляду взаємовідносин у суспільному середовищі повоєнного часу.

У процесі дослідження були використані методи індукції та дедукції. Ефективність методу індукції проявилася під час розгляду форм громадської активності різних категорій сільського населення Житомирщини, що дало змогу сформулювати уявлення про соціально-економічне життя сіл та вплив радянської влади на їх розвиток; при визначенні місця області в процесі відродження економіки республіки впродовж 1943–1953 рр. Дедукція – це зворотний рух, коли загальні висновки, загальноприйняті положення переносяться на конкретну історичну ситуацію. Цей метод використаний при висвітленні соціально-економічних відносин та особливостей культурно-освітнього життя у селах області в період відбудови.

Метод системного аналізу втілювався в дослідженні соціального, економічного, медичного та культурно-освітнього аспектів життя сіл Житомирщини в

1943–1953 рр. як складових соціально-економічної та культурної систем у розвитку УРСР. Метод історичної реконструкції використано для відтворення специфіки історичних обставин, що вплинули на соціально-економічний та культурний розвиток тогочасної сільської місцевості Житомирської області.

Важливе місце у дослідженні заявленої теми посідає усна історія. Основним методом усної історії є вільне інтерв'ювання, яке значно доповнило історико-етнографічний матеріал. У процесі дослідження нами було опитано низку сільських старожилів області та їхніх родичів.

При написанні праці широко використовувалися й інші методи: логічний, аналогій, агрегативний, який сприяв зібранню розрізнених фактів з архівних, періодичних, опублікованих джерел. Зрештою методи систематизації та узагальнення сприяли повноті розкриття соціально-економічного та культурного розвитку сільської місцевості Житомирщини в 1943–1953 рр., його особливостей, дозволили сформулювати конкретні та цілісні висновки в роботі.

У роботі застосовано відповідний понятійний апарат, властивий для означення характерних явищ періоду 1943–1953 рр. Насамперед, зазначимо, що в українській історіографії сформовано декілька підходів у понятійному означенні вказаного періоду. Вживаються поняття «повоєнні роки», «післявоєнна відбудова», «повоєнний період», «повоєнна доба» та інші, які відображають багатоплановість та багатовекторність досліджуваного явища [255, 313, 323, 372, 376, 411, 425, 429].

Для позначення періоду дослідження ми використовуємо також усталену в сучасній історіографії категорію «пізній сталінізм», під яким розуміються останні роки правління Й. Сталіна, які тривали з часу завершення Другої світової війни (травень 1945 р.) до смерті партійного лідера (березень 1953 р.). Ця категорія широко використовується як у російській, так і у вітчизняній історіографії, зокрема: В. Даниленком [314], П. Киридоном [361], Г. Стародубець [473] тощо.

При дослідженні динаміки розвитку сільського господарства та характеристиці умов й особливостей процесу відновлення та функціонування колгоспної системи Житомирської області на різних етапах відбудови в період з кінця 1943 – першої половини 1953 рр. ключове значення має поняття «аграрна

сфера», як одна з найважливіших і життєвонеобхідних сфер, що являє собою сільськогосподарську галузь економіки, яка забезпечує виробництво будь-яких видів сільгосппродукції, її переробку, зберігання і реалізацію [379, с. 90].

Розгляд особливостей соціально-побутового становища сіл області з огляду на специфіку традиційного укладу життя місцевого населення та оцінка культурно-освітньої ситуації регіону в окреслений період сприяли застосуванню таких понять, як «соціальна сфера», «побут», «рівень та якість життя населення», «культурно-просвітницька робота». Щодо соціального розвитку села, то сюди належать сфери житлово-комунального господарства, благоустрій, побутового обслуговування, охорони здоров'я, освіти, культури та мистецтва [379, с. 91]. Особливості та устрій повсякденного життя відображає побут – позавиробнича сфера діяльності людей, пов'язана із задоволенням ними своїх власних матеріальних та культурних потреб (житло, одяг, їжа, виховання тощо) [491, с. 611]. Складними та багатоплановими поняттями, які об'єднують широкий спектр соціально-економічних відносин, пов'язаних зі станом та умовами життєдіяльності людини в суспільстві, задоволенням її матеріальних та духовно-культурних потреб, характеризують добробут, середню тривалість життя, народжуваність і смертність є рівень та якість життя населення [457, с. 8; 485, с. 94].

Важливе місце у суспільних процесах та житті людей відіграє становище, тобто обставина, умови або ситуація, в якій вони перебувають, залежно від внутрішніх або зовнішніх чинників впливу [470, с. 649]. В роботі, зокрема, ми зосередили увагу на матеріальному, економічному, соціальному, медичному та культурно-освітньому становищах, в яких перебувало населення сіл Житомирщини та сільське господарство наприкінці 1943 – першій половині 1953 рр.

При характеристиці відбудовчих процесів нами використовується поняття «народна будова». Зважаючи на труднощі післявоєнної відбудови, Україна зіткнулась з відсутністю працездатного і кваліфікованого населення, більшість якого загинула на фронтах німецько-радянської війни. Крім того, економіка зазнала неймовірних збитків і була, по суті, знищена. Зарубіжні спеціалісти вважали, що відбудувати її можна через 100 років. Проте патріотизм і трудовий

ентузіазм народу породили ефективну форму трудової активності – «народну будову» (безкоштовна, з власної ініціативи праця людей, спрямована на відбудову та відновлення всіх сфер життєдіяльності).

Отже, застосування названих принципів та методів дозволило максимально неупереджено висвітлити обрану тему дослідження. Набута теоретична база дала можливість свідомо підійти до вибору пошукового й дослідницького інструментарію, сформулювати аргументовані висновки та узагальнення.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРНІ РИСИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ОБЛАСТІ В КІНЦІ 1943 – НА ПОЧАТКУ 1950-Х РР.

2.1. Основні напрямки відбудовчих процесів в аграрному секторі економіки області в період з кінця 1943–1945 рр.

Відновлення сільського господарства в УРСР розпочалося по мірі звільнення території республіки та її регіонів від нацистських окупантів. Одне із основних завдань республіканської влади повоєнного часу полягало в ліквідації наслідків війни та окупації й відновленні довоєнного рівня розвитку сільського господарства. Оскільки Житомирщина в економічному плані переважно була аграрною, то чи не найголовніше місце в процесі її відбудови належало сільськогосподарській сфері. Трудівники окремих районів області (Чоповицький, Радомишльський, Черняхівський), які були звільнені протягом листопада – грудня 1943 р., фактично розпочали відбудовчі роботи в кінці 1943 р., хоча повністю область була звільнена в березні 1944 р.

За період війни та окупації сільське господарство Житомирщини зазнало великих втрат, що суттєво вплинуло на хід та характер післявоєнних перетворень. Окупанти знищили та вивезли до Німеччини величезну кількість техніки, інвентарю, насіння, худоби, зокрема 240 тис. свиней, 230 тис. овець і кіз, 460 тис. птиць, 55 тис. т зерна. Тільки у населення вони відібрали 162,5 тис. голів рогатої худоби і свиней [339, с. 176]. У 1944 р. до уповноваженого надзвичайної державної комісії в області з 35 районів надійшло 101147 актів про нанесені збитки, сума яких складала 21998747 тис. крб, з них 13887334 тис. крб колгоспам, 6898305 тис. крб – громадянам [124, арк. 13]. Загальні втрати регіону сягали 22 млрд крб [339, с. 176].

Офіційним документом, який поклав початок відбудови радянської економіки, стала Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи з відбудови господарства в районах, звільнених від німецької окупації», в якій визначалася широка програма першочергових завдань з відбудови

промисловості, транспорту, сільського господарства, житлових, громадських та культурних будівель [395, с. 35].

Відбудовчі процеси здійснювалися, в основному, за рахунок внутрішніх ресурсів. Жорсткі умови адміністративно-командної системи дали можливість сконцентрувати значний матеріальний та людський потенціал, спрямований на відновлення економіки СРСР. Однак у загальній системі радянського господарства домінуюче місце займала важка промисловість та енергетика, відбудова яких здійснювалася за рахунок легкої промисловості, соціальної сфери і сільського господарства, що й детермінувало хронічне відставання села від міста у досліджуваний період.

Обтяжена наслідками війни, Житомирська область не могла виділити на відбудову необхідних коштів, бо основну їх частину поглинула війна. Крім того, в регіоні гостро відчувалась нестача устаткування, обладнання, техніки, спеціалістів, сповільнився розвиток сільського господарства: скоротились площі посівних, зорюваних та оброблюваних земель, що негативно позначилося на врожайності й відновленні поголів'я худоби.

Вирішення нагальних відбудовчих завдань здійснювалося у кілька етапів. Одним з перших було проведення землевпорядкувальних робіт, зокрема інвентаризації земельної документації, її відновлення та передача землекористувачам, приведення до встановлених державою норм розмірів землекористування колгоспів, колгоспників, робітників і службовців, які мешкали в селах, відновлення та запровадження сівозмін у господарствах.

Масово проводилися роботи з розмінування та очищення від вибухонебезпечних речовин населених пунктів, шляхів, полів, особливо в місцях колишніх боїв [439, с. 98]. Тільки весною 1944 р. по області добровольці зібрали і передали на військові склади близько 340 тис. мін, снарядів, авіабомб. Ще майже 415 тис. снарядів було підірвано [216].

Більшість селян звільнених областей, в тому числі й Житомирщини, сприйняла стримано політику держави, спрямовану на відновлення колгоспно-радгоспної системи [326, с. 109]. Причиною цього був досвід відносин сталінського

режиму з ними в довоєнний період та їхнє безправне становище, яке ще більше погіршилося в умовах війни [487, с. 565]. Проте, не маючи іншого вибору, вони змушені були братися за відновлення будинків, тваринницьких ферм та інвентарю. Уже на середину 1944 р. в селах області відбудували 3,5 тис. громадських будівель, 3367 тваринницьких ферм, 16137 будинків [28, арк. 18].

У 1945 р. в Житомирській області нараховувалось 1940 колгоспів [443, с. 465], тоді як до війни їх було 1941 [468, с. 61]. Зважаючи на розруху та складний матеріальний стан, за рік майже всім колгоспам вдалося відновити свою діяльність. Але в більшості з них бракувало інвентарю, насіння, худоби, тяглової сили, добрив та фахівців (ветеринарів, зоотехніків, агрономів, механізаторів тощо).

Колгоспи були різними за чисельністю їх членів й кількістю оброблювальних земель, що впливало на їх виробничу діяльність та потужність. Наприклад, колгосп «132 Донполку» села Луки Троянівського району об'єднував 109 дворів, 150 працездатних членів, мав 605,49 га землі, з яких на одного працездатного припадало по 3,1 га. А колгосп «20-річчя Жовтня» цього ж району мав 265 дворів, 346 працездатних, 1236,73 га землі, з них – по 2,38 га на одного працездатного [95, арк. 207]. Таким чином, у меншому (в середньому в два рази) за кількістю працездатних членів та оброблюваної землі колгоспі, на одного колгоспника припадало на 0,72 га більше орної землі, ніж у більшому колгоспі.

Хід відновлення та розвиток післявоєнних сіл здійснювався на основі плану дій, який формувався і узгоджувався в обласних і районних комітетах КП(б)У. В ньому містилися завдання, які «спускалися» для виконання низовим партійним та господарським структурним підрозділам: райкомам партії, районним виконкомом Рад депутатів трудящих та, відповідно, керівникам колгоспів та радгоспів. Житомирський обком КП(б)У (перший секретар у 1944 р. – М. Співак [66, арк. 1]), одним з перших в республіці розробив перспективний план господарського розвитку області, узгоджений та затверджений на спільному засіданні обкому партії та виконкому обласної Ради (голова у 1944 р. – М. Рожанчук* [67, арк. 1–3]).

* Вихідець з селянської сім'ї, яка проживала в селі Альбинівка (нині Тетерівка), що на Житомирщині. Маючи початкову 4-річну освіту, працював секретарем, а згодом і головою сільської ради в рідному селі. Перебував

У відповідності з перспективним планом відбудови і розвитку області райкоми партії спільно з виконками райрад розробляли і затверджували перспективний план розвитку району. Він, у свою чергу, слугував своєрідною інструкцією (обов'язковою до виконання) для керівників колгоспів і радгоспів. На загальних зборах колгоспників (на яких обов'язково був присутній представник «району», як правило службовець райкому КП(б)У) оголошувалися основні показники перспективного плану виконання колгоспами і колгоспниками норм різних видів держпоставок, як от: зерна, технічних культур, молока, м'яса, яєць, вовни тощо; терміни проведення оранки, сівби та збору врожаю. Така форма комунікації влади слугувала своєрідним елементом псевдодемократії, де «селяни приймали рішення про відновлення чи створення сільгоспартілей, обирали голів колгоспів, затверджували бригади й бригадирів» [439, с. 94].

В умовах командно-адміністративної системи влада не бачила іншого варіанту вирішення проблеми, ніж через інструменти адміністративного тиску, шляхом посилення контролю з боку партійної вертикалі. Копітку роботу з керівними господарськими і радянськими кадрами на селі заміняв командний, беззастережно-директивний стиль управління. Накази, погрози відправити на фронт, під суд, постійні «прочухани», брутальність – такими були методи роботи районного, а почасти й обласного партійного і радянського керівництва з головами колгоспів та сільрад. Часто останні отримували одночасно по кілька доган. Тому, приїжджаючи в район на збори або нараду, вони часто завбачливо брали сухарі й білизну, бо не були впевнені, чи повернуться додому [445, с. 30].

Окрім силових, влада намагалася використовувати інші, більш м'які методи стимулювання праці. Керівникам колгоспів та радгоспів рекомендувалося застосовувати уже випробувані в довоєнний період форми заохочення колгоспників: нагородження грамотами, грошовими преміями, популяризацію їх досвіду на сторінках місцевих газет [327, с. 351], які часто рясніли замітками про передовиків сільського господарства. Практикувалося також нагородження

на посаді голови правління колгоспу в селах Тетерівка та Вереси Житомирського району, очолював Житомирську МТС. Закінчивши заочно педучилище в Бердичеві, в 1944–1949 рр. працював головою виконкому Житомирської обласної Ради.

державними відзнаками. Так, протягом 1945 р. в області за збір урожаю і перевиконання плану хлібозаготівель нагородами було відзначено 94 працівники [76, арк. 179].

У зв'язку з відсутністю та несправністю наявної техніки, землю часто обробляли вручну. Нерідко поля доводилося копати лопатами. Наприклад, весною 1944 р. у Радомишльському районі селяни скопали 500 га [76, арк. 178]. Через об'єктивні обставини весняні польові роботи цього року в колгоспах Житомирської області відбувалися із ускладненнями. Нестача посівного матеріалу сповільнювала сівбу. Ситуацію вдалося покращити завдяки прийнятій 18 квітня 1944 р. Військовою Радою 1-го Українського фронту постанови «Про надання організаційно-масової і матеріально-технічної допомоги партійним і радянським органам у проведенні весняного посіву». В рамках виконання цього рішення військові частини фронту з фонду Червоної армії, який наповнювали ті самі селяни та колгоспи, здаючи зерно й продукти, передали колгоспам і МТС Кам'янець-Подільської, Тернопільської, Вінницької і Житомирської областей 1000 т посівного матеріалу та 495 т пального [353, с. 315].

Щоб засіяти вільну площу, насіння часто доводилося брати у борг в інших колгоспах або засаджувати картоплею. Однак відсутність тягової сили була основною причиною недостатнього виконання плану посівної [106, арк. 21]. Переважна більшість колгоспів у якості тягла застосовувала працю корів, що позитивно позначалося на темпах посівної кампанії. Як наслідок, станом на 20 травня 1944 р. державний план посіву всіх ярих культур у колгоспах України було виконано на 83,3 %, ранніх колоскових на 117,1 %, соняшнику – 119,2 %, цукрових буряків – 106,2 % [173, с. 40].

Непоганих результатів, як для першого півріччя мирного життя, вдалося досягти під час збору зернових культур у колгоспах області, хоча урожай збирали із запізненням через нестачу робочої сили, значну відсутність та несправність сільгоспмашин. У 1944 р. вдалося зібрати 5473 тис. ц зернових проти 7762 тис. ц в 1940 р., тобто 70,5 %, в тому числі 75 % жита, озимої та ярової пшениці [443, с. 527]. Попри те, що окремі південні райони не виконували плану косовиці

хлібів, але, в порівнянні з північними: Олевським – 68,9 %, Словечанським* [247, с. 39] – 67,3 %, Базарським** [247, с. 35] – 65,6 % Овруцьким – 64,9 %, Червоноармійським – 64,1 % та Щорсівським*** [247, с. 37] – 64 % [30, арк. 5] були передовими (див. Додаток А, Додаток Б), оскільки на півдні області в більшості колгоспів переважали посіви зернових, які давали високі врожаї.

Мала кількість тракторів, плугів, іншого реманенту та їх несправність заважала виконанню колгоспами графіків сільгоспробіт. Так, Брусилівський район станом на 24–25 жовтня 1944 р. з плану 14000 га виорав 4,3 %, Корнинський**** [247, с. 38] – з плану 13000 га виорав 3,9 %, Володарськ-Волинський – з плану 17000 га виорав 19,7 % і Новоград-Волинський – 12,2 % [179, арк. 5]. Як правило, автори офіційних звітів, причину незадовільного стану оранки традиційно вбачали у відсутності контролю за виконанням норм, низькому рівні використання корів колгоспників, а також у тому, що «люди відносилися до роботи недобросовісно та працювали незадовільно» [106, арк. 13 зв.]. Об'єктивну причину – відсутність потрібної кількості техніки належної якості, фахового обслуговуючого її персоналу, матеріальних стимулів заохочення працівників, загальна втома колгоспників, зумовлена важкими умовами праці, – вони воліли не бачити чи ігнорувати. Адже загострення уваги на такого роду проблемах могло трактуватися владою як критика соціалістичного ладу, підрив авторитету більшовицької партії, що в умовах сталінського режиму могло загрожувати її авторам не тільки втратою кар'єрного росту, але й особистої свободи.

У 1945 р. були проведені підсумки остаточного обліку посівних площ, що дало можливість виявити кількість засіяних земель у колгоспах Житомирщини. Загальна посівна площа тут в цьому році досягла 73,8 % довоєнної, картоплі – 92,3 %, овочів – 93,8 %. Це сталося за рахунок відновлення сівозміни в 478 колгоспах [42, арк. 131] тих районів, де проводився посів цукрового буряка та

* Нині Овруцький район

** Нині у складі Малинського та Народицького районів

*** З 14 травня 1939 р. – Щорсівський, з 15 серпня 1944 р. – Довбишський район

**** Нині Попільнянський район

льону. Внаслідок перевірки й уточнення попередніх підсумків обліку, загальна площа посівів по всіх господарствах збільшилась на 1,6 тис. га [83, арк. 6].

Однак офіційні цифри часто не відповідали дійсності. Практика приписок, завищення даних в умовах панування сталінської командно-адміністративної системи стала чи не традицією. Неправдивість інформації підтвердилася спеціальною перевіркою, проведеною облземвідділом на чолі з О. Казаковим [75, арк. 63] та уповноваженим Держплану СРСР у Житомирській області по Володарськ-Волинському, Радомишльському, Черняхівському, Новоград-Волинському, Потіївському* [247, с. 39], Базарському інших районах [83, арк. 6]. Перевірка виявила, що в Ємільчино не досяжено 420 га, Володарськ-Волинську 430 га, Вчорайше – 273 га, Радомишлі – 237 га, Базарі – 201 га [42, арк. 58].

Відставання колгоспів у посівній відбувалося як з об'єктивних причин (брак працівників, техніки, запчастин, інвентарю, посівного матеріалу), так і суб'єктивних: спроби керівників колгоспів приховати факт недовиконання плану, сподіваючись згодом наздогнати заплановане. У зв'язку з цим збільшення посівів відбувалося за рахунок зернових і кормових, посіяних після попередніх підсумків обліку, а також їх уточнення внаслідок перевірки.

Згідно постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 11 вересня 1945 р., план осінньої оранки для області був установлений в розмірі 325 тис. га. Однак його виконання було під загрозою, оскільки станом на 15 жовтня колгоспи виконали лише 10,7 % плану [32, арк. 6]. У цілому, виконання плану осінньої оранки станом на 20 жовтня 1945 р. по деяким областям УРСР, в тому числі й Житомирській, мало наступний вигляд: Кам'янець-Подільська область – 23,1 %, Житомирська – 16,8 %, Чернігівська – 22,6 %, Дніпропетровська – 10,6 %, Запорізька – 9,7 % [32, арк. 11 зв.]. Як бачимо, підготовка ґрунту до весняного посіву 1946 р. знаходилася на низькому рівні. Це певним чином, разом з весняно-літньою посухою, вплинуло на майбутній неврожай та голод 1946–1947 рр.

Майже всю роботу з відновлення сільгоспотенціалу доводилося виконувати жінкам, людям похилого віку та підліткам. Якщо в 1940 р. чоловіки серед

* Нині у складі Радомишльського, Черняхівського та Володарськ-Волинського районів

працездатних колгоспників України становили 49 %, то на початку 1945 р. – трохи більше 20 % [354, с. 52]. За підрахунками В. Литвина, у 1945 р. чисельність працездатного населення не перевищувала 3,5 млн проти 7,2 млн перед війною. Після повернення з армії та з евакуації кількість працездатних зросла до 5,6 млн, але не досягла довоєнного рівня [390, с. 54]. Схожою була ситуація й у Житомирській області, понад 400 тис. мешканців якої (фактично, кожен четвертий) в силу різних причини не повернулися додому.

Серйозною проблемою колгоспів у перші післяокупаційні роки була відсутність худоби, яка була втрачена в умовах війни та окупації. Тривалий час колгоспні ферми залишалися порожніми і проблема закупівлі ВРХ, коней, свиней і птиці колгоспами стояла дуже гостро. Насамперед, через відсутність у них, з одного боку, обігових коштів, а з іншого – загалом вільного ринку продажу худоби. Тому в перші роки після війни чи не єдиним джерелом придбання худоби для колгоспів була контракція. Під контракцією розуміється система двосторонніх договорів між державою і господарствами селян, що передбачала замовлення на вирощення відповідної сільгосппродукції та організовану її здачу.

У відповідності з постановами РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 13 квітня та 21 серпня 1943 р., які визначали завдання і порядок проведення контракції та закупівлі молодняку в селянських господарствах звільнених районів, було вирішено взяти її у селян. Контракцією в обов'язковому порядку були охоплені практично всі селяни, котрі мали корів, свиноматок, вівце-козоматок та конематок. Колгоспники, які здавали по контракції одне теля або двоє ягнят, звільнялися від м'ясопоставок та одержували певну компенсацію хлібом. Протягом 1943–1944 рр. на території України було законтраковано 1287 тис. голів ВРХ, свиней, овець та кіз, на кінець 1945 р. – 2 млн голів [439, с. 101]. В області план контракції цього року виконали на 103 % [76, арк. 150].

Насправді ж, селяни-колгоспники за передану державі худобу отримували дуже малу компенсацію, а коли план контракції був на межі невиконання, тварин відбирали задарма. Запровадження системи контракції та сплата податків із поголів'я гальмували розмноження худоби в особистих селянських господарствах,

що, окрім незадовільної організації праці на тваринницьких фермах, негативно позначалося на продуктивності тварин.

Відновлення тваринницької галузі в період відбудови не могло відбутися швидко. Для її розвитку в колгоспах продуктивну худобу купували в Казахській, Узбецькій, Киргизькій, Туркменській, Таджикиській, Грузинській, Азербайджанській РСР, Ставропольському, Краснодарському і Алтайському краях. Так, зокрема, Житомирщина купила у Рязанській, Пермській, Пензенській областях і Марійській АРСР 10 тис. голів ВРХ, 14 тис. овець і 5 тис. свиней [353, с. 310]. Завдяки цьому, на початку 1945 р. тут нараховувалось більше 91 тис. голів ВРХ, що становило лише 41,8 % довоєнного рівня [76, арк. 179]. План росту кінського поголів'я складав 94,1 %, овець – 97,9 %, свиней – 75 %, птиці – 54 % [42, арк. 145].

Повоєнні труднощі, пов'язані з відсутністю кормів, ферм та умов для догляду за тваринами були наявні майже в кожному колгоспі. Наприклад, у 1945 р. «в колгоспах Малинського району «Червона зірка» та «Червоний партизан» з 39 коней 16 було виснажених. Коні та телята не закріплені за колгоспниками, масово худнуть. З 79 телят – 20 виснажених і 6 хворих на стригучий лишай, які не відокремлені від загалу. В тваринницьких приміщеннях за весь стійловий період гній не збирався, сіно розтранжирюється, корма не зберігаються» [71, арк. 29]. Схожа картина спостерігалася в Сербинівському колгоспі Чуднівського району – «конюшня, короварня і свинарник невідремонтовані, в приміщеннях гуляє вітер. Худоба ходить по коліна в гною та погано доглядається» [220].

Жахливі умови утримування тварин пояснювалися, перш за все, тим, що худоба за колгоспниками не закріплювалася, оскільки догляд за нею додатково не оплачувався. А використання значної частини худоби як тяглової сили призводило до низьких надоїв молока та поганої годівлі тварин. М'ясо, що здавалося державі, було низької якості, тому колгоспи змушені були забивати значно більшу кількість худоби, ніж це потрібно було б при кращій годівлі [439, с. 106]. Адміністративний тиск держави спонукав колгоспників до виконання плану за рахунок тварин, взятих з особистих підсобних господарств.

Таким чином, у 1944–1945 рр. колгоспам регіону не вдалося відновити довоєнного рівня тваринництва. Лише трохи збільшилося поголів'я коней, ВРХ, овець та свиней. Проблеми поліпшення кормової бази, підвищення продуктивності худоби, зменшення її втрат, нестача спецприміщень, недостатня механізація галузі, низька прибутковість тваринництва, – залишалися невирішеними.

Надзвичайно важливу роль у відродженні колгоспів відігравали МТС, головне завдання яких полягало у наданні технічної допомоги та організаційно-господарському зміцненні, більш ефективному використанні тракторів, комбайнів та іншої сільгосптехніки, поліпшенні якості польових робіт, піднесенні культури землеробства, підвищенні врожайності та своєчасному збиранні врожаю в колгоспах [354, с. 54]. За роки окупації МТС УРСР було завдано нищівного удару: повністю зруйновано базу для ремонту техніки, знищено майстерні поточного ремонту, які в довоєнний період діяли в кожній МТС. До 1941 р. 59 МТС області мали в своєму розпорядженні 3095 тракторів, 703 комбайни й багато іншої техніки. Нацистські окупанти повністю знищили 11 МТС [219].

Основним джерелом відродження колгоспів, радгоспів та МТС була праця селян. Мешканці села Верхівня Вчорайшенського району, що на Житомирщині, стали ініціаторами розгортання руху за відбудову методом народної будови. Для прикладу, в лютому 1944 р. молодь колгоспу «13-річчя Жовтня» Житомирського району взяла активну участь у відбудові МТС, оголосивши місячник зі збирання запчастин, ремонту тракторів і сільгоспінвентарю. Для цього в області було створено 1094 молодіжні бригади [468, с. 63]. Так, завдяки поширенню цього методу, протягом 6 місяців 1944 р. зібрали й відремонтували кількасот тракторів.

Збір запчастин та ремонт сільгосптехніки продовжувався. Станом на кінець 1944 р. в області відновили роботу всі 59 МТС. Проте їхнє технічне оснащення не забезпечувало потреб всіх колгоспів – з 1940 вони могли обслуговувати лише 1711 колгоспів, що складало 93,5 % довоєнного рівня обслуговування [443, с. 470].

За умов фактичної відсутності нової техніки, значна увага приділялася ремонту наявної. Узимку 1945 р. для розв'язання цієї проблеми було залучено максимальну кількість робочих рук, у результаті чого МТС області досягли

значних успіхів у підготовці тракторів та сільгоспмашин до польових робіт [468, с. 64]. Та попри оптимістичні звіти, станом на лютий 1945 р. Житомирщина займала останнє місце в Україні за показниками ремонту техніки. Найбільш складною була ситуація в Андрушівській, Скragлівській, Котельнянській, Білилівській, Брусилівській, Новоград-Волинській та Малинській МТС [222].

Проблема налагодження машинно-тракторного парку залишалася чи не найголовнішою впродовж тривалого часу. Вона доволі часто виступала предметом спеціального розгляду на засіданнях, зборах, нарадах на рівні обкомів, райкомів КП(б)У та відповідних виконкомів Рад. Так, 25 травня 1945 р. бюро Житомирського обкому КП(б)У прийняло постанову «Про заходи з поліпшення тракторів на польових роботах». У ній йшлося про те, що налагодження їх роботи – одне з важливих завдань у процесі весняно-польових робіт. Однак, незважаючи на усі зусилля, її рішення не були реалізовані в Любарському, Червоноармійському, Барашівському, Ружинському та Троянівському* [247, с. 40] районах. Взноси давався і суб'єктивний чинник – директори МТС не могли навести порядок у паливно-мастильних господарствах: «трактори заправлялися з відра, пальне перевозилося в бочкотарі без пробок, зберігати його було ніде» [221].

Загалом, на кінець 1945 р. в Україні нараховувалось 27493 колгоспи, 784 радгоспи і 1277 МТС. Потужність тракторів становила 56 % довоєнної, парк комбайнів – 46 %, вантажних автомашин – 16 % [354, с. 52]. Традиційно це пояснювалося поганою роботою, небажанням організовувати на місці виготовлення нових і реставрацію старих частин та байдужістю до створення побутових умов праці.

Тим не менше, за показниками виконання плану відбудови господарства Житомирщина в 1946 р. зайняла 6 місце в республіці. В області відновили роботу 1940 колгоспів, 21 радгосп, відремонтували значну частину тракторів, зернових комбайнів, бурякокомбайнів та вантажних автомашин [28, арк. 19]. Такі темпи відбудовчого процесу загалом позитивно позначилися на динаміці розвитку області, особливо на тлі загальнореспубліканських маркерів.

* Нині Житомирський район

Не менш важливою проблемою, з якою зіткнулася влада в процесі відбудови сільського господарства, було його кадрове забезпечення. Дана сфера вимагала організації швидкої та якісної підготовки й перепідготовки спеціалістів. Виконання завдання реалізовувалося завдяки налагодженню роботи спеціальних освітніх закладів. Відповідно до постанови РНК УРСР від 10 червня 1944 р. № 654 «Про відновлення діяльності сільськогосподарських технікумів системи Народного Комісаріату Земельних справ УРСР», у другому кварталі цього року було відновлено діяльність Житомирського технікуму землевпорядкування з 80 студентами [468, с. 62], що стало початком поширення агрономічної освіти серед сільської молоді в повоєнний період.

Підготовка кадрів масових кваліфікацій для МТС та колгоспів області здійснювалася також й в однорічних сільськогосподарських школах та школах механізації, які діяли в Малині (школа рільників), Черняхіві (школа тваринників), Радомишлі (школа бухгалтерів колгоспів), Овручі (школа перепідготовки трактористів) тощо з однорічним та в Житомирі (школа підготовки голів колгоспів) з трирічним термінами навчання [93, арк. 55]. Підготовка трактористів здійснювалася, власне, на курсах при МТС. Так, у 1944–1945 рр. в області було підготовлено 4350 трактористів, перепідготовка складала 1380 осіб [468, с. 62].

Кадрова проблема частково вирішувалася й шляхом підготовки фахівців сільського господарства у ВНЗ. Надалі робота сільськогосподарських навчальних закладів набирала обертів, значний приплив студентів розпочався з 1948 р. після пережитого голодомору.

З розгортанням відбудови, держава продовжувала здійснювати заходи щодо відновлення системи оподаткування та заготівель сільгосппродуктів, основним завданням якої було відчуження частини доходу кожного індивіда або колгоспу на користь держави. Водночас обов'язковим для селян залишалось питання поставок у фонд держави продуктів з одноосібних господарств.

У звільнених регіонах України оподаткування здійснювалося на засадах, визначених постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 грудня 1942 р. «Про часткову заміну в прифронтових районах чинних постанов про поставки державі

продуктів тваринництва» [443, с. 359] та ухваленою на її основі низкою постанов РНК УРСР і ЦК КП(б)У. Щойно Житомирщина була звільнена від окупантів на рівні держави було прийнято постанови (17, 21 та 30 червня 1944 р.), що визначали норми здачі сіна, м'яса, молока, вовни та овочів [395, с. 33]. Документи визначали також порядок постачання продуктів й селянами-одноосібниками.

Встановлені державою ціни, за якими здавалися продукти, були дуже низькими, в десятки разів нижчими від базарних, а, отже, – часто символічними. Зокрема, середньорозрахункова ціна за 1 кг зерна становила 7,4 коп., картоплі – 3 коп., що було в сто разів менше від колгоспно-базарних цін й жодним чином не покривало їхню собівартість.

Обов'язкові поставки сільгосппродукції колгоспами, радгоспами та селянами стали основним, але не єдиним джерелом одержання державою в умовах війни необхідної кількості продовольства та сировини. Частину держава отримувала шляхом організації безпосередньої закупівлі, або опосередковано – через здійснювану колгоспами натуральну оплату МТС за виконану роботу.

На території УРСР було відкрито пункти заготзерна для заготівлі хліба. У кожній області їх кількість не була сталою, оскільки зростали обсяги зерноздачі. Так, на Житомирщині у 1944 р. таких пунктів налічувалося 114, на Київщині – 208, Вінничині – 121, Сумщині – 118, Харківщині – 107 [29, арк. 138].

За надані транспортні послуги з перевезення сільгосппродукції на заготівельні пункти колгоспи також розраховувалися зерном. Натуральна плата за вивезення зерна автомобілями «Союззаготтрансу» та інших організацій здійснювалася в розмірі 1,5 кг зерна за кожний кілометр, а за вивезення тракторами МТС – 2,5 кг. При обмолоті хліба молотарками МТС, з колгоспів бралася плата в розмірі 4 % від обмолоченого зерна [443, с. 364].

Обов'язковими для виконання були держпоставки овочів та сіна (у 1944 р. з Житомирщини було вивезено 44726 т сіна [29, арк. 77]). Далеко не всі райони області могли виконати покладені на них державою зобов'язання. Судячи з офіційних звітів (див. Додаток В), станом на кінець жовтня 1944 р. овочепоставки вкрай повільно проходили в західних та південно-східних районах –

Барашівському* [247, с. 35], Малинському, Радомишльському. А Брусилівський, Городницький, Потіївський та Володарськ-Волинський взагалі їх не виконали. Головним чинником впливу на таку ситуацію стало географічне розташування районів. Тобто в тих регіонах, де кращим був урожай зернових, гіршим був урожай овочевих культур, зокрема картоплі. Таким чином, з 12 районів картоплеподача краще проходила лише в Андрушівському районі.

Зазвичай, рівень овочеподач залежав не тільки від об'єктивного, але й суб'єктивного чинника. Практика показала, що вищим рівень овочеподач був там, де голови колгоспів стояли ближче до районного керівництва, а їхні господарства мали деякі послаблення: краще забезпечувались емтеєсівськими тракторами, комбайнами, добривами, мали родючіші землі [500, с. 148]. Однак, найбільш негативним наслідком такої заготівельної політики було те, що чимало колгоспів змушені були здавати хліб, залишений колгоспникам на трудодні.

У післявоєнній роки в умовах важкого економічного стану продовжував діяти військовий податок, введений ще у 1941 р., який поширювався на чоловіків 21–40 років, які не підлягали призову в Червону армію. У відповідності з постановою Раднаркому УРСР від 15 лютого 1944 р. «Про середньообласні ставки військового податку з колгоспників і одноосібників» їх розміри встановлювалися: для Ворошиловградської області – 320 крб, Харківської – 300 крб, Чернігівської, Сумської, Полтавської, Вінницької – 260 крб, Запорізької, Сталінської, Дніпропетровської, Київської, Житомирської – 240 крб, Волинської, Рівненської – 220 крб [3, арк. 72].

Основним джерелом прибутку для колгоспників залишалось власне присадибне господарство. Проте, існуючі на той час податки створювали несприятливі умови і для цього джерела доходів. Під приводом ліквідації порушень Статуту сільгоспартілі, розміри присадибних ділянок селян значно обмежувались, а сплата обов'язкового натурального податку державі – збільшувалася. Після війни середньорічна норма подач для колгоспного двору в державі складала 40 кг м'яса, 50–100 яєць, 280–300 л молока [355, с. 383]. Для

* Нині Ємільчинський район

одноосібників норми поставок були вищими – майже в два рази від господарства колгоспника і в три рази від господарств робітників та службовців [399, с. 209]. Підвищення державного оподаткування для них здійснювалося з єдиною метою – створення умов фінансової неспроможності ведення ними господарств та вимушений їх вступ у колгоспи.

Для більшості селянських сімей здійснення поставок давалося з великими труднощами. Задля забезпечення виконання плану, держава активно застосовувала методи адміністративного тиску. Відповідно до Постанови РНК СРСР від 24 листопада 1942 р. «Про відповідальність за невиконання обов'язкових поставок сільгосппродуктів колгоспними дворами й одноосібними господарствами», народний суд, за висновком районного уповноваженого Наркомату заготівель, накладав на боржників штраф у розмірі двократної вартості не зданих вчасно продуктів, вирахованою за ринковою ціною. За невиконання плану здачі натуроплати, що нерідко кваліфікувалося як саботаж, тобто свідоме недбале виконання роботи, боржники піддавалися й іншим суворим покаранням аж до притягнення до судової відповідальності.

Згідно з інструкцією РНК СРСР про порядок застосування постанови уряду від 24 листопада 1942 р., районний уповноважений Наркомзагу або агент з держпоставок вручав боржнику письмове попередження, в якому зазначалося, що у випадку невиконання зобов'язань у десятиденний термін справа про стягнення заборгованості буде передана до суду. Для забезпечення стягнення заборгованості здійснювався опис майна боржника. Після цього районному уповноваженому Наркомзагу видавався лист для примусового виконання рішення [443, с. 367]. Але на практиці судові санкції застосовувалися не до всіх боржників, бо інакше покаранню підлягали б усі жителі села.

Одним із елементів податкового навантаження на селян залишалося самообкладання, як форма їх добровільної участі в господарсько-культурному будівництві села. Відмінність його від державних податків полягала в тому, що рішення про проведення та цілі затверджувалися на загальних зборах мешканців села, а ставки визначалися на державному рівні у таких розмірах: для господарств

колгоспників, робітників, службовців, кооперованих кустарів та ремісників – 20 крб; для одноосібників та господарств інших некооперованих категорій селян залежно від володіння земельною ділянкою та робочою худобою – 40–75 крб, а одержані таким чином кошти використовувалися на прокладання та ремонт доріг, будівництво шкіл, житла для педагогів, мостів, криниць, лазень, на протипожежні заходи, ремонт лікарень, хат-читалень та інших культурних закладів [398, с. 128]. Спеціальним рішенням уряду в роки війни 75 % цих коштів могли витратитися на школи, що перебували на утриманні бюджету села.

Ще однією обов'язковою поставкою була здача зерна та картоплі у фонд Червоної армії. Норми поставок у розрахунку з одного га господарствами колгоспників були на 10 %, а для одноосібників – на 30 % більшими за норми поставок колгоспами [443, с. 361]. Наголосимо, що недоїмки при несплаті податків для них не списувалися, а переходили на наступний рік, що, в свою чергу, створювало загрозу переходу селянського майна у володіння держави.

Окрім натурального податку селяни сплачували ще й грошовий. Якщо в 1940 р. середня його сума на один колгоспний двір складала 112 крб, то в 1951 р. – 523 крб [355, с. 383]. Очевидно, що податки збільшилися майже в п'ять разів, і це при тому, що розміри земельних ділянок та кількість худоби в особистих господарствах селян постійно зменшувалися.

Невдоволення населення введенням нових податків та збільшенням їх обсягів чимраз зростало і виливалося шляхом пасивного спротиву у вигляді листів і скарг до уряду та ЦК КП(б)У. Так, військова цензура НКДБ УРСР лише за липень 1944 р. по Київській, Харківській, Сталінській, Житомирській, Полтавській, Вінницькій, Миколаївській та інших областях виявила 530 листів зі скаргами на податки. З 1 липня по 20 серпня цього року було зафіксовано 1064 скарги сімей військовослужбовців на тяжке матеріальне становище, знуцання з боку місцевих органів влади та відсутність допомоги [487, с. 626]. Однак, влада ще більше посилювала контроль за сплатою податків селянами-одноосібниками і колгоспниками, грошові доходи яких і так були мізерними, що призвело до переобтяження доходів громадян платежами на користь держави.

Отже, зважаючи на значні людські та матеріальні втрати внаслідок війни та окупації, відновлення сільського господарства на Житомирщині стало одним із найважливіших завдань, що дало можливість зміцнити економіку, освоїти посівні площі та частково досягти довоєнного рівня виробництва. Найдієвішим способом відновлення і поповнення матеріально-технічної бази сіл в перші післяокупаційні роки був метод народної будови, завдяки якому до кінця 1945 р. вдалося відродити сільське господарство і створити умови для швидкої відбудови регіону.

Питома вага праці в процесі відбудови та відновлення роботи колгоспів в області належала жінкам, які виконували основні сільгоспроботи та несли тягар відбудови на своїх плечах. Завдяки наполегливості колгоспників та використанню їхньої худоби як тяглової сили, Житомирщині вдалося виконати план весняно-польових робіт та достроково провести хлібоздачу державі в 1944 р.

Процес відбудови сільського господарства області проходив повільно. Якщо план косовиці та здачі хлібів у 1944–1945 рр. був майже виконаний, то темпи відновлення тваринництва, стан здійснення оранки, посівної кампанії й овочепоставок бажали бути кращими і покривалися за рахунок титанічних зусиль простих селян.

В умовах дефіциту запчастин, низького рівня кваліфікації механізаторів, велику допомогу колгоспам у відродженні господарства надавали МТС. Вони забезпечували їх обладнанням і технікою в процесі виконання весняних та осінніх польових робіт. Але повною мірою система МТС не могла виконувати свої функції. Надалі відновлювалися заклади підготовки спеціалістів сільськогосподарської галузі, що полегшило питання кадрового забезпечення МТС.

Важким тягарем для переважної більшості колгоспів, радгоспів та селян-одноосібників Житомирщини в післяокупаційний період була податкова і заготівельна політика держави. Жорсткі адміністративні заходи спричинили цілком логічну реакцію колгоспників та одноосібників – намагання всілякими способами приховати від держави продукцію, вирощену на присадибних ділянках.

2.2. Села Житомирщини в період голоду 1946–1947 рр.

У радянській історичній науці повоєнна відбудова відображена як безперервний процес трудових звершень та успіхів. Основні завдання періоду 1946–1950 рр. полягали в якнайшвидшому відновленні народного господарства, потужному піднесенню економіки та культури, забезпеченні благоустрою і достатнього життєвого рівня людей. Однак відбудова ускладнювалася голодом 1946–1947 рр., який історики ще називають «третім радянським». На думку сучасних дослідників, «за кількістю жертв він значно поступається своєму попереднику – голоду-геноциду 1932–1933 рр., але посідає першість за територією ураження» [189, с. 136].

Голодом була охоплена більшість областей республіки, крім західних. Найбільше потерпали від голоду, спричиненого страшною посухою, яка перевищила за розмірами засуху 1921 р. [49, арк. 2], жителі сіл та міст Одеської, Миколаївської, Херсонської, Сумської, Харківської та Ворошиловградської областей, де взимку вимерзли й навесні не зійшли зернові на 20 % площі [273, с. 58]. Не оминула ця трагедія і Житомирщину.

Більшість учених головною причиною голоду називають податкову й репресивну хлібозаготівельну політику держави, до якої додаються наслідки війни та посуха першого повоєнного року [273, с. 3]. Низка науковців вважають цей голод штучно організованим владою та свідомим геноцидом українського народу. Проте єдина відповідь щодо його причин в історіографії відсутня. З огляду на комплекс причин виникнення та поширення третього голоду в радянській державі виділяється одна, цілком реальна – централізована командно-примусова репресивна партійно-державна політика хлібозаготівель [329, с. 96].

Після закінчення війни економічний тиск на село зростав. Державне керівництво змушувало українське село фінансувати процес відбудови промисловості. Селянство сплачувало не лише податки, встановлені ще до початку, або під час війни грошима та продуктами: зерно, м'ясо, молоко, яйця, вовна, картопля тощо. Заготівлі хліба проводилися методом продрозкладки, що

застосовувалась як форма примусового вилучення в селян продовольчих ресурсів у часи «воєнного комунізму» [340, с. 25].

У відповідності до закону «Про сільськогосподарський податок» від 1939 р., оподатковувались навіть тварини та плодове дерева. У 1946 р. кожен селянський двір мав здати державі 40 кг м'яса, 200 л молока (і це в той час, коли 43 % колгоспників не мали корів), 90 яєць, заплатити 5–10 крб за плодове дерево [281, с. 46]. 19 березня 1946 р. постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) середньорічні норми поставок молока збільшилися до 260 л з кожної корови колгоспника і 300 л з корови, якою володів одноосібник [312, с. 46]. Це стало наслідком того, що особисті господарства селян здавали державі більше сільгосппродукції, ніж колгоспи.

Сільським мешканцям було надзвичайно важко виконати план поставок, оскільки їхні особисті господарства мали невеликі земельні ділянки під городами і незначну кількість худоби та птиці. «У своїх господарствах люди тримали свиней, корів (1–2 голови), овець, кіз, кролів, курей тощо. Землі в кожного було 0,30–0,50 га, яка не завжди засаджувалася та оброблялася через брак насіння та тяглової сили. Тому, хто не мав господарства, щоб сплатити податок, доводилося купувати продукти в інших селян або сплачувати грошима, взявши позику в держави. Щоб не платити за фруктові дерева та кущі, селяни їх вирізували» [160].

На практиці процес оподаткування відбувався так: в кінці року агент із держпоставок сільгосппродуктів приносив господарю «Зобов'язання на поставку державі молока», в якому вказувалось скільки літрів потрібно здати. Якщо він мав заборгованість, – її додавали до завдання на новий рік. У кінці документу зазначалося суто по-сталінськи: «за невиконання зобов'язання в зазначені строки ви несете встановлену законом відповідальність» [500, с. 145], яка реалізовувалася через судову систему, конфіскацію майна, відбування в таборах.

Та навіть сплативши податки, людям не ставало краще жити, бо розміри стягнень постійно зростали. Щомісяця ситуація погіршувалася, тому селяни продовжували невпинно звертатися до МДБ УРСР, ЦК КП(б)У за допомогою. Вони писали скарги про тяжкий продовольчий стан, захворювання та смертність,

намагаючись хоч якось вплинути на надмірне оподаткування. Однак, такі скарги майже ніколи не розглядалися і зберігалися під грифом «цілком таємно».

Військовою цензурою в процесі перегляду поштової кореспонденції протягом 10 квітня – 15 травня 1946 р. було виявлено 7330 листів, що надходили від населення низки областей УРСР [164, с. 27]. Лише з Житомирщини таких скарг надійшло 4676 [452, с. 28], тобто майже 64 %. Про один із тисяч випадків прямого знущання над колгоспниками йшлося в письмовій скарзі колгоспниці Т. Ткачук з села Тупальці Новоград-Волинського району голові Верховної Ради УРСР М. Гречусі про надмірне державне оподаткування в 1947 р. Авторка прохала його про допомогу, як рідного батька, щоб їй повернули корову, яку вилучили з її багатодітної сім'ї (12 осіб) за несвоєчасну сплату сільгосподатку [164, с. 306].

Проте, яким би не був урожай, продуктів харчування вистачило б для життєвих потреб людей, якби не репресивна політика влади. За даними часткової перевірки, яку проводив у січні 1946 р. за наказом начальника 2-го Управління НКДБ СРСР генерал-лейтенанта О. Федорова народний комісар держбезпеки УРСР генерал-лейтенант С. Савченко, в 47 районах Житомирської, Кіровоградської, Вінницької, Миколаївської, Сумської та Запорізької областей було встановлено, що «колгоспи вивезли за рахунок хлібопоставок велику кількість насіння, внаслідок чого вони до посіву не готові» [164, с. 19]. Ці дані є прямим доказом того, що головною причиною голодування стала відкрита здирницька заготівельна політика держави.

Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У до жовтня 1946 р. прийняла близько 10 постанов щодо хлібозаготівель. Вони передбачали повне виконання планів, а затримка здачі була оголошена злочином перед партією і державою [478, с. 183]. Хлібозаготівельна кампанія в цьому році проводилася під гаслом «Боротьба за хліб – це боротьба за соціалізм!».

Унаслідок війни багато колгоспів були зруйнованими та розграбованими, зменшилася кількість працездатного населення, тракторів та коней. Тому в голодні роки план посіву зернових культур був значно менший, ніж в 1940 р. Тоді засіяли 778600 га, в 1946 р. – 89,5 %, в 1947 р. – 93,2 % довоєнної площі [49, арк. 3–7].

Середній урожай зернових по області в 1946–1947 рр. з га складав 5,7–8,8 ц, а валовий збір – 51–79 %, ніж у 1940 р. [49, арк. 4]. План хлібоздачі в 1946 р. сягав 63,7 % [46, арк. 112] від річного загального валового збору. На невиконання вплинули заготівельна політика та погодні умови, які призвели до неврожаю, і, як наслідок, – до ознак голоду: смертність серед колгоспників, падіж коней та корів.

В особливих розмірах та строках обсяг поставок зерна був збільшений у Запорізькій, Дніпропетровській, Сталінській, Полтавській, Вінницькій та Київській областях. Найменші розміри поставок були у Ворошиловградській, Харківській, Сумській, Житомирській і Чернігівській областях.

З метою посилення ефективності заготівельної роботи, восени 1946 р. застосовувалася практика запровадження п'ятиденних планів хлібоздачі. Та для безумовного виконання показників придумали ефективніший спосіб відбирання у людей зерна – одноденні плани. На підставі досліджених даних, можемо констатувати той факт, що щоденні завдання, які сягали 180–600 тис. пудів, були не на багато меншими, ніж п'ятиденні: 200–950 тис. пудів. І це при тому, що вцілому по республіці з 1 га збирали 157 кг зерна [164, с. 71, 228, 287]. Кожен робочий день колгоспника передбачав рутинну працю задля виконання плану.

Проте, якими б не були силові та здирницькі методи, у 1946–1947 рр. плани не виконувалися. Місцеві керівники вперто не визнавали і не розглядали справжніх причин такої ситуації, звинувачуючи селян у саботажі та приховуванні врожаю.

Отримавши малу кількість зерна від запланованого, держава посилила тиск на колгоспи та їх керівників. У результаті, станом на 1 листопада 1946 р. план хлібоздачі по області був виконаний на 81,5 % [43, арк. 25], (див. Додаток Д). Краще справилися північні райони, відставали – південно-східні. Очевидно, вирішальну роль у цьому зіграв географічний фактор, оскільки засуха, що тривала протягом 1946–1947 рр., значною мірою охопила південні райони, які були найбільш зерновими. Низка районів не виконала й половини плану. Партійні керівники називали їх безнадійними [43, арк. 32–34], (див. Додаток Е).

Часто в безнадійних районах знаходилися «мертві» відходи [43, арк. 32], які були непридатними для використання. Саме під приводом зіпсованості, селяни та

колгоспники переховували нездане державі останнє зерно, рятуючись від голодної смерті. Коли урожай почав зменшуватися, а держпоставки чимраз збільшувалися, зерна катастрофічно не вистачало. Тоді державні збирачі самі їздили по селах і перевіряли зіпсоване зерно. В одному з колгоспів області у відходах було виявлено 50 % доброго зерна. У середньому знаходили до 100 ц хліба [43, арк. 32]. Знайдене зерно очищали і відвозили на заготівельні пункти, а винуватців карали позбавленням волі на декілька років.

На засіданні 3 листопада 1946 р. перші секретарі райкомів КП(б)У вкотре заявили, що все приховане зерно треба очистити і вивезти до 1 грама. Реальний показник збору зерна з відходів становив 8500 ц [43, арк. 34–35], який виконувався протягом 1–2 п'ятиденок переважно з резерву колгоспників та службовців.

Зважаючи на досить відчутні прояви голоду, підготовка до весняного посіву 1947 р. здійснювалася в рамках партійних директив. Задля безумовного виконання плану хлібозаготівель районами, держава збільшила обов'язкові поставки продовольства на 50 %. У результаті Чернігівська, Житомирська, Кам'янець-Подільська, Сумська, Харківська та Ворошиловградська області здали 1900 тис. пудів зерна; Київська, Вінницька, Полтавська, Сталінська, Дніпропетровська і Запорізька – 11150 тис. пудів, що майже в 6 разів перевищувало ту кількість, яку вони здали в 1946 р. [164, с. 39].

В голодні роки урожай картоплі в колгоспах області збирали із запізненням – на початку жовтня. Перевозили овочі на заготівельні пункти 350 вантажівок, які часто робили невдалі поїздки, як от в колгоспі «Шевченка» Володарськ-Волинського району, який не здав 400 ц картоплі, хоча вона була. Через відсутність вантажників автомобіль простояв і поїхав без вантажу [43, арк. 37]. Рятуючись від смерті, люди всіма силами намагалися залишити продукти для себе.

Зважаючи на неврожай 1946 р. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У 6 січня 1947 р. прийняла рішення надати допомогу колгоспам зернофуражем і сіном для худоби. Житомирщина отримала 12000 ц зернофуражу на умовах повернення його з урожаю 1947 р. з нарахуванням 10 % за кожні 100 ц та купила 40000 ц сіна [47, арк. 43]. Через об'єктивні причини, такі зобов'язання переважно не

виконувалися, внаслідок чого, державний апарат посилював економічний тиск на боржників, збільшуючи норми поставок як для колгоспів, так і колгоспників.

За умов невиконання держпоставок, голови колгоспів приховували сільгосппродукцію, ризикуючи бути засудженими за пунктами 7 і 14 горезвісної 58 статті як «шкідники і саботажники» [478, с. 179]. Як от голова колгоспу «Червоний прикордонник» Любгутьської сільради П. Туровський, який із 600 ц сіна, замість 60 ц, роздав колгоспникам 250 ц. Районну владу обурих той факт, що він допустив перевитрату кормів за січень у 44 ц [74, арк. 21]. Тобто життя простої людини навіть не йшло у порівнянні зі збитками, нанесеними колгоспу (44 ц сіна).

Інколи позиція керівників колгоспів суперечила заготівельній та податковій політиці більшовицької партії. Вони наказували спеціально виводити з ладу сільгоспмашини, ховати зерно у скиртах та водоймах, яке швидко псувалося і ставало непридатним для споживання [332, с. 47]. Після викриття злочину лави підсудних були переповнені, а суди виносили все жорстокіші вироки. За даними Міністерства юстиції УРСР, у 1946 р. і 1 кварталі 1947 р. засудили кожного 16-го голову колгоспу [528, с. 13], переважно, без найменших на те підстав.

Чи не єдиною надією населення на порятунок були хлібні картки, що диференційовано видавалися державою різним категоріям людей в умовах дефіциту продуктів, товарів та послуг. Видавали документ карткові бюро, яких в області було 5 [43, арк. 15]. Однак картки отримували ті, хто працював у державному секторі економіки (промисловість, військові організації й установи, радгоспи) та їх утриманці. Селяни ж опинилися поза системою держпостачання.

Дискримінація сільського населення виявлялася в тому, що: по-перше, мешканці міста не обкладалися сільгоспподатками, а отримували ще й хлібні картки; по-друге, маючи таку картку, вони могли отримати хліб у тому місці, куди вони поїхали, а селяни, були «прив'язані» до села та колгоспів, намагаючись виконати податкові зобов'язання перед державою.

З метою заощадження хліба, Рада Міністрів СРСР та ЦК КП(б)У в 1946 р. прийняли низку рішень про скорочення контингенту гарантованого забезпеченням хлібом. Під перевірку потрапили 110 тис. підприємств, організацій та установ

республіки. У результаті, населення, яке забезпечувалося хлібом, скоротилося з 13 млн до 9,5 млн осіб [43, арк. 2].

У голодні 1946–1947 рр., коли хлібоздача посилювалася, були організовані так звані «червоні обози» [43, арк. 35]. Вони контролювали кожен колгосп області, який щомісяця мав здати у фонд держави зерно та інші продукти. Однак, їх діяльність була провальною, оскільки вони займалися, в основному, обліком самих колгоспів, а не кількістю зданої ними продукції. Колгоспи, в свою чергу, мали змогу частину урожаю залишати для власних потреб (видача колгоспникам на трудодні, посівний матеріал, корма для худоби).

Найжахливішим у цій ситуації було те, що голоду можна було уникнути. Але партійні активісти конфісковували зерно, запаси продовольства, буряки, сало, фруктову сушку тощо. Вони обстежували кожний будинок, зламували підлогу, залізали в колодязі. Ось як розповідає про страшні події того часу очевидець із села Жадьки Черняхівського району В. М. Гребенюк: «люди паслися на траві як худоба, їли листя з липи, жали очерет на ставках і варили його, збирали гнилу картоплю, щавель, ягоди, гриби. По селу ходила команда з 14–15 чоловік і відбирала у людей, які не здали норму, всі харчі» [155].

Залишившись сиротою у 6 років, про голодомор 1946–1947 рр. розповіла мешканка цього ж села М. П. Білошицька. «Нам з братом, якому тоді було 11 років, жилося тяжко. Їли все, що можна було назвати їжею. Весною копали гнилу картоплю на колгоспних полях, пекли з неї млинці – «чуреки». На горищі хати ми знайшли телячу шкіру і, обсмаливши, варили її» [154].

Таким чином, через репресивну політику й практику хлібозаготівель, стягнення з селян непомірних податків, незабезпечення їх хлібними картками, вивезення зерна й продуктів харчування, – влада створила тяжку голодну ситуацію. Не рятувало людей навіть те, що Житомирщина розташована в Поліській зоні, яка завжди була багатою на гриби, ягоди та інші рослини.

Обов'язковим пунктом порядку денного зібрань колгоспників у 1946–1947 рр. було обговорення змісту постанови «Про заходи з ліквідації порушників Статуту сільгоспартілі», прийнятої Радою міністрів СРСР і ЦК ВКП(б)

19 вересня 1946 р. Постанова мала на меті боротьбу з розбазарюванням колгоспної власності й відновлювала суворі механізми контролю за дотриманням норм земельного кодексу. Зокрема, вона передбачала кримінальну відповідальність за порушення селянством норм законодавства і за потурання таким порушенням з боку правлінь колгоспів, голів сільрад та райвиконкомів.

З практики Лугинського району відомо, що у 1947 р. в колгоспі «ІІІ Вирішальний» зібрання пройшло на низькому рівні, замість конкретних заходів з виконання даної постанови, збори прийняли рішення: «постанову прийняти як закон і керуватися надалі». У колгоспі імені Паризької Комуни з 330 колгоспників на зібранні був 91. Постанову обговорили лише голова колгоспу і бухгалтер [47, арк. 34]. Подібні випадки були характерними для більшості колгоспів.

Причинами низької явки колгоспників на зібрання були: по-перше, те, що в роки голоду кількість працездатного населення в колгоспах значно зменшилася у зв'язку з їх смертністю, а колгоспи, в свою чергу, намагалися приховати правдиву цифру своїх членів; по-друге, колгоспники фізично не могли взяти участь у зібранні, оскільки постійно були зайняті роботою в колгоспі та пошуками харчів.

Більшість керівників колгоспів просто ставили колгоспників перед фактом відповідальності за вчинене правопорушення. Проте голодних селян не стримували ніякі покарання. Порушення Статуту сільгоспартілі продовжувалися. У колгоспі «Червоний лан» села Мінїно Радомишльського району в протоколі загальних зборів про затвердження акту ревізійної комісії записано: «недостача жита 5 ц 98 кг, ячменю 2 ц, гороху 40 кг, товчі 3 кг, муки 20 кг, сала 200 кг» [42, арк. 35]. На щастя, за нестачу нікого не покарали. Її списали під приводом надходження продуктів до комори мокрими і неочищеними від полові.

Серед типових порушень Статуту сільгоспартілі виокремимо неправильне використання трудоднів. Колгоспних обліковців звинувачували в тому, що вони нібито безпідставно дописували колгоспникам трудодні, що негативно позначалося на заходах колективного господарства. Адже на кожен вироблений трудодень виплачувалася певна кількість зерна чи іншої сільгосппродукції. Приписки і

справді мали місце, однак, як засвідчують документи, здійснювалися вони не на користь простих колгоспників, а керівництва – районних уповноважених, дрібних сільських посадовців. Для прикладу, в Черняхівському районі у колгоспі «1 Травня» села Високо-Українське за 9 місяців 1946 р. уповноваженому по збору і здачі м'яса записали 405 трудоднів (1,5 трудодня щоденно). У колгоспі «12-річчя Жовтня» села Забріддя працівникам сільради за 7 місяців записали 766 трудоднів (3,5 трудодня на день), по 1,25 трудодня секретарю і його помічнику [45, арк. 82].

Зменшення розмірів присадибних ділянок колгоспників змушувало їх вдаватися до не менш поширеного, після крадіжок, виду злочину – самовільного привласнення колгоспної ділянки землі та оброблення її для власних потреб. Наприклад, у Радомишльському районі села Ходори колгоспник О. Пиляєв взяв у колгоспі імені Горького 2 га землі, а зібраний урожай залишив собі [45, арк. 31]. Таким чином, незаконно обробляючи поля, які пустували внаслідок браку техніки та насіння, а головне – людського потенціалу, селяни намагалися знайти хоч якийсь вихід із ситуації та покращити свій стан в умовах голодомору.

Вчинення правопорушень було притаманне не лише колгоспникам, а й посадовцям. Так, у Словечанському районі перший секретар райкому КП(б)У С. Погребняк в 1946 р. використовував для власних потреб 1 га колгоспної землі, а працівник райвідділу МДБ П. Кульбовський того ж району в квітні 1946 р. взяв у колгоспі села Білки телицю, зерно та інші продукти, грубо поводився з колгоспниками [48, арк. 50, 54]. Зважаючи на те, що вони були посадовцями, їм оголосили догану. Прості колгоспники отримували значно жорстокіші покарання. Наприклад, у Ярунському* [247, с. 42] районі того ж року прокурор притягнув до відповідальності колгоспника села Кам'янка Ю. Гончарука за те, що він не давав корови для оранки на період весняного посіву. Його було засуджено до позбавлення волі на 6 років [44, арк. 9]. Проте рішення відмінив обласний суд.

У 1946–1947 рр. підвищений попит на харчі засвідчувала різниця між державними і комерційними цінами на продтовари. Так, держціна 1 кг хліба в 1946 р. була 1,5–2 крб, в 1947 р. – 7 крб. На чорному ринку 1,5 кг чорного хліба

* Нині Новоград-Волинський район

коштували в 1946 р. 15 крб, а в 1947 р. – 50 крб; 1 кг сала – 70–75 крб і 250 крб; пуд жита – 120 і 800 крб; 1 кг борошна – 30 крб і 100–110 крб; пуд картоплі – 30 і 160 крб [448, с. 295]. На ступінь загострення проблеми повсякденного харчування вказує знецінення промтоварів, навіть широкого вжитку, порівняно з продуктами. Наприклад, чоловічий костюм у 1946 р. коштував 5000 крб, а в 1947 р. за нього можна було виміняти хіба що пуд жита [448, с. 295].

Поширеною в голодні роки була практика бартерного обміну, натуроплати праці колгоспника, яка передбачала видачу всієї або частини заробітної плати «натурою» у вигляді продукції, вирощеної в колгоспі самими колгоспниками, а також у вигляді надання певних послуг. Так, у Радомишльському районі 1946 р. в колгоспі «Комінтерн» села Заболоть незаконно було видано 32 кг жита за оплату квартири коваля. У Ружинському районі, в результаті перевірки, в 44 колгоспах було виявлено 211 чоловік, що самовільно взяли 15531 кг хліба [45, арк. 35, 40]. У Брусилівському районі без рішення загальних зборів і правління колгоспу було взято зерна: МТС 2 ц, райвідділом НКВС 40 кг, райлікарнею 64 кг [45, арк. 119]. Такі заходи з боку членів колгоспів розцінювалися як розбазарювання колгоспного майна (видавання, переважно головами колгоспів, колгоспникам продуктів на трудодні або витрата їх на внутрішньогосподарські потреби).

З метою попередження випадків розбазарювання хліба, призначеного для держави, вводилася практика «заборони колгоспам, колгоспникам та одноосібним господарствам продаж та обмін зерна, борошна, печеного хліба до виконання планів здачі» [112, арк. 68]. Така торгівля могла проводитись тільки з дозволу Ради Міністрів СРСР відповідно до встановленого плану здачі, повернення позик, обов'язкових поставок і натуроплати за роботи МТС. За порушення норми до судової відповідальності притягались голови колгоспів та посадовці. На колгоспників та одноосібників накладався штраф 300 крб, при повторному порушенні – судова відповідальність. Незаконно продані продукти забирали до органів Міністерства заготівель СРСР [112, арк. 68].

У той час, коли селяни голодували, преса була переповнена статтями про працю колгоспників, заголовки яких нагадували пропагандистські гасла. «ВКП(б)

закликала до продовження бойових дій, але уже на трудовому фронті» [333, с. 38]. Мілітарна лексика повинна була мобілізувати голодне село на трудові звершення.

З інформації, опублікованої в пресі періоду 1946–1947 рр., хіба що опосередковано можна здогадатися, що колгоспники, яких влада звинувачувала в свідомому порушенні трудової дисципліни, насправді не мали сил виходити в поле до роботи [334, с. 137–138]. У підтвердження до сказаного наведемо уривок статті з газети «Голос колгоспника» під назвою «Втрачають хліб». Автор І. Миронюк повідомляє, що «великі втрати врожаю допускають в артїлі імені Щорса. Тут скошено 42 га пашні і жодного га не зв'язано. Хліб обсипається, на поле виходить щодня не більше 30 косарів. Голова колгоспу О. Танський потурає ледарям» [201].

Такий стан роботи автор у викривальній статті, сповненій критики та осуду, пояснює поганою трудовою дисципліною, низькою продуктивністю праці та грубим порушенням вимог партії й уряду. За рамками журналістського інтересу залишено причини того, чому селяни не виконують виробничі обов'язки. Відповіді на такі питання більшовицька влада воліла не чути.

За невихід без поважних причин на роботу, неякісну працю й інші порушення до колгоспника застосовувалися попередження, догани, зауваження на загальних зборах, штраф до 5 трудоводнів, занесення на чорну дошку, переміщення на гірше оплачувану роботу, повторне виконання завдання без нарахування трудоводнів. Крайньою мірою впливу вважалось виключення з колгоспу [185, с. 55], яке тягнуло за собою позбавлення права на присадибну ділянку та автоматичне збільшення сплати податків. Намагаючись вижити, виключені з колгоспів селяни вдавалися до заробітчанства, промислів та спекуляції, що також було заборонено.

Діючим залишався виданий 15 лютого 1942 р. Указ Президії Верховної Ради СРСР, згідно з яким колгоспники, які не виробили без поважних причин обов'язкового мінімуму трудоводнів, каралися виправно-трудовами роботами терміном до 6 місяців з утриманням від оплати 25 % трудоводнів на користь колгоспу. Крім того, вони позбавлялись присадибної ділянки [162, с. 310].

Часто порушниками трудової дисципліни радянська влада вважала не лише колгоспників, а й працівників освіти, культури і навіть учнів. «У Рогачівській

артілі імені Сталіна», – писалося у районній газеті, – «безліч колосся лежить в полі й мокне під дощем, бо правління колгоспу не залучило до роботи підлітків, вчителів та учнів. По житницьку ходить худоба колгоспників і самі вони збирають собі колосся. Багато зерна губиться при зведенні снопів до молотарки, їх кидають так, що витрушується зерно, а вози не застилають» [202].

Ознаки різкого спаду трудової дисципліни на Житомирщині проявлялися не локалізовано в певних районах, а по всій області. Зокрема, окрім уже названих районів, у колгоспах Олевського району з 10946 працездатних виробили мінімум трудоднів 6159, не виробили з поважних причин 1909, з неповажних причин – 2798, тобто 25 % від загальної кількості [104, арк. 208].

Традиційно, причину такого стану більшовицька влада вбачала не у фізичному виснаженні людей, а в послабленні контролю за ними з боку місцевого керівництва. За межами офіційного інтересу представників держави залишилися також причини невиконання селянами своїх трудових обов'язків. Трудова дисципліна в колгоспах не могла бути зразковою ще й через дуже низьку оплату праці (у 1945 р. на трудодень видавали 200 г зерна, в 1946 р. – 100 г [478, с. 194]), загальне ослаблення населення і низький рівень механізації.

За умов фактичної відсутності кваліфікованих спеціалістів у сільському господарстві повоєнного часу, голови колгоспів та сільрад не завжди вирізнялися високими професійними та моральними якостями. Місцеве керівництво часто демонструвало грубе ставлення до селян, не рахувалося з ними у вирішенні важливих питань, вело аморальний спосіб життя. Для прикладу, мешканець села Іванків Черняхівського району П. Іщук говорив, що «влади ніби і не існує, місцеві органи цікавляться лише особистим благополуччям. П'янка – щоденна справа голови сільради Данилка» [108, арк. 78]. Також відомо, що він знав усіх мешканців села, які готували самогон. Ніяких заходів щодо їх покарання він не застосовував, а навпаки – був у них постійним клієнтом. Часто з'являвся нетверезим до сільської ради. А в січні 1946 р., будучи на підпитку, він «біг зі спущеними штанами до В. Вороб'я, за ним бігла юрба дітей і сміялася з нього» [108, арк. 78].

У колгоспі імені «10-річчя Жовтня» села Веприн Радомишльського району колишній голова колгоспу О. Пасічник, користуючись і надалі своїми повноваженнями, без відома правління і колгоспників видав з колгоспної ферми телицю старшому агроному Вишевицької МТС С. Гешеvu. Окремим особам роздав 6 га колгоспної землі. Обміняв 2 ц сіна на мастило для трактора [45, арк. 31]. Такі голови колгоспів не переймалася скрутним становищем колгоспників. Вони зловживали майном колгоспів задля власних потреб. Якщо навіть свій голова колгоспу та сільської ради чинив дії не на користь колгоспників, то чимраз дужче селяни розуміли, що чекати допомоги від вищого керівництва – справа марна.

В умовах посилення економічного тиску на село, рівень відповідальності місцевого керівництва за обсяги і терміни виконання хлібоздачі чимраз зростав [325, с. 167]. Виконуючи вказівки партійної верхівки, вони вишуковували різноманітні методи впливу на колгоспників, щоб виконати план поставки, однак селяни фізично не справлялися з обсягами покладених на них податків.

Наростання спротиву населення хлібозаготівельній політиці держави вело до посилення репресій проти голів колгоспів і колгоспників. У середині 1940-х рр. розпочалася масштабна кампанія боротьби з розкрадачами і в найкоротший термін суди провели сотні показових процесів. Унаслідок того, що населення не припиняло крадіжок зерна, навіть попри загрозу довготривалого позбавлення волі, тюрми й табори країни були переповнені.

Розглянемо декілька випадків судових процесів Баранівського районного суду Житомирщини. Так, «виїзна сесія під головуванням Бобрівник у травні 1946 р. в селі Кліменталі розглянула кримінальну справу проти громадян А. Вовка та А. Свінціцького. Слідство встановило, що вони вкрали 43 кг ячменю. А. Вовка засудили на 3 роки позбавлення волі, А. Свінціцького – на 1,5 роки, з відбуванням у далеких таборах Радянського Союзу без оскарження вироку» [200].

У липні 1947 р. райсуд розглянув справу громадянина Баранівки О. Скрипника 1930 р. н. «Він 26 червня здійснив крадіжку в колгоспі імені Шевченка: вирвав 40 коренів картоплі, з якої вибрав 8,2 кг клубнів. За крадіжку колгоспної власності О. Скрипника засуджено на 7 років позбавлення волі» [204].

Схожа ситуація розглядалася через місяць: «під час обшуку громадянки села Макарівка Л. Драган на городі було знайдено мішок вівса, заритого в землю. Її засуджено на 7 років позбавлення волі в далеких таборах без оскарження вироку зі стягненням 200 крб з господарства на користь адвоката» [205].

На сторінках обласної преси знайшла своє відображення розглянута справа цього ж суду щодо Д. Мисюри та П. Герасимчука. «Д. Мисюра вкрав з поля Радулінського колгоспу «13-річчя Жовтневої революції» півтори копи жита, П. Герасимчук з поля Дубрівського колгоспу імені Леніна – 10 снопів жита. Суд засудив Д. Мисюру на 5 років позбавлення волі, П. Герасимчука – на 2 роки» [203]. Як видно, прийнята ще 7 серпня 1932 р. Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» (в народі – закон «Про п'ять колосків»), що передбачала до 10 років ув'язнення за крадіжку декількох колосків, набувала широкого і жорстокого застосування на практиці навіть у післявоєнний час.

Крім того, відповідно до указів президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного й суспільного майна» та «Про посилення охорони особистої власності громадян», мінімальний строк позбавлення волі за крадіжку, привласнення чи розтрату державного майна складав також 7–10 років, а за повторний чи здійснений групою осіб подібний злочин – до 25 років виправно-трудова робіт [341, с. 88].

Після проведеної державної кампанії хлібоздачі, весняно-літньої посухи та неврожаю 1946 р., складне становище виникло взимку 1947 р. у східних та південних областях (Сталінська, Ворошиловградська, Харківська, Запорізька, Одеська), де значно загострилися продовольчі труднощі. Унаслідок недоїдання населення хворіло на дистрофію. За неповними даними, до літа 1947 р. в Україні було зареєстровано понад 1 млн хворих, поширювався тиф, зросла дитяча смертність (особливо дітей віком до 1 року). По 16 східних, Ізмаїльській та Чернівецькій областях у 1946–1947 рр. померло 810 тис. осіб [296, с. 62].

Це явище мало місце й на Житомирщині. Згідно офіційної статистики, станом на 1 квітня 1947 р. в області хворіло на дистрофію: дітей до 4 років – 1989,

до 8 років – 4279, 8–10 років – 3979, дорослих – 5133. Разом 15379 чоловік [164, с. 229]. З них госпіталізовано майже 13 %. Динаміка захворюваності невпинно зростала. За неповні два місяці, кількість хворих по області зросла на 7458 осіб. Станом на 20 червня цього року по областях вона мала такий вигляд: Вінницька – 159976 чол., Дніпропетровська – 82759 чол., Запорізька – 92596 чол., Житомирська – 22837 чол., Сталінська 120274 чол., Київська – 83703 чол. [164, с. 347].

Щоб врятуватися від голоду, велика кількість сільських мешканців, цілими сім'ями, самовільно залишали колгоспи та подавалися у міста чи райони, де було трохи краще з харчами, намагалися працевлаштуватися на промислові підприємства, їхали або йшли пішки до областей Західної України і навіть до інших республік (Кубань, Середня Азія тощо). За даними Міністерства сільського господарства УРСР, за 1946–1947 рр. кількість працездатних жінок і підлітків до 16 років у колгоспах зменшилася на 283,9 тис. осіб [275, с. 61].

Згідно офіційної статистики, з 1947 р. стан на Житомирщині нібито покращувався і намітилися ознаки виходу з глибокої економічної кризи. Однак, це не зменшило драматизму і трагізму ситуації, коли внаслідок реалізації соціально-економічної політики більшовицької влади населення області зазнало величезних продовольчих та економічних труднощів.

Отже, серед цілого комплексу причин виникнення третього радянського голоду (засуха, неврожай, труднощі повоєнної відбудови) визначальною була сталінська політика хлібозаготівель, що вимагала безумовного виконання надзвичайно напружених планів поставок сільгосппродукції, здійснення яких супроводжувалося засобами репресивного тиску.

Географія лихоліття дає підстави констатувати, що страждали люди по всій Україні. Події 1946–1947 рр. не оминули і Житомирщину. Внаслідок голодної трагедії, що прокотилася по області, жертвою стали селяни, які були залишені без хліба та задавлені непомірними і численними податками. Позбавлені можливості користуватися продкартками, реальної допомоги вони не отримували. Протистояння інтересів держави і селян нерідко супроводжувалося своєрідними

формами опору з боку сільських трудівників: невиконання трудовнів, крадіжки державного майна, забивання худоби в особистих господарствах.

На основі аналізу опрацьованих нами документів, можна зробити висновок, що голодомор 1946–1947 рр. на Житомирщині в них жодного разу не згадується, хоча місцева влада володіла інформацією про складний продовольчий стан в регіоні. Тоді як партійне керівництво області, в свою чергу, намагалося всіма можливими способами виконати план хлібопоставок державі. Тим не менше, є чимало опосередкованих свідчень про його наявність – факти відбирання хліба в людей та вичерпання зерна з колгоспних комор. Розуміючи, що покращити показники виконання держпоставок областю за рахунок колгоспів не вдасться, влада посилила економічний визиск одноосібних господарств, які вкотре стали об'єктом державного терору. Потерпаючи від репресивної більшовицької політики, сільські мешканці області, намагаючись врятуватися від голодної смерті, змушені були харчуватися травою, ягодами, грибами, листям дерев, гнилими овочами тощо.

У критичний час держава виявилася неспроможною до антимонопольного регулювання процесами в аграрній галузі. А соціально-економічна політика влади (збір та експорт всього врожаю) створила страшні наслідки – смертність населення.

2.3. Особливості функціонування колгоспної системи в 1948 – першій половині 1953 рр.

Функціонування колгоспної системи в 1948–1953 рр. припало на термін виконання четвертого (1946–1950 рр.) та п'ятого (1951–1955 рр.) п'ятирічних планів. Сільське господарство цього часу зіткнулося з великими труднощами, пов'язаними, перш за все, з наслідками страшних голодних 1946–1947 рр., які давалися взнаки ще протягом декількох років. Влада підтримувала лише ті тенденції у його розвитку, які сприяли налагодженню роботи колгоспів: ліквідація наслідків голодомору, матеріальних витрат та грошової заборгованості державі, забезпечення в матеріально-технічному та кадровому плані кожного

адміністративно-господарського населеного пункту. Час з 1946 р. по 1955 р. мав стати періодом повного відновлення колгоспних господарств.

Починаючи з 1948 р. бюджет країни потроху збільшувався. Значну прибуткову частину (84 %) забезпечували області, здаючи у фонд держави майже всю сільськогосподарську продукцію, вирощену в колгоспах. Та основним джерелом поповнення казни залишалося оподаткування сільського населення, яке було виконано на 124 % [136, арк. 89]. Вказані цифри свідчать про те, що навіть пережиті голодні роки не вплинули на жорстку податкову політику з боку держави. Навпаки, влада продовжувала вилучати зерно в людей.

Не менш складним та суперечливим був процес повернення до мирного життя і відбудови зруйнованої війною колгоспної системи на Житомирщині, який в умовах повоєнного фінансового дефіциту проходив дуже повільно. Через значні розміри видатків, які перевищували прибутки, пов'язані з подіями 1946–1947 рр., область зовсім не мала капітальних заощаджень. Дохід за 1947 р. складав 404,1 млн крб (100 % плану), видатки – 392,6 млн крб (101 %) [92, арк. 178], що свідчить про дійсно великі економічні труднощі попередніх років та відсутність продовольства.

Станом на 1948 р. в Житомирській області функціонувало 1922 колгоспи [54, арк. 148]. Завдяки їм регіон в цьому році отримав 15970 тис. крб чистого прибутку [92, арк. 29]. Але, внаслідок неврожаю та голоду 1946–1947 рр., 481 колгосп заборгував 3389,7 тис. крб і не міг розрахуватись [92, арк. 244], що вказувало на виснаження повоєнного села [287, с. 82]. Низка колгоспів, переважно південних районів (Городницький, Андрушівський, Вчорайшенський* [247, с. 36], Любарський), навіть до 1952 р. мала значну заборгованість (1900 тис. крб). А на північному заході області Олевський, Базарський, Ярунський і Лугинський райони авансували колгоспників без урахування громадських потреб та необхідності утворення насінневих, страхових, фуражних та інших фондів [98, арк. 32].

Функціонування колгоспної системи в області мало свою особливість, яка полягала не тільки в нещадній експлуатації колгоспників, а й в латанні дірок у власних господарських структурах за рахунок селянського двору [287, с. 80].

* До 27.03.1925 р. Бровківський, нині у складі Ружинського, Андрушівського, Попільнянського районів

Колгоспи виступали основою суспільно-політичних, ідеологічних та соціально-психологічних відносин на селі. Вирішити питання колгоспного будівництва, дати об'єктивну оцінку роботи щодо підбору і розстановки кадрів, установити суворий контроль за дотриманням Статуту сільгоспартілі був покликаний спеціальний орган, створений відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 8 жовтня 1946 р. «Про Раду в справах колгоспів» при уряді СРСР. Рада в республіках та областях мала своїх представників – контролерів, незалежних від місцевої влади [395, с. 39]. На Житомирщині такою Радою керував П. Дубінін [100, арк. 26].

Одним із ключових завдань господарської діяльності колгоспів досліджуваного періоду було якнайшвидше відновлення довоєнних посівних площ, сільськогосподарського і тваринницького потенціалу та їх подальший розвиток. Однак, налаштувати ефективне сільськогосподарське виробництво та організувати працю в колгоспах області було складно. Представники районних, обласних органів партійно-радянської влади, які час від часу відвідували колгоспи з інспекційно-контрольною метою, дуже спрощено пояснювали причини такого стану речей. Як правило, вони звертали увагу на те, що в колгоспах не завжди велися журнали нарядів з вказівками, яка кількість людей, живого тягла, сільгоспінвентарю повинна працювати в полі [56, арк. 156], здійснювався не достатньо ефективний контроль за якістю роботи колгоспників тощо. Однак поза увагою керівників залишалися причини значно глибшого характеру, як от: недостатня кількість машинно-тракторного парку, якісного насінневого матеріалу, практична відсутність належної кількості продуктивних порід ВРХ, свиней, овець, низький рівень професійної підготовки (а той зовсім їх відсутність) механізаторів та спеціалістів сільського господарства – агрономів, зоотехніків, ветеринарів. Не сприяв швидкому відродженню села загальний морально-психологічний стан населення області, виснаженого важкими роками нацистської окупації, а невдовзі після звільнення – голодом.

Своєрідність Житомирщини, порівняно з іншими областями, полягала в тому, що вона знаходилася в складніших природно-кліматичних умовах, що не сприяло ефективному веденню сільського господарства, зокрема гостро відчувався

брак сільськогосподарських угідь. А от лісом вона була забезпечена краще. У розпорядженні колгоспних господарств було 97 % лісових фондів [39, арк. 57], що значно полегшувало вирішення проблеми забезпечення будівельним матеріалом колгоспів, радгоспів, МТС та тваринницьких ферм в області. Лише у серпні 1947 р. ними було заготовлено 32 тис. м³ лісоматеріалу [353, с. 333].

Одним із методів традиційно і широко застосовуваних радянською владою для стимулювання підвищення продуктивності праці колгоспників було соціалістичне змагання, що сприяло кращому відновленню сільського господарства. Як правило, ініціаторами його призначалися трудові колективи, від імені яких місцеві господарства і партійне керівництво зверталися до трудівників підтримати «трудова почин». Житомирщина не стала винятком. До змагань у 1948 р. в області були залучені 1732 колгоспи, 4609 бригад і 20722 ланки [51, арк. 13], які зобов'язалися виростити високий урожай зернових і технічних культур, підняти тваринництво. Станом на 4 січня 1949 р. змагався 31 район, крім Олевського, Городницького, Новоград-Волинського і Баранівського, які на той час ще не уклали договорів на змагання [55, арк. 41]. Така форма заохочення та стимулювання праці колгоспників була не чим іншим, як одним із завуальованих способів експлуатації сільських трудівників. Адже виконання і перевиконання колгоспниками взятих на себе зобов'язань нерідко ставало підставою для перегляду з боку держави планових показників у сторону їх підвищення.

На кінець 1940-х рр. практично не зазнала змін сфера оподаткування та оплати праці селян та колгоспників. Відсутність ефективних державних стимулів праці (збільшення виплати на трудовень, зменшення обсягів податків тощо) традиційно компенсувалися системою засобів примусу – зменшення розміру присадибної ділянки, конфіскація майна, додаткове оподаткування та ін.

Одним із дієвих засобів примусу було виселення за межі УРСР, процедуру якого узаконив Указ президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. У відповідності з документом, місцеве керівництво рішенням сільських чи колгоспних зборів могло ініціювати виселення у віддалені райони СРСР будь-кого, хто жив у селі [313, с. 6]. У серпні 1948 р. з України виселили 9 тис. осіб, з ними

виїхали ще майже 3 тис. членів сімей [355, с. 381]. У результаті такої спланованої прихованої економічної міграції репресували 12 тис. колгоспників [524, с. 4].

До репресивних заходів влади, спрямованих, у першу чергу, проти тих, хто «під час війни зрадив Батьківщині, залишався на окупованій території, чи примусово працював у Німеччині; порушував трудову дисципліну, ставив під загрозу виконання планів, проявляв невдоволення, чи якоюсь мірою не подобався владі» [507, с. 10], додавалося примусове виселення у незаселені та малозаселені райони: Сахалін, Курильські острови, Крим, Карело-Фінська республіка [62, арк. 14], Приморський і Хабаровський краї [96, арк. 83], інші райони Далекого Сходу.

Такий процес не оминув і Житомирщину (див. Додаток Ж). З 10 районів області у Карело-Фінську республіку було виселено 55 сімей з плану 570, переважно з Овруцького, Ємільчинського та Олевського районів. У Південний Сахалін з Бердичівського району виїхало 5 сімей. Початковий етап переселення мав переважно експериментальний характер і проводився з метою покращення розвитку сільського господарства у малозаселених районах далекосхідних областей та підвищення економічної спроможності СРСР. Вище керівництво не ризикувало відразу виконати план виселення, а робило це поступово, щоб не було помітно значного спаду виробництва сільгосппродукції та погіршення соціально-економічного становища в місцях проведення примусової міграції.

У вересні 1951 р. кількість сімей, які планувалося виселити з області на Південний Сахалін досягла цифри 300, а в Карело-Фінську республіку – 1000. До Карело-Фінської республіки потрапило 23 % сімей, а до Сахаліну – 11 % від плану [62, арк. 15]. Проводячи «м'яку» політику примусового виселення, влада, таким чином, мала ефективний засіб для примирення населення з ідеологічними, економічними та політичними цілями радянського тоталітарного режиму.

Часто, шукаючи кращої долі за межами колгоспної системи, люди віком 25–40 років самі намагалися виїхати з села. Однак такі спроби закінчувалися невдало, а втікачі автоматично перетворювалися на «ворогів народу». Як покарання, їх виключали з колгоспів, так як це було зроблено в січні 1949 р. у селах Бовсуни, Березовий Груд та Липники Лугинського району [69, арк. 83].

Кандидатами на виключення з лав колгоспників ставали також ті селяни, які мало працювали в колгоспі або відмовилися там працювати. Наприклад, у тому ж Лугинському районі такими особами були: М. Герасимчук, яка в 1948 р. виробила лише 92 трудодні; Я. Бовсунівська в 1948 р. виробила 3 трудодні, у 1949 р. зовсім не працювала. Ф. Лісовський, який в колгоспі не працював, жив за рахунок побічних заробітків. О. Шишук у 1948 р. виробив 176 трудоднів, а в 1949 р. відмовився працювати [69, арк. 83].

Селянські трудодні, як форма винагороди за працю та інструмент її стимулювання в колективному виробництві, лежали в основі функціонування кожного колгоспу. Традиційно актуальними залишались питання неправильного їх нарахування. Відповідальність за невиконання трудових обов'язків колгоспниками несло правління колгоспів, яке звинувачувалося у невмінні організаційно зміцнити свої господарства, створити належні умови праці та залучити всіх працездатних.

Типовим явищем того часу стало нарахування деяким особам більшої кількості трудоднів за інших. Наприклад, у колгоспі імені Горького села Шахворостівка Коростишівського району за 1947 р. нараховано 8566 трудоднів на 58 чоловік, з них 1866 трудоднів – 5 адмінпрацівникам [92, арк. 236]. Таким чином, один працівник, що безпосередньо працював на виробництві за рік в середньому мав 126,4 трудодні, а адмінпрацівник – 373. Насправді, кількість вироблених трудоднів аж ніяк не покращувала життя колгоспників. Вона мала лише формальний характер, як позначка про виконану роботу.

Оплачували працю в колгоспах зерном, якого інколи взагалі не видавали. Як от в колгоспі «Пролетар» Новоград-Волинського району, де 4 роки нічого не видавалося на трудодні [59, арк. 6]. У той час, як селяни виживали за рахунок власних господарств та мізерної колгоспної натуроплати, в Гродненській області БРСР за трудодень платили 2,5 кг зерна, 2 кг картоплі та 97 копійок [256, с. 97].

Перший неголодний рік мало відрізнявся від попереднього. Однак, незначні поліпшення у плані оплати трудоднів таки були. З 1922 колгоспів області [54, арк. 148] в 1948 р. оплату трудодня зерном в розмірі 90–100 г здійснювали у 82 колгоспах, 101–300 г у 473, 301–500 г у 463, 501–700 г – 314, 701 г – 1 кг – 319,

1–2 кг – 245, 2–3 кг – 18, 3–5 кг – 5 [56, арк. 73]. Проте, дані цифри, в більшості випадків, були фіктивними. Колгоспників, які отримували по 2–3, а то і 5 кг зерна, просто не існувало. Їх замінювали посадовці, які для звітності виписували собі одну кількість зерна, а брали набагато більше, тим самим наживаючись на робітниках, які отримували по 100–200 г пшениці.

Спроба розрахуватися з колгоспниками області була здійснена лише на початку 1951 р., коли розрахунок провели тільки з 17900 особами [63, арк. 2], що складало 62 %. Подальша доля невиплачених коштів залишилася невідомою.

Крім обов'язкового виконання трудовнів, селян змушували підписуватися на четверту державну воєнну позику, що перетворювало їх на категорію людей-боржників. Інколи, вимагаючи сплати позики, посадовці вдавалися до вкрай жорстоких та цілком абсурдних методів. Наприклад, у травні 1952 р. колгоспник С. Рудий із села Краснопілля Янушпільського району казав, що «секретар первинної парторганізації колгоспу П. Мамчик, другий секретар райкому ЛКСМУ О. Козак, оперуповноважений райвідділу міліції Д. Сергєєв примусово підписали його на позику, декілька разів викликали до сільради, били, залякували, ображали та, одного разу, напившись, на садибі забрали сіно та соломую» [64, арк. 16]. Невиконання умов воєнної позики та відмова від підписки розглядалися як порушення Статуту сільськогосподарської артілі.

Масові порушення цього Статуту спостерігалися не лише серед рядових колгоспників, але й керівництва. Так, голову Ярунського райвиконкому П. Нікуткіна в 1952 р. засудили за грубе поводження з головами колгоспів, образи, захист своїх родичів, які не з'являлися на роботу, неодноразове оголошування розпоряджень давати приписку в звітності про хід посівної [64, арк. 15].

Непоодинокими залишалися випадки зловживання головами колгоспів своїм службовим становищем. Вони часто-густо розпоряджалися колективним майном одноосібно і на власний розсуд. У більшості випадків їм вдавалося уникнути покарань, однак частина з них потрапляла на лаву підсудних. На Житомирщині лише за 2 місяці 1950 р. було притягнуто до відповідальності 29 чоловік, з них – 20 голів колгоспів [61, арк. 108]. Проте, інколи совісні й небайдужі до життя

односельчан голови колгоспів свідомо йшли на службові порушення, передаючи в користування людям пустуючі колгоспні землі під особисті городи [65, арк. 93].

Основним джерелом забезпечення матеріальних потреб колгоспників залишалися присадибні ділянки, які непосильно оподатковувалися. А дія закону про сільськогосподарський податок від 1939 р. дедалі ширше набирала жорстких та антигуманних форм, внаслідок яких селяни перебували у безнадійному становищі.

Незважаючи на тяжкі наслідки голодних років та неспроможність населення виконувати плани хлібоздач, керівництво вимагало від колгоспів більш посилених темпів виробництва. Обов'язкові поставки здійснювались за твердими в багатократ нижчими від собівартості цінами. Недовиконання тягнуло за собою санкції у розмірі недовиконаних часток зобов'язань [517, с. 15].

Для виконання планів, Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У в 1951 р. прийняли постанову «Про міри по забезпеченню виконання плану здачі м'яса державі». У результаті введення її в дію, річний план заготівель м'яса по області був виконаний на 103,5 %. Організовано виконували план Ружинський, Брусилівський та Малинський райони. Крім того, колгоспи здали авансом 10434 ц м'яса на 1952 р. [65, арк. 10], при тому, що основну його частину виконали колгоспники за рахунок своїх підсобних господарств (86,8 %) [64, арк. 6].

Загальна поставка сільгосппродуктів області в 1951 р. перевищувала поставку 1948 р. майже в 12 разів. Так, у 1951 р. колгоспи здали 46,4 % молока проти 19,3 % в 1948 р., 38 % м'яса проти 33 % та яєць 43,8 % проти 9,3 % [65, арк. 33]. Такий інтенсивний ріст держпоставок відбувся за рахунок нещадного економічного тиску на колгоспників та невтомної й наполегливої їх праці.

Умови та реальні можливості агросектора області не відповідали планам посівів і збору врожаю. У першу чергу поверталися позики, борги за минулі роки та натуроплата за роботи МТС [347, с. 262]. Лише потім колгоспи могли приступати до формування власних посівних, фуражних, страхових фондів [517, с. 15]. Після виконання зазначених зобов'язань, у колгоспних засіках рідко залишалось зерно для їх створення, не те що для видачі на трудодні.

Посівна кампанія 1948 р. відзначалася невисоким рівнем. Узнаки давалися 1946–1947 рр. Державного насінневого фонду не вистачало навіть для посіву. На невиконання встановлених завдань була приречена і Житомирщина. Станом на 30 січня 1948 р. у фонд держави з урожаю 1947 р. вона здала всього 1654 ц пшениці [53, арк. 6]. Такі показники були закономірними, адже з 35 районів (1619 сіл [247, с. 10]) до здачі приступили тільки 10 найбільш зернових південно-східних районів: Андрушівський, Потіївський, Ружинський, Держинський, Радомишльський, Чуднівський, Малинський, Червоноармійський, Корнинський та Володарськ-Волинський. Решта районів оговтувалися від попередніх голодних років.

Та не зважаючи на тяжкий продовольчий стан, держконтроль над процесом здачі зерна колгоспами посилювався. Станом на 11 лютого 1948 р. кількість зданої пшениці збільшилася до 7277 ц. Але і цього було замало для виконання плану посіву, який становив 600243 га [53, арк. 18, 88]. Навіть при середній урожайності в області, яка збільшилася порівняно з попередніми роками за рахунок поступового відновлення тваринництва та угноєння до 10,2 ц з га та валовому зборі 100 % [49, арк. 4], план засипки сільгоспкультур у цьому році складав 60,2 % [53, арк. 1].

На невиконання планів посіву в низці районів впливали також причини суб'єктивного характеру (слабке керівництво, незадовільна робота МТС, погана організація праці, низька культура землеробства). У Довбишському* [247, с. 37], Червоноармійському, Новоград-Волинському, Лугинському, Любарському та Баранівському районах рівень виконаної роботи сягав 81,1 %. У Черняхівському, Барашівському, Житомирському, Чуднівському, Потіївському, Держинському**, Володарськ-Волинському, Радомишльському та Андрушівському не вистачало 19214 ц насіння [56, арк. 1], яке могло б покращити результат посівної.

Про виконання плану тодішній перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов згадував: «план установлювався вольовим методом, хоч у засобах друку та офіційних документах він «обґрунтовувався» як зняття петрівок і перерахунки біологічного врожаю за вирахуванням власних втрат, на затрати утримання людей,

* Нині у складі Баранівського, Романівського та Пулинського районів

** Нині Романівський район

худоби і на товарні лишки. При цьому виходили головним чином з того, скільки можна виколотити з народу в засіки держави» [197, с. 37].

Довоєнного рівня валового збору зерна в Житомирській області вдалося досягти лише в 1949 р. завдяки введенню правильних сівозмін та за рахунок збільшення площі під багаторічні трави і технічні культури. Поширеним сортом пшениці в регіоні на той час був «Лютес-ценс 62», який поступово замінювався більш врожайними і перспективними сортами.

Для розширення кількості оброблюваних земель використовували болотні та низинні землі. Після проведення меліоративних робіт, у 1950 р. в орні та сінокосні ділянки перевели 152000 га [60, арк. 9]. У результаті в 1952 р. план заготівель хліба був виконаний на 65 % [65, арк. 23]. Краще справилися Новоград-Волинський, Червоноармійський, Лугинський та Ємільчинський райони, гірше – Андрушівський, Вчорайшенський, Базарський і Словечанський.

Таким чином, завдяки розширенню орних земель для посівів, колгоспам області на кінець січня 1952 р. план обмолоту зернобобових культур вдалося виконати на 99,8 %, насінневих трав – 96,8 %, зернових – 113 % [65, арк. 28]. Повністю виконали завдання 25 районів, перевиконали майже в півтора рази Ярунський, Чуднівський, Малинський та Дзержинський, що позитивно вплинуло на планування майбутньої врожайності.

Додамо, що по хлібозаготівлям 1952 р. був одним з найвдалиших у досліджуваний період. Тоді було заготовлено 580,4 млн пудів зерна, що становило 106,5 % плану [287, с. 88]. З об'єктивних причин, у 1953 р. врожай зернових по області та по Україні загалом був значно нижчим. Станом на 10 квітня колгоспи Житомирщини посіяли лише 15,4 % культур, в тому числі 39 % колосових. Загрозливий стан утворився в центральних та південних районах – Житомирському, Брусилівському, Барашівському, Базарському та Володарськ-Волинському [102, арк. 7]. Вони видавали зерна на трудодні на 40–45 % менше.

Протягом 1948–1953 рр. значно збільшився в області урожай картоплі, який в середньому становив 120 ц з га (54000 га проти 36,693 га у 1946 р.) [49, арк. 11]. Для забезпечення посадки такої кількості картоплі необхідно було мати 1242000 ц

насіння з розрахунком по 23 ц на га, фактично було 82 %. Тому був проведений міжрайонний (5540 ц) та міжколгоспний (29796 ц) сортообміни [60, арк. 2].

Станом на 10 листопада 1952 р. план здачі картоплі виконали на 95,9 %, в тому числі по колгоспам – 93,0 %, індивідуальним господарствам – 96,3 %. Традиційно овочепоставки погано проходили на півдні області – в Довбишському, Вчорайшенському та Любарському районах, де план виконували лише на 50–70 % [64, арк. 105]. Для отримання вищих показників, місцеві керівники вирішували це питання шляхом конфіскації продуктів з особистих господарств.

Поряд з хлібними сортами злакових та картоплі, поширеними на колгоспних полях Житомирщини були просо, хміль, льон, цукровий буряк тощо. Так, у 1948 р. площа посіву цукрового буряка складала 33000 га, порівняно з 29000 га в 1947 р, збір склав 33 ц з га, в 1949 р. – 140 ц з га [49, арк. 8]. У 1950 р. план посіву складав уже 330000 га, проте, станом на 10 травня було посіяно лише 10,02 % [60, арк. 18]. Причиною стала недостатня кількість посівного матеріалу. Та вже через два роки його врожайність підвищилася до 77,1 % з 26232 га [65, арк. 199].

У 1950 р. площа посіву льону становила 58200 га [49, арк. 9]. Станом на 1951 р. в області льонарством займалися 490 колгоспів [60, арк. 27], тобто майже четверта частина, що вплинуло на обсяги засіяної території та збір льоноволокна.

Для збільшення врожаю льону 24 січня 1952 р. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про заходи з підвищення врожайності льонувовгунця», яка передбачала проведення сівозміни, лушення стерні, оранки, культивуацію і коткування. Покращило урожай льону і те, що колгоспи внесли під посів у ґрунт 33800 т перегною, 11700 т попелу та 7200 т пташиного посліду [65, арк. 234]. Льон вирощували в центральних та північних районах області, серед них передовими були Володарськ-Волинський, який отримав 12,83 ц з га, Радомишльський – 10,42 ц та Житомирський – 13,73 ц [55, арк. 11]. Вирощений на Житомирщині льон щорічно відправлявся на потреби харчової й текстильної промисловості столичних міст і великих промислових центрів СРСР та на експорт.

За досягнення високих врожаїв льону, цукрового буряка та інших сільгосппродуктів, з метою популяризації досвіду та стимулювання праці

колгоспників, на Житомирщині щорічно заносили на обласну Дошку Шани та преміювали кращих працівників сільського господарства. Так, наприклад, на обласну Дошку Шани в 1948 р. була занесена ланкова колгоспу «Петровського» села Симонівка Ємільчинського району Є. Саух, яка отримала з кожного га по 15,7 ц льоноволокна і 9,5 ц насіння [94, арк. 80]. Преміями на суму 250–400 крб в 1952 р. були нагороджені ланкові колгоспів «Сталіна» Держинського району М. Марцун, «Шлях комунізму» Бердичівського району С. Мельничук, «Сталіна» Брусилівського району К. Цикун, Герой Соціалістичної Праці колгоспу «Леніна» Ружинського району Г. Тараскіна [99, арк. 22–23] та інші.

В означений період в області значна увага приділялася розвитку тваринництва. Окремо спеціалізованих господарств з вирощення певного виду тварин тут не було. Перш за все, в колгоспах вирощували ВРХ та коней, яких використовували як тяглову силу, а також овець, свиней і курей для виконання планів поставок.

З метою повноцінного відновлення тваринницької галузі, 5 січня 1948 р. ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову «Про заходи з підготовки і проведення посіву та інших сільськогосподарських робіт, подальшого підйому колективного тваринництва», яка визначала основні напрямки розвитку та обліку поголів'я тварин [51, арк. 1]. У процесі реалізації постанови, вже за 1 квартал цього року кількість худоби в Житомирській області зросла на 34790 голів (див. Додаток З). Кращими районами з виконання плану були Словечанський, Ємільчинський, Чуднівський, відсталими – Городницький, Вчорайшенський та Брусилівський. Значний приріст отримали всі галузі окрім птахівництва, яке залишалося непродуктивним.

За 6 місяців 1948 р. загальна кількість худоби в області збільшилася на 112130 голів (див. Додаток К). Географія передових (Черняхівський, Ружинський, Андрушівський, Чуднівський, Янушпільський, Держинський) та відстаючих (Лугинський, Городницький, Народицький, Барашівський, Овруцький, Ярунський) районів змістилася [52, арк. 11–12], бо північно-західні райони, на відміну від південно-східних (див. Додаток Б), вирощували, переважно, овочі, оскільки мали

родючіші землі. У цілому за перші півроку 1949 р. приріст поголів'я худоби в області складав 15 %.

Вагому частку в розвитку тваринництва області продовжувала займати контракція худоби, яка майже завжди проходила на високому рівні. Так, у 1948 р. було законтраковано 138,8 % телят [52, арк. 4]. Загалом, повне відновлення тваринницьких ділянок стало можливим завдяки примусовим контракційним заходам з вилучення худоби в індивідуальних господарствах.

Попри значне збільшення поголів'я худоби, поліпшення вимагав стан її продуктивності. У 1949 р. в окремих колгоспах через хвороби, погану годівлю, розбазарювання молока план молокопоставки був виконаний на 46,6 % [55, арк. 120]. Для ілюстрації сказаного наведемо приклад. У колгоспі імені Молотова села Білилівка Ружинського району «за 6 місяців 1950 р. було здано 532 л молока, а на внутрішньоколгоспні потреби використано 1024 л. У колгоспі «Нове життя» села Велика Чернявка Вчорайшенського району за цей же час здано 361 л, а розбазарено 753 л [61, арк. 60]. У середньому по області надій на одну корову в 1951 р. складав 651 л [39, арк. 56]. Не виключенням є той факт, що низька продуктивність корів була наслідком використання їх як тягової сили на полях.

У 1951 р. тваринництво почало досягати більших успіхів, коли план поголів'я коней був виконаний на 97 %, ВРХ на 89,8 % [39, арк. 55]. Нестачу частково вдалося перекрити за рахунок приплоду, купівлі і зняття з контракції.

До виконання обов'язкових планів тваринництва четвертої п'ятирічки, держава додала ще й задачу свинячих шкір, що викликало особливе незадоволення населення. У 1951 р. план поставок свинячих шкір було виконано на 72,7 % [105, арк. 14]. Відповідальність за невиконання партійне керівництво поклало на працівників Райуповмінзагу, МРЗК «Заготживсировини», сільрад та органів міліції, які неналежно боролися з фактами прихованого різання свиней.

Основні шляхи та завдання подальшого розвитку сільського господарства в державі були визначені на XIX з'їзді ВКП(б), що відбувся 5–14 жовтня 1952 р. [395, с. 62]. На з'їзді обговорювалася необхідність піднесення рівня механізації, підвищення урожайності, збільшення поголів'я худоби, її продуктивності, а також

валового й товарного виробництва продуктів. Державний план розвитку тваринництва на Житомирщині в цьому році по ВРХ виконали 17 районів, свинарству – 28, вівцям – 27. Порівняно з 1949 р., воно збільшилося: по ВРХ на 61 %, по коровам на 230,7 %, свиням – 25 %, вівцям – 209,4 % [64, арк. 111].

Упродовж 1949–1952 рр. план розвитку тваринництва колгоспами області був виконаний по ВРХ на 99,2 %, в тому числі 94,8 % по коровам, 90,5 % по свиням, 117,4 % по свиноматкам, 127,7 % по вівцям. З усіх 35 районів трьохрічний план виконали 20 [65, арк. 32]. Це означає, що на початок 1953 р. тваринництво майже повністю відновилося на більшій частині території області.

Таким чином, зважаючи на ще помітні наслідки війни та голоду, з 1948 р. тваринництво в колгоспах області почало активно розвиватися. Вже на початок 1953 р. поголів'я ВРХ, коней, свиней та овець досягло довоєнного рівня.

Розвиток тваринництва в колгоспах потребував збільшення кількості сільгосприміщень: конюшень, корівників, телятників, свинарників, вівчарників тощо. Їх будівництво на Житомирщині проходило вкрай незадовільно. У 1948 р. з плану 1870 приміщень для тварин було побудовано 14, щоправда 673 ще будувалися, разом – 34 % від плану [52, арк. 7]. Через брак будматеріалів, техніки та робочих рук, навіть у 1951 р. не вистачало свинарників на 25 тис., вівчарників на 12 тис. і птахівників на 400 тис. місць [39, арк. 57]. Тому проблема нестачі приміщень для утримання тварин залишалася невирішеною.

В умовах поганого забезпечення матеріально-технічною базою колгоспів, браку кадрів та устаткування, на низькому рівні проходила і заготівля кормів для худоби. Станом на 1 вересня 1950 р. план сінопоставок в області було виконано на 34,7 % [52, арк. 15]. З метою поліпшення ситуації, у 1952 р. в колгоспах було укомплектовано 748 бригад з кормодобування (збирання та заготівля кормів), у яких працювало 32066 колгоспників. До роботи приступило 30 районів, які станом на 10 жовтня досягли лише 43,4 % плану [65, арк. 133, 186].

Як бачимо, навіть при спробі організації робітничих бригад та частковому поповненні тракторного парку, рівень виконання сільгоспробіт із заготівлі кормової бази для тварин залишався низьким. Все, як і п'ять років тому, залежало

від технічної оснащеності та матеріальних ресурсів колгоспів, які продовжували залишатися мізерними через залишковий принцип фінансування.

Розвиток радянської економіки вимагав зміни структури її аграрного сектору, яку держава почала реалізовувати шляхом злиття декількох колективних господарств в одне – більш велике, що стало одним з найважливіших заходів у справі подальшого підняття сільського господарства та організаційно-господарського зміцнення колгоспів. Офіційно процес укрупнення в Україні розпочався із прийняттям постанови ЦК КПРС «Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі» від 30 травня 1950 р., в якій обґрунтовувалася необхідність укрупнення – неможливість дрібними господарствами використовувати сільгосптехніку і забезпечити швидке зростання колгоспного виробництва [174, с. 303]. На Житомирщині об'єднання колгоспів у Радомишльському, Ружинському, Янушпільському* [247, с. 42], Народицькому та інших районах розпочалося ще з листопада 1949 р. [95, арк. 208–218].

За задумом радянської влади, в укрупнених колгоспах легше буде працювати кваліфікованим фахівцям, яких на селі в той час вкрай не вистачало; спрощуватиметься робота МТС, які мали вести справу з меншою кількістю клієнтів, так як господарства зростатимуть за рахунок приєднання до більш міцних колгоспів слабких (економічно сильніші колгоспи об'єднували з двома-трьома слабкими); слабкі колгоспи, які не могли самостійно вести господарство і платити податок державі матимуть економічну підтримку сильніших господарств, що призведе до загального підняття рівня виробництва.

Рішення про укрупнення колгоспів, в більшості випадків, приймалися фактично без урахування думки колгоспників, фальсифікувалися протоколи щодо чисельності присутніх на загальних зборах (не менше 75 % членів колгоспу [97, арк. 22]), практикувалося переголосування та повторне зібрання. Та й рішення про об'єднання окремих дрібних колективних господарств у одне велике часто суперечило їх географічному розташуванню та відстані між ними. Прикладів непродуманого підходу до вирішення цього питання можна назвати безліч. Так, в

* Нині Чуднівський район

Овруцькому районі об'єднали колгоспи «Кірова» та «Нове життя», відстань між якими була понад 60 км. Вирішальну роль тут зіграла лише мотивація, що колгосп «Кірова» потребував забезпечення пасовищем, сінокосами і лісовими угіддями. У Коростенському районі об'єдналися 11 колгоспів, три з яких були розташовані в 5 селах на відстані 6–12 км [355, с. 363].

Згідно досліджень В. Литвина, внаслідок політики укрупнення кількість колгоспів на кінець 1950 р. скоротилася в Україні з 28374 до 19295, а кількість дворів, що припадали в середньому на один колгосп, збільшилася з 141 до 275. Найбільшого поширення набули колгоспи, що мали понад 200 дворів (60 %) і понад 1000 га посівної площі (57 %) [390, с. 56]. Таким чином, кількість колгоспів скоротилась в півтора рази, а посівна площа, яка припадала на один колгосп збільшилася майже вдвічі.

Найбільш значні зміни відбулися у Кіровоградській, Одеській, Запорізькій, Закарпатській та Житомирській областях. В останній кількість господарств скоротилася на половину. Станом на 1 квітня 1950 р. в області було 1926 колгоспів, а на 1 січня 1951 р. – 925. За підрахунками дослідників, у колгоспах Житомирщини до укрупнення в середньому приходилося на 1 колгосп 1905 га землі, по 146 дворів та по 199 працездатних, а після укрупнення – по 3566 га землі, 296 дворів і 459 працездатних [323, с. 104–105]. Широкомасштабні заходи з укрупнення колективних господарств були проведені з метою якіснішої їх централізації та кращого розвитку. Оскільки один добре оснащений сільськогосподарською технікою колгосп міг дати більш значні результати у виробництві продукції, ніж 2–3 менших колгоспи, у яких не вистачало техніки, тварин, посівного матеріалу та робочої сили [331, с. 57].

Передовими колгоспами області після об'єднання були: «Сталіна» Народицького, «Шевченка» Малинського, «Молотова» Брусилівського, «Чкалова» Черняхівського, «Петровського» Володарськ-Волинського районів та інші [97, арк. 23–42]. Однак, укрупнення не призвело до збільшення ефективності виробництва і економічного піднесення колгоспів. Прагнучи підтягнути слабкі господарства до рівня сильних, держава, зрештою, сприяла занепаду і економічно

сильних колгоспів. Поширеною була практика, коли сильні колгоспи, об'єднуючись зі слабкими, приймали разом з ними і їхні борги. Одночасно укрупнення супроводжувалося збільшенням норм виробітку, які встановлювалися по передовому господарству і поширювалися на весь об'єднаний колгосп. Оскільки об'єднання, в основному, відбувалося до початку збиральної кампанії, весь урожай розподілявся залежно від валового збору в масштабі укрупненого колгоспу, що, як правило, супроводжувалося зменшенням видачі продуктів на трудодні. По тваринництву зобов'язання вважалися спільними для всього колгоспу. Головне навантаження ніс на собі економічно сильний колгосп.

Архівні документи свідчать, що в багатьох випадках форсовано укрупнені після об'єднання колгоспи, були поставлені в гірші економічні умови. Крім того, практика показала, що укрупнення не призвело до бажаного економічного зростання. Тому вже на початку 50-х рр. ХХ ст. кампанія з укрупнення почала пригальмовуватися. Замість того влада почала вдаватися до розукрупнення занадто великих і некерованих господарств. На Житомирщині упродовж 1951–1953 рр. розукрупнили 10 господарств [330, с. 99]. Матеріально-технічний стан переважної більшості колгоспів продовжував залишатися надзвичайно складним.

Одночасно з об'єднанням колгоспів об'єднувалися і населені пункти. Результатом їх укрупнення стало виникнення так званих неперспективних або бригадних сіл, які позбавлялися асигнувань на культурно-освітні й торгівельно-побутові заклади, там закривалися школи, клуби, бібліотеки. У цей же період більшість хуторів з кількістю жителів до 50 осіб ліквідовувалася [462, с. 118], а їхні мешканці змушені були переселятися до сіл з більшою кількістю населення.

Як і в попередні роки, основою матеріально-технічної бази сільського господарства залишалися МТС. Від оснащення їх машинами, комбайнами, тракторами залежали темпи розвитку колгоспного виробництва.

У 1948 р. в області працювали 59 МТС, технопарк яких нараховував 1711 одиниць техніки [53, арк. 111–112]. Проте, це суттєво не вплинуло на продуктивність праці. Станом на 20 травня план тракторних робіт було виконано лише на 34,1 % [53, арк. 121]. Основною причиною невиконання було те, що майже

половина техніки все ще була неробочою через відсутність потрібних запчастин та кваліфікованих майстрів, а ремонт устаткування вимагав чималих коштів і часу.

Вже за півроку Житомирщині вдалося відновити значну частину сільгосптехніки та збільшити кількість оброблюваних земель. Станом на 15 листопада 1948 р. з плану обмолоту зернових і зернобобових культур фактично було обмолочено 93,7 %, план обмолоту багаторічних трав виконано на 72,8 %, осінньої оранки – 77,8 % [54, арк. 131–138]. Повністю виконав план лише Овруцький район. Наближалися до виконання Ярунський, Троянівський та Народицький, в яких показники виконання сягали більше 90 %. Відставали Лугинський, Коростенський, Брусилівський, Андрушівський та Янушпільський, які виконали трохи більше половини плану.

Однак наполеглива праця робітників МТС у поєднанні з партійно-адміністративним тиском дали свої результати і станом на 1 березня 1949 р. було виконано 94,3 % плану ремонту техніки [55, арк. 67]. Найкращими МТС визнано Коростенську та Ушомирську, які, приступивши до ремонту своєчасно, виконали план на 107,75 % [57, арк. 1]. Найбільше техніки було у Троянівському районі: 232 одиниці. Найменше – в Словечанській МТС – 15 тракторів [57, арк. 95, 103], але всі вони були робочими. А в Коростишівському, Лугинському, Овруцькому та Чоповицькому* [247, с. 41] районах техніки було від 18 до 55 одиниць.

У 1950 р. кількість МТС на Житомирщині збільшилася до 60, тракторний парк яких нараховував 530 машин [60, арк. 42, 49]. Працівники Черняхівської МТС № 1 звернулися до всіх механізаторів області з ініціативою розгортання соціалістичного змагання за достроковий і високоякісний ремонт машинно-тракторного парку. Відразу ж було розгорнуто пропагандистську кампанію з метою поширення досвіду кращих робітників – тракториста Дідківського, який виконав план тракторних робіт на 120 %, Данилівського – 110 %, Троценка – 200 %, який зекономив ще й 160 кг пального, Матвійчука, Кортюка, Каплунова, Заглади, братів Барановських – 150 % [60, арк. 51–53].

* Нині у складі Коростенського та Малинського районів

Протягом 1951 р. тракторний парк області збільшився ще на 1100 одиниць. У результаті в 1952 р. більшості МТС вдалося виконати зобов'язання перед колгоспами. Осіння оранка становила 84,3 %. Найкраще справлялися з роботою (97,7 %) Черняхівський, Барашівський, Базарський, Овруцький, Малинський; гірше (66,7 %) Городницький, Олевський, Володарськ-Волинський, Лугинський та Андрушівський райони [64, арк. 108]. Вцілому річний план тракторних робіт МТС виконали на 105,1 % [65, арк. 41, 53].

Проте досягнутих успіхів утримати не вдалося. Техніка постійно виходила з ладу. Станом на 10 квітня 1953 р. працювали лише 20–25 % тракторних бригад області [102, арк. 8–9]. Інші простоювали через несправність та ремонт, що стало причиною запізнення виконання весняно-польових робіт.

Перебуваючи в стані стагнації та будучи найслабшою ланкою в народному господарстві, аграрний сектор гостро потребував нових поштовхів для свого розвитку. Після смерті Й. Сталіна процес реформування всієї радянської системи, в тому числі й сільського господарства прискорився. За час перебування у владі М. Хрущов усвідомлював необхідність перебудови командно-адміністративної системи управління, змін в економіці, займався пошуками нових та ефективних методів керівництва колгоспами й сільським господарством. Низький рівень добробуту населення, хронічне відставання життєвих стандартів від західних зразків, перебування села в ролі економічного донора стали приводом до змін внутрішньої та зовнішньої політики, виголошених головою Ради міністрів СРСР Г. Маленковим на серпневій (5–8 серпня) 1953 р. сесії Верховної Ради СРСР, що поклало початок новому етапу розвитку сільського господарства [355, с. 412–413].

Отже, динаміка процесу відновлення та функціонування колгоспної системи Житомирської області в 1948 – першій половині 1953 рр. зазнала немало труднощів, пов'язаних із наслідками голоду 1946–1947 рр., браком техніки, кваліфікованих працівників, недостатнім державним фінансуванням сільського господарства. Влада унеможлиблювала ведення індивідуального селянського господарства, вдаючись до різних насильницьких акцій. З огляду на це, економічна ефективність колгоспів була вкрай низькою. Постійне порушення принципу

матеріальної зацікавленості та надмірна централізація управління сільським господарством гальмувало господарську ініціативу селян, їх трудову дисципліну.

Одним із головних завдань у господарській діяльності колгоспів було якнайшвидше відновлення довоєнних посівних площ. Така настанова була важливою не тільки з точки зору збільшення продукції рільництва, а й через особливості радянського податкового законодавства. Передвоєнні обсяги збору хліба в Україні та області за всіма джерелами надходжень (від колгоспів, колгоспників та селян-одноосібників) були досягнуті в 1949 р. Найвищі показники припадають на 1950–1952 рр. Надалі спостерігалось зниження темпів хлібозаготівель, і в 1953 р. хліба зібрали менше, ніж у 1940 р. Це свідчило про гостру кризу сільського господарства. Між тим, плани заготівель постійно збільшувалися, що було виявом цілеспрямованої політики держави здійснювати відбудову коштом села.

Комплектування колгоспних тваринницьких ферм здійснювалося, переважно, шляхом контрактації худоби з індивідуального селянського сектору, що значно зменшувало поголів'я худоби в їхніх господарствах. Великим недоліком у діяльності колгоспів області було серйозне відставання у вирощуванні картоплі та овочів. Однак, це питання вирішувалося місцевим керівництвом шляхом вилучення продуктів з селянських господарств.

Ініційоване та проведене нашвидкоруч державою укрупнення колгоспів, не виправдало сподівань, ще більш ускладнивши економічну ситуацію на селі. Серйозною перешкодою для розвитку колгоспів Житомирщини була також натуроплата МТС за виконану ними роботу.

Відставання колгоспів у розвитку сільгоспвиробництва пояснювалося, насамперед, відсутністю державного матеріального стимулювання. Таким чином, сталінська командно-адміністративна система управління призвела до загального спаду сільського господарства та низького рівня життя населення.

РОЗДІЛ 3

СТАН СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОЇ СФЕРИ СЕЛА

3.1. Житлово-побутові умови мешканців сіл Житомирської області

З початком звільнення території України від окупантів у звільнених районах розпочиналося налагодження соціальної сфери. Чи не найболючішим було питання гострої нестачі житла, що зумовлювало необхідність створення елементарних житлових умов для людей, які залишилися без даху над головою. Під час війни в УРСР було зруйновано понад 40 млн. м² житла [449, с. 335], що становило 57,2 % [350, с. 753] довоєнної житлової площі. Найбільших збитків зазнав житловий фонд сільської місцевості. Окупанти зруйнували 1808 тис. житлових будинків [435, с. 150], з них ущент – 565 тис. [537, с. 57], що негативно позначилося на подальшому житті їх мешканців та на післявоєнній відбудові.

На Житомирщину припадає чи не найбільша кількість знищених та частково зруйнованих сіл і містечок – 175. Зокрема, в Словечанському районі було повністю знищено 13 сіл та районний центр містечко Словечне [475, с. 274], в Олевському районі – 7 сіл і 2300 садиб, у Городницькому районі* [247, с. 36, 42] – 6 сіл і 1700 садиб, лише в селі Велика Цвіля спалено 523 садиби. У Коростенському районі нацисти спалили села Сантарка та Ковбащина, населення яких допомагало партизанам [435, с. 142]. В роки війни та окупації житловий фонд області зазнав величезних втрат: знищено і спалено понад 50 тис. будинків [270, с. 62]. Середня вартість зруйнованого селянського двору складала 50 тис. крб [286, с. 497].

Відразу після звільнення від нацистів на Житомирщині розпочалися роботи з будівництва нових та відбудови напівзруйнованих сільських осель. Питання відбудови міст і сіл розглядалося у червні 1944 р. на скликаній РНК УРСР нараді працівників Української філії Академії архітектури СРСР, на базі якої в 1945 р. була створена Академія архітектури УРСР, котру очолив архітектор В. Г. Заболотний. На нараді визначили, що відновлення здійснюватиметься двома

* Нині у складі Смільчинського та Новоград-Волинського районів

шляхами: ремонтом частково зруйнованих будівель та будівництвом нових. На місцевому рівні районні Ради приймали рішення та вживали заходів для охорони і збереження будинків та будматеріалів, що залишилися після нацистських руйнувань. Ті ж особи, які не виконували цього рішення, а продовжували руйнувати та розкрадати будинки, підлягали процедурі оштрафування (1000 крб [106, арк. 11]). Однак початковий етап відбудови відзначався надто повільними темпами та обсягами – не вистачало робочих рук (упродовж 1941–1944 рр. населення Житомирщини зменшилося більше, ніж на половину) та будівельних матеріалів (придбати шифер або черепицю було практично неможливо). Надалі житлове питання було предметом розгляду на червневому (1945 р.), травневому (1946 р.) і березневому (1949 р.) пленумах ЦК КП(б)У, де зазначалося, що держава має значно збільшити будівництво осель, оскільки житловий фонд зазнав суттєвих руйнувань та не задовольняв потреб населення.

Житлова проблема вирішувалася, переважно, за рахунок держави або власними коштами. Оскільки країна продовжувала перебувати в стані війни ще довше, ніж упродовж року з часу звільнення області та не могла повною мірою фінансувати сільське житлове будівництво, бо першочергова увага зверталася на відбудову господарсько-виробничих приміщень колгоспів, радгоспів та МТС [443, с. 368], розраховувати на державну допомогу особливо не варто було. Тому відбудова здійснювалася руками і коштом самих людей. Селяни змушені були самотужки, без підтримки держави, за допомогою сусідів та родичів, будувати невеличкі будинки [324, с. 176]. Ось як про будівництво хат власними силами згадує мешканець села Некраші Черняхівського району Д. Х. Козлюк: «спочатку домовлялися з лісником (шляхом хабаря) про заготівлю колод, потім перевозили їх гужовим транспортом, різали на дошки, тоді приступали до зведення стін та покрівлі, використовуючи глину й очерет» [157]. Найактивніше процес відбудови хат колгоспників у 1944 р. проходив у Словечанському (збудовано та відбудовано 1600 колгоспних хат) та Коростишівському районах (660 хат) [167, с. 259].

Навесні 1945 р. запрацювали Наркомат житлово-цивільного будівництва і Наркомат комунального господарства УРСР, прийнято план роботи, який визнавав

відновлення житлового фонду найважливішим заходом держави [449, с. 336]. Станом на 1 квітня 1945 р. в області було відбудовано і збудовано 11000 житлових будинків колгоспників, у тому числі 3300 колгоспних хат з житловою площею 224000 м², що дало можливість вселити 44152 людини [167, с. 258].

Після закінчення війни важливу роль у справі відбудови зруйнованого сільського житлового фонду відіграла постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих будівель та культурно-побутових споруд на селі» від 27 квітня 1945 р., яка передбачала державну підтримку та фінансування, визначала першочерговість забезпечення будинками інвалідів війни, сімей військовослужбовців, партизанів та найбільш постраждалих від окупації [86, арк. 154]; зазначала, що будівництво має проводитись на основі заздалегідь складених і затверджених проектів забудов [259, с. 10]. Але увага до житлової проблеми партійно-радянських органів була досить слабкою, а місцеві типові проекти жител, згідно яких кожен міг отримати в обласному відділі сільського і колгоспного будівництва прийнятний для себе проект будинку і будуватися за ним [464, с. 16], були показовими і не виконувалися.

З метою відбудови осель колгоспників у колгоспах області створювалися будівельні бази та організовувалися будівельні бригади, яких в області станом на 10 червня 1945 р. було 974 з 6175 будівельниками. Однак, насправді, працювало тільки 157 бригад, які будували 522 об'єкти від запланованих 11200 хат колгоспників [167, с. 259].

З другої половини 40-х рр. ХХ ст. відновлення постраждалого та будівництво нового житлового фонду в селах частково почало проводитися силами й за кошти колгоспів із виплатою колгоспниками вартості побудованих для них будинків [536, с. 12]. Затрати колгоспу повинні були бути повністю покриті колгоспником у тому ж році за рахунок кредитів на індивідуальне будівництво, а при необхідності – за рахунок його заробітку [286, с. 498], тобто трудоднів. Будівництво хати переважно обходилося в 120 трудоднів, виготовлення дверей і вікон ще в 60, кладка груби і печі – 13. В середньому колгоспник виробляв у рік 350–400 трудодні, тому за пів року міг заробити на нову хату [537, с. 64]. Але,

окрім житла, необхідними потребами людини, на які витрачалися кошти, були одяг, продукти, побутові речі тощо.

Рішення про будівництво житлових будинків для селян приймалося на загальних зборах колгоспників. Однак, ті питання, які стосувалися виділення коштів з місцевого бюджету для потреб громади, розглядалися швидко, без вникання в суть та конкретних деталей, що розв'язувало руки керівникам колгоспів у справі вільного розпорядження коштами. Для прикладу, збори колгоспу імені Сталіна села Стремигород Чоповицького району на чолі з головою колгоспу П. Микитчуком прийняли рішення про будівництво хати родині загиблого червоноармійця Г. Дмитренка. Але, в силу низки причин, рішення не було виконано належним чином. «Замість доброї культурної хати в центрі села збудовано маленьку хатку, на яку витрачено великі кошти» [72, арк. 14]. Очевидно, що місцеве керівництво частину коштів використало не за призначенням.

Державою також практикувалося надання селянам позики для оплати будівництва індивідуального житла. Алгоритм її отримання передбачав, насамперед, подачу заяви до відповідного відділу районної Ради. Сума позики сягала 3–10 тис. крб (в Білоруській РСР – 30 тис. крб строком на 10 років [256, с. 93]). Так, громадяни сіл Вільськ, Рудня та Ксаверівка Черняхівського району О. Катрук, Г. Забродський і М. Васильєв взяли по 10 тис. крб. Жителі сіл Ватутіно та Сліпчиці Ф. Галанін і Г. Шпакевич – по 5 тис. крб [108, арк. 147]. В окремих випадках, рішенням виконкомів обласних Рад банк списував борг громадянину, який взяв кошти для будівництва, як от сім'ї платника з Овруцького району, який загинув на війні, в 1945 р. списали 4307 крб [82, арк. 57]. Нерідко позичені гроші використовувалася для купівлі худоби. Наприклад, агроном того ж району А. Столяренко у 1946 р. взяла 3 тис. крб для придбання корови під приводом того, що в роки окупації у неї все згоріло [108, арк. 181]. Кредити, в основному, надавалися інвалідам Другої світової війни, сім'ям червоноармійців та демобілізованим. Селянам, які не входили до пільгової категорії, збудувати житло за рахунок держави було практично неможливо.

Загалом, на кінець 1945 р. в сільській місцевості УРСР було побудовано близько 517 тис. будинків. Зокрема, в селах Житомирської області відбудували і заново побудували 18143 житлових будинків колгоспників [270, с. 69]. Проте, відновлення чималої кількості осель не вирішувало житлової проблеми.

Як один із можливих шляхів забезпечення тимчасовим житлом, влада на місцях застосовувала метод підселення громадян без житла в родини, які його мали [525, с. 16]. Як згадує Л. П. Деревнюк, уродженка (1935 р.) села Троковичі Черняхівського району, в будинку, де проживали її батьки, мешкало три сім'ї, які втратили хати під час окупації [156].

Часто за несплату податків сільські ради могли продати будинок боржника. Так, мешканець села Варбарівка Олевського району С. Андрійчук у 1946 р. звернувся із заявою до сільської ради з проханням повернути йому хату, якої він був позбавлений ще в 1934 р. [104, арк. 288]. Але хата вже була продана. Сам С. Андрійчук перебував у засланні на Харківщині. Виконком Олевської райради вирішив відмовити заявнику на право власності будинку, а голову сільради зобов'язали забезпечити його тимчасовою квартирою.

За наявності безгосподарних будинків, власники яких загинули на фронті або були позбавлені з якоїсь причини права власності, виконкоми райрад могли прийняти рішення про їх продаж. Наприклад, Новосілівський сільський виконком Черняхівської райради затвердив рішення від 18 січня 1947 р. «Про продаж будинку німця Г. Шпренгера: кімнату і кухню вартістю 4560 крб – О. Василенку; 3 кімнати вартістю 6840 крб – А. Кондрацькому» [109, арк. 44].

Внаслідок того, що плани будівництва житла на селі не виконувалися, десятки сотень сільських сімей вимушені були мешкати тривалий час у малоприсосованих приміщеннях та землянках. Згідно даних, станом на 1 січня 1946 р. в Україні у землянках проживало близько 62 тис. сімей, зовсім не мали ніякого житла чи проживали у малоприсосованих приміщеннях майже 118 тис. родин [313, с. 10].

Незважаючи на масштабні відбудовчі роботи, проведені в області на початку першої повоєнної п'ятирічки, коли було збудовано 8679 житлових будинків для

колгоспників [88, арк. 22], станом на 1 січня 1947 р. 820 сімей (3264 особи) сиріт, вдів воїнів, інвалідів, демобілізованих військовослужбовців, партизанів, передовиків сільського господарства та інших [86, арк. 154] надалі проживали в непристосованих для житла помешканнях. Навіть станом на 1 березня 1949 р. значна частина сільського населення та колгоспників (51 тис.) Житомирщини продовжувала проживати на чужій житловій площі або ж в саморобних землянках (48,7 тис.) [313, с. 10], які були невеликими за розмірами та обмежували їх житловий простір. «Площа землянки дорівнювала 14–15 м²; на одну особу припадало в середньому 3,1 м²; висота 1,5–2,2 м; 7 м² на одного проживаючого. Землянки на 1–1,5 м і більше були заглиблені в землю, мали недостатнє освітлення, 87 % з них мали підвищену вологість» [435, с. 151]. Про одну із таких землянок у селі Троковичі Черняхівського району, яка належала Х. М. Ковалик, згадує Г. П. Онишук: «взимку, після сильних заметілей, її зовсім не було видно. Будучи дітьми, ми полюбляли проводити там час» [159].

У 1949 р. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У прийняли чергову постанову, що стосувалася проблеми спорудження в селах будинків для колгоспників, які проживали в землянках і на чужій житловій площі. У ній зверталась увага на необхідність прискорення сільського житлового будівництва. Обкоми партії та облвиконкоми повинні були забезпечити закінчення зведення хат для сімей, які проживали у землянках, до 1 липня, а для тих, хто проживав на чужій житловій площі – до 1 листопада 1949 р. [455, с. 128]. Однак, виконання постанови здійснювалося вкрай погано через відсутність належного контролю, браку коштів та кваліфікованих робітників. Переважна більшість селян самостійно будувала хати і просила місцеву владу виділити їм будматеріал. Ті ж сім'ї колгоспників, які не мали чоловіків, цю постанову підтримували [449, с. 123].

Відсутність власного житла та засобів для його будівництва змушували селян тимчасово тулитися у приміщеннях для тварин. Даний факт не означає, що ферми будувалися для цієї мети. Просто люди не мали іншого виходу.

Однією з причин повільного індивідуального житлового будівництва була відсутність його комплексного плану, який прийняли лише в 1949 р. У

відповідності з ним, лише для спеціалістів сільського господарства в районах області планувалося збудувати 95 будинків загальною площею 2225 м² [116, арк. 14]. Сумнівно, що план було виконано, але сам факт озвучення проблеми свідчить про розуміння владою необхідності її розв'язання.

Будівництво жител, як правило, здійснювалося неорганізовано, самоплином, за відсутності належної системи управління, технічного керівництва [536, с. 11], без проектів і механізації, мало кустарний вигляд. Погано використовувалися можливості для виробництва місцевих будматеріалів, особливо цегли та черепиці. У цілому, будівництво йшло складно та повільно. Здебільшого без планів і типових проектів. Колгоспні будівельні бригади не укомплектовувалися будівельниками. Їх роботу не контролювало правління колгоспів, внаслідок чого вони працювали не в рахунок трудоднів, а за готівку від колгоспників [72, арк. 14].

У повоєнний період розміщення будівель на садибах колгоспників часто відбувалося за їх власними вподобаннями і не відповідало вимогам плану забудови села. Для врегулювання цього питання у 1949 р. при Академії архітектури СРСР було створено перший в країні науково-дослідний інститут сільського і колгоспного будівництва, завданнями якого були: розробка проектів планування, забудова, архітектурне оформлення та впорядкування сіл, раціональне використання місцевих будматеріалів [455, с. 131]. У 1950 р. облвідділ у справах архітектури розробив проект будівництва 7 тис. хат для сімей, які потребували житла. Проте такі заходи, не маючи матеріальної підтримки (збудовано лише 12 % від плану та будувалося ще 2,7 тис. хат [313, с. 10]), практичної ролі не відігравали.

Досліджуючи стан справ з відновлення сільського житлового фонду, звернемо увагу на його якість. Переважна більшість побудованих у цей час житлових будівель були досить низької якості та мали примітивне планування. Однак селяни були раді і цьому. Нові будинки мешканців сіл були схожими на однокімнатні мазанки з дахом, вкриті соломою (нею на весні часто догодовували худобу) або очеретом, вузькими маленькими вікнами, глиняною долівкою і піччю в кутку. Площа житла лише інколи перевищувала 20 м² [160]. Як правило, частину будівлі займав хлів для худоби. Офіційні ж джерела твердили, що «будинок

колгоспника складався із комплексу житлових та допоміжних, достатньо відокремлених одне від іншого приміщень, з розрахунком 9 м² площі та 25–29 м³ повітряної кубатури на одну особу» [489, с. 92].

Особливо складних житлових проблем під час окупації зазнало населення області, яке проживало поблизу залізничних станцій. Кожна така станція у роки війни виступала важливим стратегічним військовим об'єктом. Тому, в першу чергу, нацисти підривали та спалювали саме їх. Унаслідок цього зазнавали руйнувань розташовані неподалік житлові будинки. Втративши житло та рятуючись від ворога, люди оселялися в землянках, кузовах вагонів та інших непристосованих для житла помешканнях [84, арк. 87]. Найбільше таких сімей було в Городницькому – 249, Словечанському – 120, Олевському – 112, Радомишльському – 83, Лугинському – 71, Баранівському – 34, Червоноармійському – 27, Бердичівському – 21, Брусилівському – 14, Янушпільському – 13, Малинському – 12 та Попільнянському – 10 районах [86, арк. 154]. У них майже 25 % сімей не мали даху над головою.

Землянки поблизу залізниць та на прилеглих їм територіях місцева влада намагалася якнайшвидше ліквідувати. Їх мешканців примусово розселяли в села або підсиляли до інших родин. Так керівництво демонструвало в своїй роботі неабияку важливість негайного вирішення житлового питання цієї категорії жителів, аби відновити інфраструктуру села, роботу станцій та рух потягів.

Окрему категорію сільського населення складала інтелігенція (бухгалтери, вчителі, лікарі та ін.), житлову проблему якої влада намагалася вирішити шляхом видачі кредитів з держбюджету. Але ця категорія людей, зазвичай, вимагали від місцевого керівництва, нехай і тимчасового, але безкоштовного житла. Лише інколи вони купували будинок за зниженою ціною, як от агроном РЗВ Р. Ничипорчук, який звернувся до Черняхівського виконкому райради із заявою про надання йому квартири, бо не мав змоги розпочати власне будівництво, а при можливості, придбати будинок з трофейних нацистських [108, арк. 182].

У той час, як тисячі селян страждали, проживаючи в непристосованих для житла помешканнях та роками чекали допомоги від держави, житлове питання

посадовців вирішувалося протягом декількох годин. Для прикладу, як тільки прибув у 1946 р. в Дзержинський район завідуючий відділом пропаганди і агітації Дзержинського РК КП(б)У О. Кудряшов, йому надали квартиру, що складалася з 2 кімнат та кухні. У вигляді допомоги він отримав ще й ліжко, диван, стіл, інші побутові речі, а також цукор, крупу, м'ясо, 305 яєць [44, арк. 11].

Невелика частина сільських жителів області проживала на хуторах, яких налічувалося по декілька в кожному районі. Хуторяни були окремою категорією, оскільки мешкали на віддаленій відстані від села. У повоєнний період житлові умови мешканців хуторів майже не відрізнялися від сільських. Свою житлову проблему вони, як і решта селян, вирішували самостійно. Проілюструємо життя хуторян Новоград-Волинського району в 1947 р. Як засвідчує документ, у трьох поселеннях було 133 хати, в яких мешкало 160 сімей. Зведення ними будівель проходило самовільно, де попало, виключно у вигляді окремих хуторів. Розселившись, громадяни вели особисте господарство, частина підлітків працювала в допоміжному господарстві військових частин [26, арк. 8].

Наприкінці 1940-х рр. влада ініціювала примусове переселення селян з хуторів, які були малолюдними та територіально відокремленими від населених пунктів у села. Процес переселення тільки на документальному рівні мав злагоджений вигляд. Насправді, люди зазнавали величезних труднощів та побутових незручностей, пов'язаних з новими сільськими порядками, облаштуванням житла, освоєнням території, дефіцитом товарів тощо.

Самовільний переїзд до іншого місця проживання або вільне пересування для селян практично було неможливим. На відміну від міських жителів, вони не мали паспортів, облік населення вівся за «поселенськими списками», що унеможлиблювало право селянина мешкати поза межами свого села. Порушення даної норми жорстоко каралось. Хоча, навіть наявність у громадянина паспорта створювало лише видимість прав людини [313, с. 6–7].

Внаслідок війни та дій окупаційної влади великих втрат зазнало населення. На Житомирщині загинуло 249152 осіб, в тому числі – 78595 військовополонених, 153610 чол. – розстріляно, 202 – повішано, 16040 – померло після катувань,

705 – вбито бомбами і снарядами [119, арк. 20]. За час окупації нацисти вивезли з регіону до Німеччини 75535 осіб [124, арк. 14].

Зміни відбулися і в складі родин, оскільки значна частина сімей втратила годувальника – чоловіка. У цілому в 1940–1953 рр. відбулося зменшення середнього числа членів сім'ї колгоспників на 10 % (481–431 особа на 100 сімей). Кількість працездатних чоловіків 16–59 років зменшилася на 18 %, а жінок 16–54 років збільшилася на 11 %. Серед колгоспників жінки склали 63 %, чоловіки 37 %. Число дітей до 11 років у їхніх сім'ях в 1953 р. порівняно з 1940 р. скоротилося на 37 % [313, с. 4]. Це сталося через те, що за роки війни в Україні загинуло 14,5 млн осіб [537, с. 136] (в тому числі 4,1 млн військових: вбиті, загиблі в полоні, зниклі без вісти, померлі в шпиталях [487, с. 743]), більшість з яких були чоловіки. Унаслідок такої демографічної ситуації, чималий обсяг трудомістких робіт на будівництві виконували жінки: обтесували ліс, підносили будматеріали тощо.

Загалом, внаслідок мізерних капіталовкладень (411 млн крб [537, с. 74]), програму повоєнної відбудови сільського житлового фонду, яка була складовою четвертого п'ятирічного плану 1946–1950 рр., виконали лише на половину: в селах побудували 650,6 тис. хат, хоча планувалося 1,2 млн [178, с. 492]. Значна частина селян не мала власного і якісно облаштованого житла [536, с. 12]. Навіть у 1953 р. темпи будівництва все ще залишалися повільними, а рівень забезпеченості населення житлом досить низьким. Так, грошовий дохід пересічного колгоспного двору в цьому році складав 961 крб, з них на сплату податків, різноманітних зборів, придбання позики витрачалося 143 крб, а на побутові потреби, в тому числі поліпшення якості житла – 32 крб [455, с. 130].

До проблем і наслідків війни та окупації додавалося злочинно-байдуже ставлення держави до життєвонеобхідних потреб людей. Будівництво жител фінансувалося за залишковим принципом. Тому ми цілком погоджуємось із висновком вчених, що «не дивлячись на актуальність та значення дослідження з планування та забудови сіл, їхній рівень значно відставав від потреб» [404, с. 16]. Практичними діями влада не сприяла нормалізації умов життя, а щоразу

користувалася селом як основним ресурсом для підтримки свого організму, змушуючи селянство залишатися суспільним аутсайдером [505, с. 397]. Таке ставлення породжувало в селян безнадію, песимізм і зневіру на краще життя.

Війна зруйнувала також сферу побутового обслуговування селян області. У період окупації повністю або частково були знищені електростанції Житомирщини, загальна потужність яких до війни складала 1383 кВт [137, арк. 33]. Процес відновлення роботи електростанцій, впровадження у господарство та побут електроенергії через брак фінансування як в УРСР, так і в області проходили повільними темпами. Невелика кількість електростанцій та їх мала потужність не забезпечували потреб. Станом на 1946 р. загальна потужність всіх електростанцій області складала 1045 кВт, тобто 70 % довоєнної. У цей час в комунальному господарстві регіону було 3 електростанції обласного підпорядкування (в Радомишлі, Малині, Коростишеві) та 15 районних електростанцій [137, арк. 14, 34], а також 32 дрібних сільських електростанцій загальною потужністю 579 кВт, в тому числі 23 колгоспних гідроелектростанцій потужністю 420 кВт [135, арк. 22], робота яких проходила з перебоями через постійні поломки.

У першу чергу до електрики під'єднували сільради, колгоспи, лікарні, школи, клуби тощо. Перше вуличне освітлення почало з'являтися у 1951 р. лише в містах, зокрема в Житомирі у цей час з загальної довжини 149,5 км всіх вулиць, проїздів та набережних освітлювалося 24,2 км [138, арк. 104]. Підключення до державної електромережі сільських осель стало можливим з кінця 50-х – початку 60-х рр.

Період відбудови відзначився також гігантськими масштабами бездоріжжя. У часи військових дій поверхневим ремонтом доріг з власної ініціативи та методом народної будови займалися, переважно, жінки й підлітки. Більшість доріг та мостів залишалися занедбанними: «ніде було ні проїхати, ні пройти – балки розміром у пів людського зросту. Після дощу техніку та гужовий транспорт, які загрузли, витягали трьома парами коней» [158], – згадує сучасник тих подій Д. Коротун. Відповідальність за утримання й ремонт доріг несла місцева влада. Фактично, за станом шляхового покриття слідкували колгоспи, які з 1947 р. створювали тимчасові ремонтні бригади з колгоспників та використовували власний гужовий

транспорт для будівництва і ремонту доріг [455, с. 141]. Однак такий спосіб ремонту і будівництва доріг далеко не задовольняв потреб. Тому загальний стан доріг, особливо сільських, в означений відрізок часу, залишався вкрай поганим. Це, в свою чергу, негативно позначалося на якості комунікацій між селами та районним і обласним центром.

Одними із основних показників економічної спроможності областей були товарообіг та торгівля. Станом на початок 1945 р. в сільській місцевості УРСР працювало 19484 торговельних закладів, тобто 37 % довоєнної кількості, з них у селах Житомирщини – 1159, проти 2578 на початку 1941 р. [443, с. 604].

Після війни поліпшити асортимент товарів у сільських закладах торгівлі не вдалося. Дефіцит товарів та повоєнна скрута не забезпечували потреб жителів села, а ті селяни-одноосібники, які виготовляли певну продукцію, на ринок постачали її все менше, бо обкладалися великими податками. У невідремонтованих крамницях були відсутні найнеобхідніші речі повсякденного вжитку – сіль, мило, гас, сірники [24, арк. 21], взуття, одяг, цукор, олія та інші продукти, будматеріали, мотузки, ліхтарі, лампи, посуд, сільськогосподарський інвентар. У селянських житлах не вистачало елементарних речей – ліжок, стільців, шаф, столів. А ковдри, постільна білизна, матраци стали взагалі предметами розкоші для багатьох сільських жителів [537, с. 71]. Відсутність побутових товарів впливала на рівень життя кожної сім'ї.

Найскрутнішими для селян виявилися голодні 1946–1947 рр. Допоміжні заходи влади в цей час носили лише локальний характер і не вирізнялися масштабністю. Через відсутність фінансування торговельної мережі, селянство не могло придбати предмети господарського й домашнього вжитку. За ними вони змушені були їхати до районного або ж обласного центру, витрачаючи непродуктивно свій робочий час [536, с. 12].

У 1953 р. з метою ліквідації недоліків у сільській торгівлі ЦК Компартії України та Рада Міністрів УРСР прийняли постанову «Про будівництво торговельних підприємств», розгорнутий план якої передбачав створення на селі широкої мережі різноманітних спеціалізованих магазинів [455, с. 150]. Проте сільська торгівля й далі продовжувала «хворіти» на довоєнні хиби та недоліки.

У 1945–1950 рр., внаслідок відкриття сільських їдалень та чайних, у сфері громадського харчування відбулися деякі зрушення. Однак розвинулися і досягти довоєнних показників їй не судилося. На початку 1945 р. в селах УРСР працювало 1784 підприємств громадського харчування, тоді як до війни їх було 5814. У сільській місцевості Житомирщини в цей час діяло 72 таких підприємств, що складало 38 % від їх кількості в 1941 р. [443, с. 604]. Залежно від площі території та чисельності мешканців кількість закладів громадського харчування у селах була невеликою (1–2 на село). Харчова галузь продовжувала залишатися малорозвиненою, оскільки, отримуючи мізерні грошові доходи, селяни не мали можливості відвідувати їдальні. До того ж в колгоспах працівники польових бригад харчувалися безкоштовно. Основний раціон харчування мешканців сіл складався з картоплі, овочів, молока, м'яса та яєць, тобто тих продуктів, які вирощувалися у власних підсобних господарствах.

Асортимент харчування в переважній більшості їдалень був одноманітним. У багатьох з них було брудно та погано обслуговувалися споживачі. Мали також місце факти обмірювання покупців (обманні дії, внаслідок яких відпускається менше, ніж належить товару). Такі порушення були частими в Попільнянському, Любарському, Баранівському, Вчорайшенському, Радомишльському та Чоповицькому районах [98, арк. 19].

Вважалося, що такі істотні недоліки в роботі торгівельних організацій області виникли через слабку роботу з підбору, розстановки та виховання кадрів. Насправді, факти обмірювання покупців були, як правило, цілеспрямованими і вчинялися з метою привласнення майна шляхом утворення лишків товарів та покриття нестачі, що виникала внаслідок халатного ставлення посадової особи підприємства торгівлі чи громадського харчування до своїх обов'язків.

Щоб підняти рівень добробуту, мешканці сіл створювали в своїх колгоспах хлібопекарні. Вносячи певну кількість борошна, колгоспники випікали з нього хліб для себе. Так, у 1946 р. в селах республіки діяло 647, а у 1947 р. – 1237 малопотужних хлібопекарень. Але, у зв'язку з голодом, їх діяльність було згорнуто. Випікання хліба в селах Житомирщини почало налагоджуватися з 1953 р.

завдяки будівництву пекарень споживчими коопераціями, які були потужнішими за колгоспні і випікали хліб із власного борошна [455, с. 156–157]. Однак, попри окремі позитивні моменти, харчування на селі було слаборозвиненою сферою.

Недостатньо розвиненою на селі була й сфера побутових послуг. Повсякденне життя мешканців сіл було сповнене труднощами. Величезний попит на побутові товари не задовольняли поодинокі мануфактурні виробники. Часто, через відсутність одягу, взимку та восени люди не мали можливості виходити на вулицю, нерідко взуттям члени сім'ї користувалися по черзі [536, с. 12].

Мізерна оплата праці в колгоспах не дозволяла селянам придбати одяг, взуття, техніку. До 1947 р. чоловічий костюм коштував 300 крб, гумові чоботи 43–45 крб, швейна машинка 650 крб (ручна), 1300 крб (ножна), велосипед 650 крб [355, с. 383–384]. І це тоді, коли у 1946 р. колгоспник за трудовень одержував близько 1 кг зерна, у 1950 р. – 1,2 кг, у 1951 р. – 1,6 кг, а грошима відповідно – 1 крб, 1,2 крб, 1,6 крб [50, арк. 32]. Тож для селянської сім'ї придбати швейну машинку чи велосипед було недосяжною мрією. Навіть після проведення грошової реформи, яка знизила ціни деяких товарів на 20 % та скасування карткової системи в 1947 р., купівельна спроможність селян залишалася на низькому рівні.

Особливої уваги з питань побутового обслуговування потребували учасники бойових дій та їх родини. З метою полегшення розв'язання побутових проблем цих категорій населення вирішено було створити відповідну матеріальну базу, для фінансування якої постановою виконкому обласної Ради від 29 квітня 1944 р. декларувалося проводити двічі на рік (восени та навесні) місячники допомоги потребуючим. В ході проведення таких місячників мешканцями регіону збиралися чималі кошти та матеріальні ресурси. Тільки завдяки організації одного місячника (5 травня – 5 червня 1944 р.) зібрали 240384 крб, 1107 ц зерна, борошна, круп, 3127 ц картоплі та продуктів харчування, 12750 яєць, 250 кг масла, 450 кг сиру, а також молоко та мед; 770 одиниць дитячого одягу, 375 м полотна, 171 рушник. Відкрили 55 швейних майстерень взуття та одягу [167, с. 232].

Отже, питання відбудови та покращення житлово-побутових умов селянства Житомирщини впродовж усього досліджуваного періоду залишалося актуальним

та потребувало негайного вирішення. Політика держави, спрямована на відновлення виробничих потужностей колгоспів, поза увагою залишала потребу створення належних умов життя для селян. Переважній більшості сільських мешканців тривалий час помешканням слугували землянки та господарчі будівлі.

Матеріально слабкі та організаційно незміцнілі колгоспи і в цьому питанні виявились заручниками влади. Усі турботи вкотре важким тягарем лягли на плечі простого селянина, який знову опинився віч-на-віч зі своїми проблемами. Незважаючи на залучення величезних людських ресурсів, ініційовані місцевим керівництвом та громадою заходи з поліпшення становища в житловій сфері відчутних змін не принесли. Труднощі спричинялися не лише наслідками повоєнної руїни, а й залишковим принципом фінансування, злочинно-байдужим ставленням влади до потреб людей, ширше – загальною неефективністю системи.

За відсутності належного державного фінансування погано розвивалася сільська соціально-побутова інфраструктура регіону. Вирішити питання власними силами було надзвичайно важко. Вторинність підходу держави до проблем селян гальмував розвиток торгівлі, в дефіциті перебувало багато різних товарів, населення вкрай погано харчувалося й одягалось. Післявоєнна житлово-побутова нестабільність посилювалася ще й голодом 1946–1947 рр. Мала кількість електростанцій та їх слабка потужність були причинами того, що сільські оселі електрифіковувалися в останню чергу.

3.2. Медико-санітарний стан сільського населення області наприкінці 1943 – першій половині 1953 рр.

Не менш важливою сферою, яка потребувала негайного вирішення була охорона здоров'я. Унаслідок війни та окупації було зруйновано більшу частину сільських лікувальних установ, відбулося стрімке погіршення стану здоров'я місцевого населення, поширилися епідемічні захворювання, які до війни майже не фіксувалися. Значно погіршився санітарний стан населених пунктів.

За час перебування в Україні нацисти розорили й пограбували понад 18000 лікувальних закладів [428, с. 288], вщент знищили майже 8 тис. медико-санітарних установ, зокрема, понад 500 лікарень, 200 пологових будинків, 28 фізіотерапевтичних лікарень, 1000 поліклінік та амбулаторій, 150 протитуберкульозних диспансерів, 600 консультацій тощо [487, с. 756]. Збитків охороні здоров'я було завдано на суму 3 млрд крб [428, с. 288]. Загалом, показники руйнувань закладів лікувально-профілактичної мережі УРСР були майже однакові в усіх областях. У середньому вони склали 60–70 % довоєнного рівня, а подекуди сягали і 100 % [427, с. 238].

Масштабних руйнувань зазнала мережа медичних закладів Житомирщини. До війни тут нараховувалося 93 лікарні, 2 дитячих лікувальних будинки, 21 здоровпункт, 69 фельдшерських пунктів, 200 поліклінік і 16 амбулаторій на підприємствах, 16 тубдиспансерів [476, с. 7]. За період окупації система охорони здоров'я області була фактично ліквідована. Знищено всі 4712 лікарняних ліжок. Приміщення, які збереглися (30 %), являли собою спустошені будинки. Усе майно, обладнання і апаратура розграбовані [167, с. 199].

Одним із першочергових завдань влади на звільнених територіях було відновлення роботи закладів охорони здоров'я. Негайного поліпшення стану медицини в період відбудови потребувало сільське населення Житомирщини, яке було практично позбавлене можливості користуватися її послугами. Станом на 20 грудня 1943 р. райлікарні працювали лише в Народичах, Базарі та Овручі. Остання мала 104 ліжка на 5 відділень: терапевтичне, хірургічне, інфекційне, акушерсько-гінекологічне та на шкірно-венерологічне [167, с. 178]. Вкрай бракувало медикаментів, медінструментів та перев'язувальних матеріалів.

Відступаючи, окупанти залишали після себе концентраційні табори для цивільного населення та військовополонених, які вщент були наповнені різними інфекціями, зокрема тифом. На кінець 1943 р. в усіх звільнених регіонах, в тому числі й на Житомирщині, офіційно було зареєстровано 158 тис. випадків захворювань на висипний, черевний і поворотний тиф та дизентерію [487, с. 760]. Значного поширення набула короста, а спалахи висипного тифу, особливо у

Словечанському, Ємільчинському, Олевському, Городницькому, Лугинському, Овруцькому та Народицькому районах, де протягом березня–квітня 1944 р. зареєстровано 1215 випадків захворювання, – набули масового характеру і загрожували решті районів [167, с. 199]. Поширеними були туберкульоз, шлунково-кишкові, серцево-судинні [428, с. 288] та венеричні захворювання.

На звільненій території в 1943–1944 рр. реальні відомості про поширення епідемій інфекційних хвороб та кількість хворих замовчувалися. Радянська цензура вилучала будь-яку інформацію про факти масових захворювань. Перевіряючи приватне листування громадян, в серпні 1944 р. у Київській, Полтавській, Житомирській, Рівненській, Кіровоградській та Вінницькій областях цензурою було виявлено 720 та вилучено 394 листа з повідомленнями про масові інфекційні захворювання населення, особливо дітей, відсутність належної медичної допомоги, ліків, велику смертність серед хворих [487, с. 761].

Масове побутове поширення інфекційних хвороб спонукало владу на рівні облвиконкому і бюро обкому КП(б)У 17 жовтня 1945 р. видати постанову, яка зобов'язала голів міських та селищних рад збудувати лазні та при них дезкамери-вошебойки. Для будівництва вони виділяли спецбригаду будівельників, робота яких оплачувалася трудоднями. Такі заклади були збудовані майже в усіх селах, найбільше в Олевському районі: Білокоровичі, Радовель, Жубровичі, Зубковичі, Кишин, Лопатичі, Зольня, Голиші, Майдан Голишівський, Кам'янка, Корощине, Андріївка, Сущани, Юрове, Хочине, Перга, Журжевичі, Діброва, Запаловичі. При потребі госпіталізації інфекційних хворих в ізолятори-лікарні медпрацівникам місцеве керівництво негайно і безвідмовно виділяло підводи, знімаючи їх з будь-яких робіт та допомагало в проведенні протиепідемічних заходів [104, арк. 306 зв.].

З метою запобігання поширення інфекційних захворювань, їх профілактики, а також якнайшвидшого одужання, голови міських та сільських рад повинні були дозволяти ночівлю немісцевим особам тільки після проходження ними санобробки та пред'явлення відповідної довідки, звільнити всі будинки, які до війни належали райздороввідділу та забезпечити медзаклади паливом [104, арк. 306 зв.]. Однак,

більшість таких розпоряджень не виконувалися в силу нестачі обслуговуючого персоналу, транспорту, будівельного та медичного матеріалу.

Попри проведені активні дії з ліквідації і профілактики інфекційних захворювань, у 1947–1948 рр. в різних районах області все ще мали місце спалахи тифу, туляремії та сифілісу [526, с. 15]. Одними з епіцентрів поширення таких хвороб були села Кушин та Жубровичі Олевського району [104, арк. 306].

Оскільки в 1944–1945 рр. ще тривала війна і всі зусилля були спрямовані на перемогу, основні напрямки подальшої відбудови та відновлення медико-санітарної мережі республіки були визначені на наступні роки. Передбачалося не лише відновлення довоєнного рівня медичного обслуговування, а й подальший розвиток та покращення роботи медико-санітарної системи.

В умовах війни ремонт, будівництво медзакладів, підготовка їх до зими здійснювалися, переважно, за рахунок позабюджетних коштів та за участю громадськості [536, с. 14]. Місцеві мешканці організовували суботники, недільники, народні толоки, під час яких будували і ремонтували медпункти, лікарні. Для прикладу, трудящі Барашівського, Базарського, Коростишівського та Чоповицького районів провели 16 червня 1945 р. недільник з ремонту медустанов, у якому взяли участь понад 30 тис. чоловік. Під час недільника «відремонтували 6 лікарень, 6 поліклінік, 13 амбулаторій, 18 колгоспних пологових будинків та 53 інших медзаклади, завезли для медпрацівників паливо, впорядкували садиби при лікарнях. Вартість робіт становила 1709 тис. крб» [463, с. 10]. В цілому за період з 16 червня до 24 липня 1945 р. на Житомирщині було відбудовано та відремонтовано 845 медичних закладів із 860, що функціонували до війни. У лікувальні установи завезли паливо на всю зиму, зокрема 11 500 м³ дров. Загальна вартість ремонтних робіт оцінювалася в 7 млн крб [443, с. 378]. Значною мірою саме за ініціативи колгоспників Житомирщини відродження сільських медико-санітарних закладів у республіці набуло характеру народного руху [455, с. 141].

Загалом, в Україні протягом 1945 р. силами колгоспників було відремонтовано і відновлено 2006 сільських медустанов, у тому числі 335 сільських лікарень і 644 амбулаторій, до яких було завезено 35057 м³ пального,

4118 т вугілля та 11441 т торфу [544, с. 60]. На кінець 1945 р. тут функціонувало 2488 лікарень, що становило 99,6 % від довоєнної кількості. Число лікарняних ліжок сягало 144,5 тис., або 89,9 % від 1940 р. На Житомирщині тоді існувало 14 стаціонарних лікувально-санаторних закладів, 26 поліклінік, 8 одиниць лікарських посад для обслуговування 21700 відвідувань в рік і 10 ліжок у стаціонарі [64, арк. 23]. Лише в одному Новоград-Волинському районі в 1945 р. повністю було відновлено лікарню, поліклініку, аптеку, вен- та тубдиспансери, дитячу і жіночу консультацію та станції швидкої допомоги. Також діючими були 3 амбулаторні лікарні, 10 фельдшерських та 1 акушерський пункт, 4 колгоспних пологових пункти та 6 фельдшерсько-акушерських пунктів [82, арк. 38, 41].

За відбудову бралися не лише спеціалізовані робітники, колгоспники та небайдужа громадськість, а й медпрацівники. З перших же днів звільнення Житомирщини всі лікарі, фельдшери та санітари, які працювали в селах, взялися відновлювати місцеву медицину. Їх участь у процесі розбудови та покращення системи охорони здоров'я на селі була досить активною. Вони очищали від брухту та уламків зруйновані медзаклади, лагодили інвентар та меблі. Саме працівники лікарень області стали ініціаторами розгортання руху відбудови закладів охорони здоров'я медперсоналом. Проводячи лекції, бесіди та виступаючи на радіо, лікарі Радомишльського району закликали колег всієї області взятися згуртовано і закінчити відбудову медустанов протягом 1946 р. Провести нещадну боротьбу з паразитарними тифами, венеричними хворобами, шлунково-кишковими хворобами та туберкульозом. Крім того, вони зобов'язалися до 1 травня 1946 р. повністю укомплектувати лікарню в селі Вишевиці, збудувати в 10 селах лазні [110, арк. 10].

На місцевому рівні питання відновлення роботи лікувальних закладів намагалися вирішити шляхом асигнування коштів на їх відбудову. Так, з метою забезпечення мешканців району невідкладною кваліфікованою медичною-хірургічною допомогою і стаціонарним лікуванням, виконком Олевської райради в 1946 р. виділив 20000 крб на відбудову хірургічного корпусу райлікарні [104, арк. 222 зв.]. Проте, через недостатню кількість матеріальних засобів, реманенту, який важко було придбати чи полагодити, досягти запланованого не вдалося.

Значна частина сільських лікарень області повоєнного часу перебувала в невідремонтованих, малоприсосованих і тісних приміщеннях, у яких хворі відчували дискомфорт. Вони не мали центрального опалення, водопостачання, каналізації, а окремі – елементарних санітарно-гігієнічних умов [461, с. 461], були малоелектрифікованими. Державне фінансування сільських лікарень було надто скупим. Хворіючі, населення не сподівалося на матеріальну та медикаментозну допомогу від держави, яка, долаючи наслідки війни в усіх сферах, не могла виділити на медицину достатньої кількості асигнувань.

У селах медичну допомогу отримувала лише невелика кількість місцевих мешканців. У переважній більшості лікарень не вистачало меблів, білизни та санпропускників. Жителі зверталися за допомогою до інших сіл за багато кілометрів від рідного села [461, с. 458] або їхали до районного чи обласного центру, що створювало незручності та вимагало більших витрат.

Та й деякі районні лікарні знаходилися не в кращому стані ніж сільські. Наприклад, приміщення Олевської райлікарні було зруйноване, бракувало твердого і м'якого інвентаря. У приміщенні Білокоровицької райлікарні проживали місцеві мешканці і офіцерський склад [104, арк. 119 зв.]. Це призвело до того, що пологовий будинок було закрито і жінки народжували дітей вдома.

Часто, через брак лікарняних ліжок у медзакладах сіл, замість стаціонарного лікування хворі отримували домашнє. Тому вони, у віддалених селах, фактично були позбавлені можливості отримати належну меддопомогу.

Першу медичну допомогу колгоспникам, особливо під час весняно-польових робіт, надавали колгоспні сестринські медпункти, організовані виконками райрад. Однак існували вони не в кожному селі. Наприклад, станом на 20 квітня 1946 р. в Чоповицькому районі вони були організовані лише у 5 селах: Писарівка, Владівка, Фуртонатівка, Новаки та Каленське. Для повноцінного функціонування сестринських пунктів голів колгоспів зобов'язували підбирати для роботи в них колгоспниць, які мали медичну освіту і працювали не за фахом [72, арк. 84]. А в тих селах, де таких не було, виділялися особи, яких відряджали до райздороввідділу для відповідної підготовки. Крім того, колгоспи повинні були

утримувати завідуючих таких пунктів з нарахуванням трудоднів й виділяти на придбання медикаментів та інструментів 390 крб на рік [72, арк. 84].

На кінець 1946 р. в області спостерігалася позитивна динаміка щодо збільшення лікарняних ліжок в селах. У лікарнях, амбулаторіях і поліклініках за рік кількість ліжок зросла в 14,5 разів (3705 ліжок) [88, арк. 22]. У цілому, на початок 1947 р. мережа сільських медустанов була повністю відновлена. Але подальша якісна лікувально-профілактична допомога населенню потребувала покращення, оскільки збільшувалася кількість відвідувань пацієнтами медзакладів: за рік, в середньому, на 4500 осіб і становила, відповідно, у 1948 р. – 21200, в 1949 р. – 25700 осіб. У 1950 р. їх кількість досягла 39200 [64, арк. 23].

Порівняно з міськими, сільські лікарні отримували меншу державну допомогу. На харчування одного хворого в селі на день витрачалося 5 крб 27 коп, тоді як у місті – 6 крб 60 коп. На ліки з розрахунку на одного хворого у сільських лікарнях на день виділялося 2 крб 45 коп, у міських – 3 крб 14 коп [461, с. 464]. Перевага спостерігалася й у наданні коштів на збільшення профільних ліжок у лікарнях, «для міських першочергово, для сільських – за залишковим принципом» [428, с. 291]. Це означає, що розподіл асигнувань, медикаментів, устаткування спрямовувався спочатку в міста, а потім у села. По всій країні меддопомога, яка надавалася селянам, знаходилася на низькому рівні. Хірургічні відділення були лише у 29 % лікарень. Більшість із них не були стаціонарними. Тому четверту частину ліжко-місць міських лікарень займало сільське населення [455, с. 143].

Через недостатню кількість фельдшерсько-акушерських пунктів, медичного інвентарю та лікарів, найважче було в селі вагітним жінкам. До початку війни проблема нестачі пологових ліжок частково вирішувалася шляхом створення колгоспних пологових будинків. Відомо, що перший такий будинок було створено ще у 1934 р. в селі Сербо-Слобідка Житомирської області. З 3000 колгоспних пологових будинків, які були в Україні до війни, на кінець 1944 р. практично не залишилося жодного [279, с. 66].

Певний поштовх до вирішення цієї проблеми дав закон від 8 липня 1944 р. «Про збільшення державної допомоги вагітним, багатодітним та одиноким

матерям, підсилення охорони материнства й дитинства, про встановлення почесного звання «Мати-героїня» і заснування ордена «Материнська слава» [400, с. 126]. У відповідності з ним, допомога надавалася особливо тим матерям, які мали двох дітей при народженні кожного наступного, збільшувалася оплата відпустки в зв'язку з вагітністю та пологами на 14 днів [547, с. 38].

Траплялося так, що не маючи засобів для існування, жінки змушені були вбивати своїх щойно народжених дітей, аби звільнити себе від тяжкої рутини. Наприклад, у 1944 р. до Ружинської районної прокуратури від громадян села Царівка надійшов лист, у якому йшлося про те, що «М. Черкасова таємно народила вночі дитину і задушила її» [41, арк. 216]. Факт вагітності підтверджувала акушерка, яка проводила переоблік вагітних жінок в цьому селі.

Економічна скрута штовхала жінок на переривання вагітності. Так, у Лугинському районі лише за серпень 1949 р. в селах Кремне, Путиловичі, Лугини, Великий Дивлін та Літки було виявлено 15 незаконних абортів [69, арк. 212]. Місцева влада всю відповідальність покладала на райвідділ охорони здоров'я, педіатрів, інспектора охмادиту та медпрацівників сіл, які нібито неактивно проводили роз'яснювальну роботу серед жінок, не виявляли абортмажерів.

Варто додати, що сільські ради, постійні комісії охорони здоров'я при них також часто стояли осторонь виявлення абортмажерів і не вели ніякої боротьби із злочинними абортами. А районні прокуратури недостатньо займалися розслідуванням незаконних абортів і притягуванням винних до відповідальності, оскільки влада, на той час, намагалася всіляко приховувати криміногенні випадки з переривання вагітності, аби на поверхню не впливали справжні їх причини – соціальна політика держави та низький життєвий рівень у селах.

Про подальший розвиток медобслуговування, мережі охорони здоров'я йшлося в законі «Про п'ятирічний план відновлення і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр.». Він передбачав зростання кількості фельдшерсько-акушерських пунктів у селах та забезпечення їх медпрацівниками [248, с. 549]. Але, в силу об'єктивних причин, закон повністю не було виконано.

Щоб збільшити кількість фельдшерсько-акушерських пунктів, як центрів меддопомоги в селах, у 1948 р. держава збільшила асигнування на медицину. Фінансування позитивно вплинуло на медобслуговування в області, забезпечивши роботу 4 лікарень, 4 медамбулаторій, 6 фельдшерських пунктів на підприємствах, 22 фельдшерсько-акушерських пунктів у селах, 6 акушерок в колгоспних пологових будинках, відкриття пологового будинку в селі Скоморохи, дитжінконсультації в селі Левків та 1 держсанінспекції [136, арк. 99].

У 1949 р. відбулася Всесоюзна нарада працівників охорони здоров'я, на якій було прийнято рішення поліпшити стан пологодопомоги за рахунок розгортання фельдшерсько-акушерських пунктів, збільшення ліжко-місць у пологових відділеннях дільничих і районних лікарень та зберегти колгоспні пологові будинки як основну форму пологодопомоги на селі [455, с.147]. Однак, прийом пологів на дому продовжував залишатися переважаючою формою пологодопомоги.

Для впорядкування мережі та встановлення єдиної номенклатури закладів охорони здоров'я Рада Міністрів СРСР прийняла 3 жовтня 1949 р. постанову, яка визначала структуру сільських медустанов: «дільничні лікарні на 50, 35, 25, 15 і 10 ліжок в залежності від чисельності населення, яке обслуговувалось; сільські амбулаторії чотирьох категорій, санітарно-епідеміологічні станції трьох категорій та фельдшерсько-акушерські пункти» [455, с. 143]. Одночасно був затверджений штатний розклад для кожного виду сільського медзакладу.

Спостерігалася тенденція, коли збільшення в містах числа прийнятих пологовими закладами пологів проходило, головним чином, за рахунок породілль із сіл. У 1950 р. число сільських жінок в міських пологових закладах збільшилося з 55365 до 59991. У зв'язку з цим, питома вага жінок із сіл в пологових закладах зросла з 18,9 % до 20,4 % [545, с. 75]. Це говорить про те, що вони надавали перевагу міським пологовим будинкам, де їх краще обслуговували.

В досліджуваний період розбіжності існували не лише в рівні медзабезпечення матерів у містах і селах, а й у їхньому соціальному захисті. Так, відпустку по догляду за дитиною жінки-колгоспниці отримували на 5 днів менше

ніж жінки, які працювали на виробництві, тобто 30 днів, з нарахуванням оплати в розмірі половини трудодня за кожен її день [461, с. 463].

На низький рівень народжуваності в селах впливало й те, що пологові будинки при колгоспах та фельдшерсько-акушерські пункти не мали необхідного обладнання для огляду жінок та їх дітей, неякісно надавали допомогу при складних пологах. Перевірка органами ЦСУ УРСР показала, що навіть у 1954 р. в Херсонській, Чернівецькій, Рівненській та Житомирській областях більшість колгоспних пологових будинків була розташована у селянських хатах, необладнана необхідним інвентарем, без медикаментів та препаратів [455, с. 147]. Крім того, більшість сільських пологових будинків взимку не працювала через відсутність палива, а голови колгоспів не турбувались про належні умови для породілля.

Після війни велика кількість людей отримала різного роду травми і стала інвалідами. Починаючи з 1944 р. владою здійснювалися заходи, спрямовані на оздоровлення інвалідів та відновлення їх працездатності. Влітку 1945 р. в УРСР було проведено медогляд 230804 інвалідів-фронтовиків, за результатами якого встановлено, що 53,9 % з них потребують лікування, причому 37,5 % – стаціонарного, а 16,3 % – у поліклініках. 106092 інваліди-фронтовики страждали на порушення опорно-рухової системи. 70 % всіх інвалідів становили чоловіки 20–40 років. На кінець цього року для інвалідів Другої світової війни функціонувало 74 госпіталі на 18600 ліжок і 27 поліклінік [511, с. 10]. Але їх потреби не задовольнялися через недостатнє фінансування.

Окрім гострої нестачі медикаментів, медичного інвентарю, дезінфекційних засобів та апаратури, країна потребувала лікарських кадрів. З кожних 100 лікарів, які працювали до війни в селах, продовжували працювати після окупації лише 29. Невистачало хірургів, педіатрів, офтальмологів, акушер-гінекологів, кардіологів, венерологів та інших спеціалістів [487, с. 757]. До війни в області нараховувалося 780 лікарів, на час звільнення залишилося всього 168. Із 65 санітарно-епідемічних працівників не залишилось жодного [167, с. 199].

Укомплектування працівниками сільських лікарень в регіонах України було різним. Все залежало від умов, які склалися в тій чи іншій області. У більшості

лікарень працювали тільки медики із середньою освітою [336, с. 156]. Багато з них ще навчалися. У таких медустановах постійно спостерігалися черги, хворим приділяли мало уваги. Ті ж лікарні, де працювали кваліфіковані лікарі, змушені були «ділитися ними» [авт.] на 5–6 сіл.

Слабка забезпеченість сільських лікарень спеціалістами зумовлювалася ще й високою плинністю кадрів. Працівники не в силі були витримати велике навантаження з прийому та обслуговування хворих, побутові незручності, низьку зарплату, яку інколи затримували на 2–3 місяці, відсутнім було регулярне забезпечення хлібом та продуктами [543, с. 97]. Такі умови викликали бажання у медпрацівників виїхати з села. Для поліпшення умов праці та життя лікарів, уряд УРСР ще 8 жовтня 1940 р. видав постанову № 1319 «Про забезпечення медпрацівників у сільській місцевості квартирами, паливом і освітленням» [461, с. 461], яка в силу об'єктивних причин не була втілена в життя.

Однією з головних причин відтоку лікарських кадрів у сільській місцевості Житомирської області стала відсутність з боку місцевих органів влади достатньої турботи про їх матеріально-побутові умови. Вони не забезпечувалися квартирами, а знімали кімнати в приватних домоволодіннях, до того ж частина з них повністю сплачувала квартплату самостійно. Особливо погано забезпечувалися лікарі комунальними послугами, паливом і освітленням [543, с. 97].

Непоодинокими були випадки непрофесійності та небажання виконувати свої службові обов'язки медпрацівниками. Наприклад, в одному з листів від колгоспників села Ставище Коростенського району до місцевого керівництва йшлося про зловживання на службі завідуючої медпунктом К. Виговської: «вона недостатньо надавала медичну допомогу населенню. Не з'являлася за викликом до селян» [64, арк. 21]. Єдиним виправдання лікарки була її постійна зайнятість.

Кількість скарг, переважно суб'єктивних, на адресу медпрацівників зростала. Пацієнти скаржилися на невчасно надану медичну допомогу, на халатне ставлення лікарів до хворих, байдужість до їхніх потреб тощо. Так, станом на 10 грудня 1944 р. з Житомирської області до військового відділу надійшло 59 скарг: 45 від військовослужбовців та їх сімей, 14 від інвалідів Другої світової війни

[41, арк. 221]. Перш ніж вжити каральних заходів, відповідний орган перевіряв обґрунтованість скарг, що могло затягнутися на невизначений термін.

На початку 1945 р. в області нараховувалося 335 лікарів та 3037 осіб середнього медперсоналу [443, с. 591], що складало 2,4 % та 6 % від загальної їх цифри в УРСР. Однак, незважаючи на труднощі, з кінця 1946 р. на Житомирщині спостерігалася позитивна динаміка щодо збільшення кількості сільських медпрацівників. У лікарнях, амбулаторіях і поліклініках за рік число лікарів та середнього медперсоналу збільшувалося, в середньому, на 327 осіб [88, арк. 22].

Особливий відбиток на життя і здоров'я людей та подальший розвиток сільської медицини залишили 1946–1947 рр. Занадто погано стали обслуговуватися пацієнти взимку 1947 р., коли з'явилися тисячі опухлих людей від недоїдання. Майже всі сільські медзаклади області до зими були невідготовленими. Наприклад, для лікарні села Високе Черняхівського району потрібно 25 м³ дров і 30 т торфу, насправді ж не було нічого [109, арк. 294].

Крім того, частішими ставали випадки незабезпечення хворих продуктами харчування. На це виділялися копійки, на які можна було купити хіба що овочі, молоко й хліб. Замість 3 крб 50 коп в день на одного хворого витрачалось 55 коп. А продукти, виділені по накладним, лікарнями майже не отримувались, залишаючись на складах райспоживспілок [104, арк. 119 зв.].

За результатами обстеження медзакладів республіки та виявлених при цьому серйозних недоліків у їх діяльності, в 1947 р. збори активу працівників охорони здоров'я СРСР, як один із методів вирішення проблеми, провели обговорення назрілої медичної реформи, внаслідок якої лікарні та поліклініки об'єднувалися в єдині медустанови, які знаходилися у містах. Об'єднання лікарень з поліклініками було важливою складовою процесу відновлення медичної сфери і поворотним етапом у справі покращення медобслуговування. До 1949 р. в країні була створена трирівнева система охорони здоров'я, що включала дільничні, районні, міські і обласні лікарні. Особливо яскраво цей процес відобразився на сільських амбулаторіях. Число необ'єднаних поліклінік і амбулаторій тут зменшилося в

3 рази. Більшість з них було перетворено на дільничні лікарні, через що їх число за 5 років збільшилося на 52,8 % [377, с. 60].

Результати реформи мережі медзакладів не змусили довго на себе чекати. З 1949 р. спалахи серйозних інфекційних хвороб на території України не фіксувалися. Зросла кількість лікарняних установ. У 1945 р. їх було 2488 тис., у 1950 р. – 3533 тис. Збільшилася наявність стаціонарних ліжок на 49,7 тис., проти 144,5 тис. в 1945 р. [428, с. 292]. У містах і селах підвищилася професійність лікарів та середнього медперсоналу.

Таким чином, для відбудови та налагодження сільських лікарень було зроблено багато, але потреби населення значно перевищували можливості їх обслуговування. Для сільських мешканців прийом хворих продовжував здійснюватися, переважно, у райцентрах.

Мережа сільських лікарняних закладів не давала змоги ефективно здійснювати охорону здоров'я матері та дитини. Колгоспні пологові будинки не забезпечували якісної медичної допомоги сільським породіллям. Фельдшерсько-акушерські пункти, які існували не в кожному селі (не кажучи вже про невеличкі села-хутори), не мали необхідного обладнання. Житомирщині в процесі відбудови сільської мережі закладів охорони здоров'я і організації медичної допомоги в післявоєнний період, що супроводжувалися низкою проблем і труднощів (традиційна нестача коштів, надто слабка матеріальна база, неukoмплектованість медпрацівниками тощо), у галузі медицини вдалося досягнути довоєнного рівня лише в кінці 1950-х – на початку 1960-х рр., коли процес об'єднання амбулаторій з лікарнями майже закінчився. Тоді ж поліпшилося матеріальне та кадрове забезпечення медзакладів.

В роки війни та окупації було зруйноване й аптечне господарство республіки. «Із наявних до війни 2499 аптек (з них 1256 знаходилися в селах [443, с. 381]), 520 магазинів санітарії та гігієни, 5360 аптечних пунктів було зруйновано і знищено 75 % аптек, усі магазини та аптечні пункти, а збитки обраховувалися в 280 млн крб» [487, с. 757]. Особливо постраждали аптеки в сільській місцевості.

Зважаючи на те, що аптечні заклади відбудовувалися й ремонтувалися в основному зусиллями аптечних працівників та за допомогою місцевого населення, вони відновлювалися дуже повільно. Станом на початок 1945 р. в сільській місцевості УРСР було 957 аптек, з них 39 на Житомирщині, тоді як до війни їх кількість в області становила 75. І тільки після закінчення війни відбудова аптечних закладів почала здійснюватися більш активно. У 1948 р. мережа аптек не тільки була повністю відбудована, а й перевищила рівень 1940 р. [443, с. 381, 590].

Наслідки війни та окупації значно змінили і санітарний стан сіл, які не мали технічних можливостей вивозити сміття, не знищували його в спеціальних зонах, а закопували чи спалювали у дворах або викидали. Поля асенізації були ліквідовані, сміттеві урни та дворові вбиральні зруйновані.

У постановах раднаркому від 19 квітня 1944 р. та наркому комунального господарства УРСР від 12 травня 1944 р. «Про систематичне очищення від сміття та рідких нечистот міст, робітничих поселень та інших населених пунктів» наголошувалось на необхідності санітарного очищення сіл, від успішного проведення якого залежало попередження появи і розвитку епідемічних захворювань черевним тифом та дизентерією [254, с. 501]. До того ж, повна очистка дворів та вбиралень, вивезення бруду на асенізаційні поля та його закопування (на відстані не менше 1 км від будинків [109, арк. 272]) повністю покладалися на керівників підприємств, установ та голів колгоспів.

Для збору сміття в населених пунктах встановлювалися спеціальні ящики, які після очистки обов'язково хлорувалися кожні 5 днів, а в літній час – раз на 3 дні. Органи міліції та держсаінспектори суворо та систематично контролювали санстан кожного колгоспного базару та ліквідовували торгівлю харчовими продуктами на землі. Обласне керівництво зобов'язало житлово-комунальне управління «до 25 березня 1946 р. провести повну санітарну очистку зруйнованих під час війни будинків» [109, арк. 272], в яких, по можливості, встановлювалися вікна та двері. Та на практиці ресурсів для виконання цих розпоряджень бракувало. Післявоєнні реалії в селах були далекі від того, що декларував зафіксований у постановах план дій. Руйнування не дозволяли широко розгорнути його виконання. Несвоєчасне

вивезення сміття було обумовлене недостатнім обладнанням асенізаційного обозу села. Гужовий транспорт та коні часто залучалися до інших сільгоспробіт. «Автомашини (самоскиди) в асенізаційних господарствах з'явилися лише в 1949 р. і працювали переважно у містах» [254, с. 502]. Внаслідок цього санстан сіл області не покращувався. Це призводило до того, що біля будинків лежали гори сміття.

Унаслідок постійного збільшення кількості сміття, біля звалищ спостерігалось скупчення безпритульних тварин. Частими ставали випадки захворювання собак на сказ та укуси ними місцевих мешканців. Щоб попередити такі випадки, дворові собаки мали утримуватися лише на металевій прив'язі. Обов'язковою була попереджувальна табличка на воротах двору про наявність собаки. З метою уникнення антисанітарії, бродячих собак та котів знищували асенізаційні обози сіл. Вони обладнували спеціальні вози з будкою, відловлювали тварин та знімали з них шкіру на салотопці [254, с. 502].

Для створення відповідних ветеринарно-санітарних умов та запобігання епізоотехнічних захворювань тварин, підвищення якості шкірної сировини, виконкоми райрад, керуючись рішенням виконкому Житомирської облради № 1663 від 21 грудня 1951 р., постановили: «заборонити всім господарствам, що мають худобу, овець, кіз та свиней проводити подвірний забій худоби в радіусі 6 км розташування скотозабійних пунктів» [105, арк. 1 зв.]. У тих селах, які знаходилися на більшій відстані від відведених пунктів, забій худоби проводився в колгоспах і подвір'ях колгоспників за участю спеціально виділених забійників.

Під час вивезення м'яса на базар, від власників вимагали пред'явлення документа про забій худоби на скотозабійному пункті або забійниками і квитанцію про здачу заготівельникам «Заготживсировини» шкіри. За порушення встановлювалися заходи адміністративного впливу – 100 крб штрафу або виправно-трудова робота на 1 місяць [105, арк.1 зв.].

Покращити екологічну ситуацію в населених пунктах намагалися й за допомогою зелених насаджень. Так, наприклад, Черняхівський район протягом березня–квітня 1947 р. висадив 5230 рослин, в плані була висадка скверів, для огорожі яких виділили 890 м будматеріалів та чавунних рейок [109, арк. 84]. У

1953 р. асортимент дерев, чагарників і квітів у області розширився. Тому зелена площа в селах значно збільшилась. Однак, при проведенні робіт з озеленення допускалися серйозні недоліки – поганий догляд та відсутність охорони призводили до загибелі рослин. Дерев, які висаджувалися в парках і на вулицях, мали малу декоративну цінність. Бракувало хвойних порід та квітучих чагарників.

На санітарні умови впливало й те, що виконками міських Рад мало приділяли уваги щодо озеленення області. Досить часто населені пункти не мали планів озеленення, інвентар був невідремонтований, насіння трав не заготовлялося, роботи з посадки дерев і чагарників не забезпечувалися посадковим матеріалом [102, арк. 29]. На погіршення екологічної ситуації в селі неабиякий вплив мав як людський фактор (навмисне нищення та викрадання щойно висаджених рослин), так і природний – багато рослин не приживалися після висадки, не сприймали погодно-кліматичних умов, потребували постійного та належного догляду.

Отже, незважаючи на відновлення та будівництво нових лікувальних закладів, стан медобслуговування мешканців сіл області в період відбудови залишався незадовільним. Можливості медицини відставали від потреб населення. Не вирішеними залишалися чимало проблем: брак медперсоналу, умови їх побуту й проживання, забезпечення медапаратурою і препаратами лікарень та ін. Усі соціально-побутові та медико-санітарні труднощі селяни змушені були долати самостійно, що впливало на загальний рівень їх життя та стан здоров'я.

Тільки з 1950 р. уряд почав приділяти увагу покращенню медичного обслуговування сільського населення, що дало змогу вийти на довоєнний рівень, а згодом – значно його перевершити. Тоді ж було проведено реформування закладів охорони здоров'я – об'єднання амбулаторій і поліклінік з лікарнями. Однак, все це вимагало подальшого реформування цієї сфери.

Невід'ємною складовою повсякденного життя населення в період відбудови був санітарний стан сіл. Попри заходи влади з організації ефективної очистки сіл від сміття, їх санітарний стан потребував покращення. Післявоєнні нестатки породили низку інших потреб: в їжі, житлі, одязі, що за своєю необхідністю

переважали потребу в чистоті. Це негативно впливало на здоров'я населення і постійно загрожувало епідемічними хворобами.

3.3. Соціальне забезпечення сільських мешканців Житомирщини

Відразу після завершення бойових дій на території України та звільнення її від нацистських окупантів, основні зусилля влади були спрямовані на відновлення економічного потенціалу країни. Проблеми соціального характеру відсувалися на задній план. Селянство традиційно відносилось до суспільної верстви, котра є менш соціально захищеною. В означений період на селі приділялася певна увага інвалідам війни, учасникам бойових дій, репатріантам, дітям-сиротам, особам пенсійного віку. Ці категорії людей забезпечувалася мінімальним набором соціальних пільг, привілеїв з боку держави і місцевих громад.

У перші повоєнні роки селяни залишалися фактично один на один зі своїми побутовими та фінансовими проблемами. Майже всі мізерні заощадження вони витрачали на харчування. Грошей катастрофічно не вистачало на одяг, взуття, предмети домашнього вжитку, будматеріали. Найтяжче довелося у 1946–1947 рр., коли колгоспники зарплату не отримували, а влада забирала в них останні продукти. На державну допомогу розраховували лише пільгові категорії: родини військовослужбовців, діти-сироти, репатрійовані та інваліди Другої світової війни.

У повоєнні роки через брак продовольства, товарів першої необхідності та голод соціальна політика була неврівноваженою, що стало причиною зростання аморальних вчинків, злочинності, яка проявлявся у таких формах, як спекуляція, хуліганство, крадіжки індивідуальної власності та державного майна, посадові злочини тощо. Їх не зупиняли навіть закони воєнного часу.

Рівень соціального забезпечення населення повністю залежав від матеріально-фінансової спроможності області та республіки. Поповнення бюджетів відбувалося переважно за рахунок надходження коштів від підприємств та оподаткування населення. У 1947 р. до державної казни надійшло 127,3 млн крб податкових надходжень від мешканців, що було на 23 % більше, ніж в 1946 р.

[88, арк. 37]. Ріст надходжень був викликаний збільшенням числа платників податків на селі та фондів зарплати робітників і службовців у місті, при стабільності податкових ставок для сільських і міських мешканців. Житомирщина в 1947 р. отримала відрахування від державних податків з населення 63670 тис. крб, що становило 16 % від загального обсягу прибуткової частини бюджету області [88, арк. 37]. Таким чином, соціальні виплати для сільських і міських мешканців значною мірою залежали від того, скільки та як вчасно вони сплачували податки й ліквідовували заборгованість.

Від наповненості державного та місцевого бюджетів залежала подальша доля демобілізованих бійців, повернення яких до звичайного життя було невід'ємною складовою нормалізації відносин після закінчення війни. На основі закону Верховної Ради СРСР від 23 червня 1945 р. «Про демобілізацію» вони перевозились додому за рахунок держави, забезпечувалися обмундируванням і взуттям, отримували разову грошову винагороду відповідно до терміну служби в армії. А місцеві органи влади зобов'язувалися протягом місяця забезпечити колишніх воїнів роботою, житлом, паливом та будматеріалами [449, с. 328].

Серед питань, що постали після звільнення України, було соціальне забезпечення інвалідів Другої світової війни. У 1944 р. ними почали опікуватися військторги. У липні цього року на обліку в Київському військовому окрузі (Київська, Чернігівська, Житомирська, Вінницька та Кам'янець-Подільська області) перебувало 1929 інвалідів, з них 171 з Житомирщини [300, с. 197]. Та замість створення для них належних умов життєзабезпечення, Міністерство соціального забезпечення відкривало будинки відпочинку [449, с. 328], які нагадували інтернати з вкрай поганими матеріально-побутовими умовами.

Отримавши травми та каліцтва внаслідок бойових дій, інваліди-фронтовики потребували анатомічного протезування. За даними органів соцзабезу станом на 1 серпня 1946 р. в УРСР нараховували 2786 незрячих, 26312 без однієї руки, 47294 без однієї ноги, 561 без обох рук, 1625 без обох ніг. Щоб вирішити дане питання РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли 9 вересня 1944 р. постанову № 1190

«Про невідкладні заходи з організації протезної промисловості», на виконання якої в республіці було створено 35 протезних підприємств [511, с. 9].

До вересня 1946 р. кількість інвалідів війни в державі, які ставали на облік, зростала. З наступного місяця їх чисельність зменшувалася внаслідок переведення значної частини у розряд «здорових» і зняття з інвалідності. Після переоглядів ЛТЕКів (лікарсько-трудова експертні комісії), які висували нові критерії для категорії «інвалід», у республіці впродовж червня 1945 р. – квітня 1948 р. було знято з інвалідності 192361 фронтовика. Так, на середину вересня 1946 р. на обліку в соцзабезах УРСР перебувало 628400 інвалідів [511, с. 7]. Причиною скорочення стала жорстка економія коштів в умовах голоду. Таким чином, система соцзахисту функціонувала без надмірних витрат, а інваліди стали об'єктами її політики всеохоплюючої економії матеріально-фінансових ресурсів.

Становище інвалідів залежало від діагнозу і групи інвалідності, які вони отримували під час огляду і переогляду в ЛТЕКах. Ці експертні комісії керувалися тим, що інвалідність, отримана на війні, суттєво відрізнялася від інвалідності, отриманої у мирний час на виробництві. Відтак, каліцтва стали розглядатися як «локально обмежені дисфункції», що легко компенсуються і не мають особливо негативних наслідків для організму. Тому значна кількість інвалідів була перекваліфікована з II групи інвалідності в III групу та знята з пенсійного забезпечення. Порядок призначення, виплати і встановлення розмірів пенсій визначала інструкція від 31 січня 1944 р. № 101, відповідно до якої пенсія визначалась за такими факторами: група інвалідності та обставини її набуття, місце проживання, належність до рядового чи офіцерського складу [511, с. 8].

Встановлене державою пенсійне забезпечення було невеликим. Так, у 1945 р. інваліди I групи отримували 235 крб на місяць; II групи – 180 крб; III групи – 117 крб. Протягом цього року уряд республіки витратив на їх пенсійне забезпечення 872 тис. 360 крб. Однак, зважаючи на свою кризовість, у 1946–1947 рр. були внесені зміни в розмір пенсійного забезпечення. Вже у 1947 р. середньомісячна пенсія для інвалідів I групи становила 350 крб, II групи – 190 крб, III групи – 115 крб [511, с. 8]. Підкреслимо, що інваліди, які мешкали в сільській

місцевості, отримували пенсію на 20 % меншу, ніж ті, котрі проживали в містах. Це була відкрита дискримінація, оскільки більшість із них проживала в селах.

На Житомирщині призначення і виплата пенсій часто проходили із порушеннями: без утворення спеціальних комісій та їх постанов, при відсутності реєстраційних книг із зазначенням дат надходження справ у відділи соцзабезпечення. Частина пенсії призначались і виплачувались без достатніх підстав і документів, траплялися випадки цілком безпідставних виплат пенсій протягом 2–3 місяців [78, арк. 500]. Ці факти засвідчують, що сфера соціального забезпечення в області та система виплат нею пенсій у перші повоєнні роки, особливо для інвалідів, які проживали у сільській місцевості, не була досконалою і потребувала негайного налагодження.

Щоб оцінити реальну вартість коштів, отримуваних інвалідами, варто взяти до уваги, що до 1947 р. в СРСР існувала карткова система, яка була спрямована на забезпечення унормування споживання основних товарів широкого вжитку. 9 лютого 1944 р. Наркомторг СРСР ухвалив наказ № 45/79, який уточнював порядок виготовлення і розподілу талонів на хліб для населення, яке мешкало в селах – вчителі, лікарі, працівники районних підприємств і установ тощо. Інваліди талони на хліб отримували у сільпо два рази на місяць, згідно зі списками, затвердженими сільськими і селищними радами [300, с. 196].

У 1945 р. в республіці картки на хліб отримували 80,6 млн осіб [346, с. 411]. Вони відрізнялися за категоріями отримувачів: робітничі картки I і II категорії, спеціальні картки для службовців, дітей та утриманців. Інваліди належали до II категорії (600 г хліба в день)» [546, с. 31].

Норми продуктів за картками і ціни на них були фіксованими, які називали «пайковими». Вони були в кілька разів нижчими, ніж ціни в магазинах і на ринку. Так, пайкова ціна на житній хліб за 1 кг становила в 1946 р. 0,75–1,15 крб, а комерційна – 8–10 крб. До того ж, протягом 1946 р. продукти подорожчали. Навіть пайкові ціни зросли в 2,5–3 рази [345, с. 70]. З 1946 р. сільські інваліди карток не отримували. Більшість з них харчувалася з власного городу, купуючи необхідні продукти на базарі, де 1 кг житнього хліба коштував 16 крб, а 1 кг борошна –

35 крб [300, с. 198]. У результаті стрибка цін на одну пенсію, без додаткового заробітку, інвалідові прожити було важко, а то й просто неможливо.

На Житомирщині з 1946 р. хлібні картки щомісячно отримували тільки робітники, службовці, утриманці та діти до 12 років, норма постачання для них сягала не більше 400 г хліба [284, с. 166]. В умовах голоду, кількість людей, які отримували картки, значно зменшилася, про що свідчать дані в наведеній таблиці.

Таблиця 3.3.1

Затверджений контингент на одержання хлібних карток в області у 1946 р.

[72, арк. 4, 17, 34, 78, 130]

Контингент	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Липень	Заг. к-сть
Робітники	1592	1885	1915	2236	230	7858
Службовці	179	235	231	205	237	1087
Утриманці	326	320	328	373	418	1765
Діти до 12 р.	640	665	672	645	739	3361
Всього	2737	3105	3146	3459	1624	14071

Архівні дані свідчать, що протягом лютого–травня 1946 р. кількість осіб на отримання хлібних карток в області зростала. Суттєве зменшення контингенту відбулося у липні – майже на 53 %. Не кращою була ситуація і наступного року. У березні 1947 р. людей, які отримали хлібні картки, поменшало ще на 26,22 % [135, арк. 34]. Цілком очевидно, що це було спричинене посиленням державного контролю за видачею карток та голодуванням населення.

Складною була ситуація із харчуванням для інвалідів. Так звана одноразова допомога (борошно, крупи, яйця, масло) по прибуттю на місце проживання повністю залежала від активності місцевих організацій, які традиційно збирали її в селі, перекладаючи тим самим це питання на плечі селян та колгоспників, які й самі бідували, бо не користувалися продкартками. Часто замість продкарток інвалідам видавали яечний порошок, воблу, кільку та пряники [299, с. 31].

Частина інвалідів-фронтовиків відправлялася на лікування до санаторіїв, де їх краще забезпечували харчами. Денна пайкова норма для них становила: 500 г

хліба, 100 г крупи-макарони, 200 г м'ясо-риба, 35 г жири, 50 г цукор-кондвироби, 600 г картопля-овочі, 200 г молока, 1 яйце. Та для її отримання, інвалід зобов'язаний був здати керівнику закладу свою продкартку [300, с. 197].

Наступним кроком із вдосконалення системи соцзахисту інвалідів було їх працевлаштування. Навчання, перекваліфікація та набуття ними нових спеціальностей здійснювалося в майстернях трудового навчання при шпиталях та лікарнях, у спеціальних професійних школах, на курсах масових професій [487, с. 776], при евакогоспіталях, на підприємствах і в навчальних закладах Міністерства соцзабезпечення [511, с. 10].

Широку мережу різних курсів було відкрито і в області. В Житомирі та Бердичеві працювали курси з підготовки колгоспних рахівників, бухгалтерів МТС і торгівельної мережі та плановиків. З метою опановування сільськогосподарських спеціальностей для сільських інвалідів у селах Бабиничі Народицького та Ходоркові Корнинського районів, містах Черняхові, Овручі, Малині, Радомишлі були відкриті курси з підготовки ветфельдшерів, техніків-тваринників, школа механізації сільського господарства, колгоспних і сільськогосподарських бухгалтерів та рахівників. Загалом, у 1946 р. в області навчалось понад 600 інвалідів [224]. Але багато з них не відвідували курси, посилаючись на те, що Міністерство соціального забезпечення не створило для цього належні матеріально-побутові умови.

Попри вжиті заходи щодо працевлаштування і навчання, інваліди протягом всього періоду відбудови так і не отримали покращених умов праці, зменшення норм виробітку, робочого часу, збільшення розцінок на вироблену ними продукцію [511, с. 9]. Та й робота не завжди задовольняла їх морально та економічно. Наприклад, інвалід війни II групи без правої руки С. Євтушенко (Новоград-Волинський район) до інвалідності працював токарем і заробляв 800–900 крб, а ставши інвалідом, у 1948 р. працював охоронцем з окладом 250 крб [299, с. 30]. Відтак, реально оцінюючи свої трудові можливості, інваліди влаштовувалися майже на будь-яке місце, яке їм пропонували, аби отримувати хоч якісь доходи. А

роботодавці, в свою чергу, економили на них, бо інваліди, на їхню думку, через свої фізичні обмеження, гірше справляються із виконанням роботи.

Працевлаштування інвалідів було не стільки способом піклування про них, скільки можливістю забезпечення народного господарства робочою силою. Зокрема, в наказі НКСЗ № 21 від 5 червня 1945 р. «Про заходи з покращення організації роботи ЛТЕКів і матеріально-побутового обслуговування інвалідів Вітчизняної війни» говорилося так: «інваліди III групи не тільки можуть, але й повинні працювати в народному господарстві» [299, с. 29].

Крім того, інваліди не звільнялися від сплати сільгосподатку. Більша частина мала III групу інвалідності, а тому сплачувала його повністю. Тільки інваліди I та II груп платили 50 % вартості податку [511, с. 8]. Зважаючи на те, що Житомирщина була одним із найбільш постраждалих регіонів внаслідок нацистської окупації, у 1945 р., керуючись постановою Раднаркому СРСР від 8 лютого 1944 р. № 129, Раднарком УРСР за клопотання виконкому Житомирської обласної Ради звільнив від сплати сільгосподатку в Чуднівському, Любарському, Ярунському, Базарському, Коростишівському, Баранівському, Андрушівському, Барашівському, Народицькому, Овруцькому, Чоповицькому та інших районах 4291 особу на суму 1088811 крб [82, арк. 98].

Інколи виконкоми райрад звільняли інвалідів I групи від сплати одного виду натурального податку. Наприклад, В. Мельниченко із села Андрієво-Українське Черняхівського району, сліпий на два ока, без ноги та без руки, який утримував дружину, дитину до 1 року та не міг виконувати доведений йому зобов'язанням № 252 план задачі 95 л молока [109, арк. 26], був звільнений від молокопоставки.

З часом випадки звільнення від сплати сільгосподатку траплялися частіше. Так, у 1953 р. були звільнені від держпоставок продуктів тваринництва в кількості 44 кг м'яса, 230 л молока і 150 яєць господарства громадян села Соснівка Троянівського району. Зокрема, причиною звільнення від податку П. Федюк стала пожежа, під час якої в неї згоріла хата та все майно, а Д. Федюк – багатодітна сім'я (6 дітей віком 1–11 років) [101, арк. 25]. Обидві сім'ї, відчуваючи матеріальні труднощі, не могли сплачувати щорічний обов'язковий податок.

Певну роль у сфері соціального забезпечення відігравали профспілки, створення яких ініціювала сама держава. Вони частково виконували функції, пов'язані з охороною праці, соцзахистом працівників і турботою про їх матеріально-побутове становище, в окремих випадках організовували безкоштовне санаторно-курортне лікування, надавали допомогу в працевлаштуванні. Деяких інвалідів і престарілих, які під час війни втратили своїх рідних, відправляли до інтернатів та будинків інвалідів, де вони знаходились на державному утриманні.

Діяльність профспілок зосереджувалася, переважно, у райцентрах, однак це не заважало їм надавати допомогу потребуючим із сільської місцевості. Наприклад, профорганізація Бердичівського райкому КП(б)У, зібравши у лютому 1950 р. 7903 крб, купила одяг, взуття, різні товари та роздала інвалідам сіл Гардишівка, Семенівка, Хмелище, Половецьке та ін. [245].

У повоєнні роки чинними були постанови ЦК ВКП(б) від 22 січня 1943 р. «Про заходи з поліпшення роботи радянських органів та місцевих партійних організацій щодо надання допомоги сім'ям військовослужбовців» [167, с. 330] та РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 52 від 9 лютого 1944 р. «Про покращення роботи радянських і партійних організацій з надання допомоги сім'ям військовослужбовців у звільнених від окупації районах УРСР» [3, арк. 2], у яких йшлося про піклування та задоволення матеріально-побутових потреб цих сімей.

Поряд з проведенням обліку родин військовослужбовців надзвичайно важливим державним заходом було правильне призначення їм допомоги і пенсій, а також вчасна їх виплата. Із загального числа взятих на облік у 1944 р. в Житомирській області 169159 родин було розглянуто 99,9 % справ, з них задоволено 55,6 % [167, с. 231]. Не розглянули справи тих, кого недавно призвали до армії та тих, які не мали документів про призив. Короткий термін служби, не кажучи вже про військових без документів, які на формальній основі служили та боронили Батьківщину, вважався недостатнім для отримання соцвиплат.

Допомогу і пенсії родинам військовослужбовців держава почала виплачувати з березня 1944 р. Однак, фінансування було нестабільними і щоразу змінювалося. Найменше люди отримали коштів у жовтні – 8375464 крб, що було на 3,8 % менше,

ніж у вересні [167, с. 232]. Зниження виплат пояснювалося тим, що після звільнення частина родин військовослужбовців отримала відмову в допомозі, бо уповноважені державні органи визнали їх такими, що їй не потребують.

Соцзахист сімей фронтовиків, які проживали в селах, виявлявся в отриманні ними зерна, овочів, худоби, мануфактури, наданні права на довготермінові кредити для будівництва житла, безкоштовної ділянки для заготівлі будматеріалу, насіння для індивідуальних городів тощо. Станом на 1 січня 1945 р. в УРСР на обліку було 3938867 таких родин. 37,66 % виплачено 1392778 тис. крб допомоги, 8,2 % – пенсій на суму 283010 тис. крб, 725214 сім'ям виділено під городи 174266 га землі [448, с. 328]. Частка родин військовослужбовців на Житомирщині від загальної кількості в УРСР, які перебували на обліку для отримання соцвиплат, становила 4,3 % від кількості, яка їх отримала – 6,3 %, зокрема, допомоги – 3 %, пенсій – 2,5 %. У 1948 р. на соціальні видатки область виділила 31 тис. крб, з них 12 тис. крб – на допомогу інвалідам війни, їх сім'ям та сім'ям загиблих [136, арк. 100].

Соціального захисту та допомоги потребували і репатрійовані громадяни, тобто ті, які під час війни примусово були вивезені до Німеччини на каторжні роботи. Основний загаль репатріантів прибував з серпня 1945 р. до січня 1946 р. Серед них були цивільні та військові після перебування в полоні [498, с. 123].

Прийомом репатріантів, направленням до місць мешкання, сприянню їх побутовому і трудовому влаштуванню, організацією агітаційно-масової роботи, наданням грошової та контролем за всіма видами допомоги, наданими господарськими та громадськими організаціями, займалися обласні репатріаційні відділи та прийомно-розподільні пункти, рішення про створення яких затвердила постанова РНК УРСР № 1002 від 30 червня 1945 р. [498, с. 122].

Повернувшись на батьківщину, більшість репатріантів проживали в поганих матеріальних умовах. Вони влаштовувалися, головним чином, у родичів, знайомих, в гуртожитку після працевлаштування. Широкомасштабну акцію допомоги їм держава забезпечити не могла. Але місцеві виконкоми райрад, відповідно до рішення обласної Ради, надали всім одноразову грошову допомогу, сума якої на Житомирщині становила 150–250 крб [68, арк. 10]. Так, у 1947 р. обласне

управління у справах репатріації на кожних 15 репатрійованих, які проживали в селах, надавало допомогу в сумі 3550 крб [87, арк. 53], тобто по 236 крб на одного.

Масово-політична робота серед репатріантів носила формальний характер і орієнтувалася на звітність. Для влади оптимальною моделлю була неповна їх реінтеграція: фактично вони закривали очі на встановлення певного бар'єру з боку частини місцевих керівників щодо свого кар'єрного, соціального зростання, на те, що певні інструкції суперечили радянському законодавству [498, с. 129].

Соціальна політика держави була спрямована також на подолання одного із найбільш трагічних наслідків війни – дитячого сирітства. Бездоглядних дітей в післявоєнний період та голодні 1946–1947 рр. нараховувалося тисячі в кожній області. Для місцевих органів влади та різних громадських організацій вони створювали додаткові труднощі. Їм потрібно було забезпечити належний життєвий рівень та направити у колонії безпритульних.

Для забезпечення дітей-сиріт нормальними умовами життя, за сприяння Надзвичайної комісії при РНК УРСР з питань допомоги сиротам, яка розпочала роботу в березні 1943 р. [448, с. 333], створювалися позабюджетні грошові й продовольчі фонди. Комсомольці України допомагали влаштовувати безпритульних дітей, оформляти документи на опіку, патронаж, усиновлення, соцзахист, турбувалися про їхній матеріальний стан, організовували лікування й працевлаштування сиріт та створили власний фонд допомоги (до березня 1944 р. зібрали 4202974 крб [548, с. 108]). Водночас був створений фонд допомоги сиротам при ЦК ЛКСМУ, який у 1945 р. мав 17 млн крб [448, с. 334]. В цілому, протягом 1944–1945 рр. на утримання дитбудинків працівники республіки зібрали 830 тис. крб [163, с. 177].

Згідно з постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи з відновлення народного господарства в районах, звільнених від окупації» [547, с. 39] державою створювалася мережа суворовських, військових і спеціальних ремісничих училищ, будинків та приймальників-розподільників для дітей, батьки яких загинули під час окупації, дитячі кімнати міліції, лікувальні та санаторні дитбудинки, трудово-виховні колонії. Зазвичай вони працювали в умовах

матеріально-фінансового дефіциту та не завжди були забезпечені речами першої необхідності, але виконували свою соціальну роль [509, с. 20].

Активно місцевим дитбудинкам допомагали колгоспи. Одними із перших у 1944 р. ініціювали допомогу колгоспники артїлі імені XVIII партз'їзду Житомирського району, які внесли із своїх запасів 40 ц пшениці, 30 пудів картоплі та капусти, 1 ц цибулі, 20 пудів буряка та 5 тис. крб [167, с. 228]. Підтримували дитбудинки і робітники підприємств, які, часто проводячи бесіди з дітьми, добре знали їх життя і потреби. Так, колектив робітників Андрушівського цукрового заводу в 1946 р. підготував і надіслав дітям Іванівського дитбудинку 100 подарунків [223].

Чималі кошти на утримання дітей-сиріт виділяла і держава: у 1944 р. 1 млрд 700 млн крб, у 1945 р. – 2 млрд 237 млн крб [295, с. 179], які переводилися на місцеві бюджети та розподілялися по дитбудинкам. Таким чином, незважаючи на те, що основу матеріального стану селян складав прибуток від особистого підсобного господарства, розміри яких згідно діючого на той час законодавства становили 0,25–1 га, держава намагалася сприяти соціальному захисту пільгових категорій населення. В області у 1944 р. відділи державного забезпечення для родин військовослужбовців, дітей-сиріт та інвалідів Другої світової війни надали матеріальну допомогу на суму 270422 крб, а також 5220 пудів продуктів харчування, забезпечили городами 1984 родини, видали 246 корів багатосімейним родинам військовослужбовців, 771 одиницю одягу, 375 м полотна, 171 рушник, 6 тис. 96 пар взуття, 2040 шкарпеток, 47 тис. м мануфактури, на 3 тис. 500 крб трикотажу та 17 тис. інших речей [167, с. 233]. Проте, показники наданої допомоги часто завищувалися.

Загрозлива ситуація для безпритульних та бездоглядних дітей, яка виявлялася в тому, що вони не всі перебували на обліку, організована робота з проявами хуліганства, злочинства та інших дитячих злочинів майже не велася, у магазинах їм продавали спиртові напої та тютюн, які вони часто перепродували [85, арк. 49], спонукала РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалити 30 липня 1944 р. постанову № 917 «Про заходи боротьби з безпритульністю та бездоглядністю

дітей» [394, с. 52]. Вона регламентувала заходи та строки їх виконання, визначала обсяги матеріально-ресурсного забезпечення та відповідальні органи. Також передбачалося, що впродовж серпня–жовтня 1944 р. мали бути повернуті всі приміщення дитбудинків, що використовувалися не за призначенням.

До війни на Житомирщині функціонувало 24 дитбудинки, де перебувало 4654 дитини [477, с. 42]. Після звільнення області від окупантів тут працював дитбудинок кістково-туберкульозних хвороб, будинок розумово-відсталих дітей та ще 7 дитбудинків: у Житомирі, на хуторі Затишок поблизу Житомира, у селі Дмитрівка біля Бердичева та у селі Ходоркові Корнинського району [477, с. 41].

На кінець 1944 р., коли число сиріт в Україні сягало 125 тис. [283, с. 19], майже половина вихованців дитбудинків не мала теплого верхнього одягу, взуття, ковдр та матраців. Житлово-побутові та санітарно-технічні умови більшості з них залишалися незадовільними [27, арк. 105]. Сироти в дитбудинках, значну частину контингенту яких складали діти із сільської місцевості, через нестачу кімнат виконували домашнє завдання та споживали їжу в спальних приміщеннях, взимку спали одягненими по двоє-троє на одному ліжку чи навіть на підлозі. Так, в Ново-Миропільському дитбудинку Дзержинського району на 80 дітей було лише 35 ліжок. В Шпичинецькому дитбудинку Вчорайшенського району на 140 дітей – 56 ліжок, в Садківському дитбудинку Житомирського району на 140 дітей – 65 ліжок [90, арк. 116]. Ввечері освітлення проводилося гасовими лампами, яких бракувало.

Враховуючи велику кількість дітей, позбавлених батьківського піклування й те, що держава не могла охопити усіх своєю мережею дитбудинків, врегулювати питання соціального захисту сільських сиріт намагалися за допомогою колгоспних дитячих будинків, які створювалися відповідно до постанови РНК УРСР «Про колгоспний дитячий будинок» від 11 квітня 1945 р. [551, с. 229]. Вся відповідальність за їх утримання покладалася на колгоспи. Однак, в умовах розрухи, обмеженої державної допомоги вони не могли створити дітям нормальних умов проживання, забезпечити їх одягом, взуттям, харчуванням та навчанням. Як наслідок, перекладання проблем сиріт на колгоспи не сприяло їх вирішенню.

Особливістю та відмінністю сільського сирітства від міського було те, що сільські сироти могли працевлаштуватися в колгосп та хоч якось себе прогодувати. Для міських сиріт працевлаштування без допомоги державних органів було практично неможливим, що не залишало їм іншого вибору, як жити в дитбудинках, де вони погано харчувалися. На одну дитину виділялося 7 крб у день, фактично ж витрачалося 2–3 крб [487, с. 162]. У раціоні харчування майже були відсутні жири, молоко та м'ясо. Траплялося, що дитбудинки місяцями не отримували круп та цукор. Багатьом не вистачало овочів згідно норм постачання [2, арк. 6].

Значною мірою вирішити проблему допомагали підсобні господарства. Так, у дитбудинку імені Горького села Дмитрівка вирощували фруктовий сад на 284 дерев [139, арк. 4], різні сільгоспкультури, коней та свиней [140, арк. 2]. Шпичинецький дитбудинок Вчорайшенського району, маючи власний гужовий транспорт, заробляв гроші шляхом надання послуг мешканцям села у вигляді доставки продуктів, дров, овочів, лісоматеріалу, цегли, отримуючи до 1000 крб щомісяця [142, арк. 39]. Підсобні господарства були також у Меленівському Чоповицького району [73, арк. 91], Янушпільському Малинського району [70, арк. 51], Сахнівському Ружинського району [141, арк. 23] дитбудинках та інших.

Станом на 1947 р. в області функціонувало вже 38 дитбудинків загального типу: по одному в кожному районі, 2 в Житомирі (імені МВС, Левківський) та 1 у Бердичеві (Дмитрівський). Разом в них перебувало 5600 сиріт [87, арк. 582], віком до 16 років, переважну часту яких складали хлопчики. Дитбудинки хоча і потребували найнеобхіднішого та до середини 1950-х рр. їх становище, в цілому, покращилося. Задовільними стали санітарно-побутові умови. Знизилась захворюваність серед дітей, покращилося харчування.

У досліджуваний період незмірно зросла також кількість сиріт, які з'являлися через погіршення соціально-демографічної ситуації [549, с. 191]. Матеріальна скрута батьків позбавила їх родинного затишку, оскільки переважаючою соціальною категорією були матері-одиначки. Спеціальними установами, які тимчасово утримували окремі категорії неповнолітніх, переважно сиріт, були приймальники-розподільники. На Житомирщині у 1944 р. вони діяли в містах

Житомирі та Коростені [77, арк. 5], яким, відповідно до рішення обласної Ради, було надано допомогу в ремонті, забезпеченні паливом, необхідним інвентарем, кухарським обладнанням, транспортними засобами для господарських потреб.

Основні завдання цих закладів полягали в недопущенні з боку дітей правопорушень, здійсненні серед них профілактичної роботи, виявленні причин і умов, які зумовлюють ріст злочинності, належному їх утриманні. У них сироти перебували до 2-х тижнів, після чого направлялися через органи народної освіти у відповідні установи чи призначалися на патрунування, а старші 14 років улаштовувалися на роботу в промисловість або сільське господарство, де забезпечувалися житлом [394, с. 52]. Так, станом на 20 жовтня 1947 р. в області працевлаштували 500 вихованців дитбудинків [90, арк. 115].

Одним із способів подолання дитячої безпритульності та бездоглядності в досліджуваний період стало усиновлення, яке, в першу чергу, було пов'язане з втратою власних дітей в роки війни. Разом із дітьми тому, хто їх усиновляв або брав на патрунування (виховання, яке замінювало дитині сім'ю) [453, с. 28] передавалося спадкове майно сиріт. Як правило, опікунами ставали родичі, окремі селяни та трудові колективи. Так, в селі Жабори Баранівського району двох сиріт взяв на виховання колгоспник К. Ільчук. У вигляді допомоги сільрада та колгосп виділили йому корову, забезпечили паливом та садибою в 0,3 га [199]. Становище усиновлених контролювалося, що змушувало опікунів регулярно звітувати про здоров'я та успішність вихованців. Однак, такої допомоги було замало. Більшість сиріт, яких в Україні на кінець війни було 1328 тис. [448, с. 334], 8 тис. з яких віддали під опіку на Житомирщині [91, арк. 115], перебували в поганих умовах.

Отже, в результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що здійснювана радянською владою у повоєнні роки соціальна політика безпосередньо впливала на матеріальний стан мешканців сіл. Держава вживала заходи щодо вдосконалення системи соцзабезпечення покалічених фронтовиків, їх сімей та репатрійованих, життя яких у селах було вкрай важким. Однак державні органи не справлялися із завданнями, оскільки, в умовах недостатнього фінансування, вони виявилися не готовими до різкого зростання їх контингенту.

Тому боротьбу за виживання, утвердження людської гідності тисячі соціально незахищених людей вели, в основному, самостійно.

Значну увагу в УРСР, зокрема й на Житомирщині, приділяли державні органи щодо вирішення проблеми повоєнного дитячого сирітства. Для подолання цього соціального явища створювалися комісії для боротьби з безпритульністю та бездоглядністю, вівся облік дітей, котрі залишилися без опіки. Державою була створена розгалужена система державних спеціальних дитустанов різних типів для дітей з особливим соціальним статусом. Усі вжиті заходи значно зменшили кількість дітей-сиріт вже до початку 1950-х рр.

На створення та функціонування дитустанов в області з держбюджету виділялися значні кошти, але цього було недостатньо. Тому із забезпеченням дитустанов продовольчо-промисловими товарами виникало чимало труднощів. Частково вирішити цю проблему вдавалося за рахунок безжальної експлуатації селян (використання їх робочої сили) та за допомогою небайдужої громадськості, шляхом створення грошових фондів, що надходили як пожертвування.

Причини тяжкої та повільної відбудови соціально-побутової інфраструктури сільської місцевості як в УРСР, так і на Житомирщині крилися не тільки в післявоєнних труднощах, але й у залишковому принципі фінансування та злочинно-байдужому ставленні керівництва до потреб сільських жителів, оскільки перевага надавалася, насамперед, відбудові виробничої сфери. За таких умов відновлення і будівництво об'єктів соціального призначення здійснювалося, в основному, громадськістю та колгоспами. Однак, у цій справі залишалися невирішеними чимало проблем – відсутність необхідного фінансування, будматеріалів, обмеженість трудових ресурсів, що негативно позначалося на темпах і якості відбудовчих робіт. Зруйновану соціально-побутову інфраструктуру села на досить низькому рівні вдалося відновити лише в середині 1950-х рр.

РОЗДІЛ 4

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА НА СЕЛІ

4.1. Організація дозвілля та відпочинку сільських мешканців області

Культурний відпочинок та дозвілля відіграють важливу роль у розвитку суспільства й особистості. Не менш важливе місце займали вони в процесі повоєнного відновлення всіх сфер життєдіяльності села, традиції і звичаї якого сприяли формуванню в людей соціально-необхідних якостей, звичок, навичок суспільної діяльності та поведінки. Ще з довоєнного періоду клуби, будинки культури, хати-читальні, бібліотеки виконували функцію провідних установ культурного середовища і були осередками дозвілля та відпочинку сільських мешканців регіону.

Внаслідок війни та нацистської окупації культурно-просвітницькі установи зазнали значних збитків. Упродовж 1941–1945 рр. села України втратили їх близько 8 тис. [481, с. 354], тобто майже третю частину. Лише на Житомирщині було знищено 126 театрів і клубів, 4 музеї, 1545 бібліотек та закладів культури [270, с. 62]. Вагомих втрат культурному потенціалу республіки та області завдало також організоване вивезення цінностей, яким займалися спеціально уповноважені представники нацистської влади та здійснюване ними мародерство.

Після війни відновлення мережі культурно-просвітницьких установ стало одним з основних завдань культурного будівництва на селі. Процес відбудови було розгорнуто відразу по мірі звільнення території республіки від окупантів. Станом на початок 1944 р. в Україні відновили роботу 3800 культурно-просвітницьких закладів. З часом їх кількість поступово збільшувалася і до кінця 1945 р. відновили роботу вже 19 тис. закладів культури, тобто 75 % довоєнної кількості, 90 % з яких знаходилися у селах [261, с. 78].

Відбудовою сільських культурно-просвітницьких установ на Житомирщині займалися спеціальні відділи при виконкомах райрад, які організовували роботу з відновлення та налагодження їх функціонування. Так, впродовж 1944 р. лише в

Словечанському та Коростишівському районах було відбудовано 35 культурно-просвітницьких установ [167, с. 259]. Станом на початок першої повоєнної п'ятирічки їх в області нараховувалося 515 [88, арк. 22]. Проте відновлення мережі сільських культурно-просвітницьких установ відбувалося доволі повільними темпами. Відбудова супроводжувалася проблемами недостатнього державного фінансування, браком будматеріалів та техніки, які в умовах повоєнної розрухи та нестабільності подолати було дуже тяжко.

Основним осередком дозвілля і спілкування на селі в довоєнний період були клуби, в яких люди відпочивали, переглядали кіно, проводили читацькі зібрання та лекції, працювали різні гуртки, вистави тощо. За підрахунками вчених, станом на початок 1945 р. в селах України функціонувало 76,9 % клубів [540, с. 13]. Внаслідок війни та окупації кількість клубів у селах Житомирської області зменшилася більше, ніж на половину (до війни їх було 1414, а станом на початок 1945 р. – 647 [443, с. 605]). Переважну їх частину було зруйновано або спалено.

Відбудова клубів в УРСР проходила за рахунок сільських рад, колгоспів та радгоспів. Однак найдієвішим способом упродовж всього періоду відбудови залишався метод народної будови. Сільське населення проводило декадниги, місячники, недільники з ремонту клубних приміщень та завозу палива. Найбільш активною була молодь. Завдяки цьому методу вже до кінця війни вдалося відбудувати значну частину закладів культури. Так, станом на 1 липня 1944 р. у звільнених областях, в тому числі й на Житомирщині, відновили роботу 120 із 172 районних і сільських будинків культури, 3914 з 6762 сільських та 1543 з 4097 колгоспних клубів [481, с. 354, 356].

Маючи клуби, села вважалися окультуреними, що неабияк стимулювало населення до їх відбудови. Станом на кінець 1948 р. із загальної кількості відремонтованих 8569 сільських клубів (Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Запорізька, Житомирська, Херсонська, Полтавська, Харківська, Чернігівська, Сумська, Одеська, Миколаївська, Тернопільська області), у селах Житомирщини відновили роботу 857 клубів (10 %) [409, с. 355]. Водночас, народні заходи з відбудови закладів культури хоча і були дієвими, але залишалися

малоефективними. Через матеріальні труднощі вони не могли повноцінно функціонувати, що утруднювало проведення культурного дозвілля селян.

Державне фінансування відбудови клубів було недостатнім. У 1946 р. із загальної суми три чверті бюджету області – 290,2 млн крб, які передбачалися на потреби освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення, 7,5 млн були спрямовані на соціально-культурні заходи [88, арк. 51]. На один сільський клуб, в середньому, припадало 25–30 тис. крб [481, с. 355], яких вкрай не вистачало.

Непоодинокими були випадки нецільового використання коштів, виділених державою на відновлення закладів культури. Так, наприклад, у 1947 р. за сприяння начальника обласного відділу в справах культурно-освітніх установ М. Гітуляра на відбудову Радомишльського будинку культури, який знаходився у напівзруйнованому стані, було виділено 98,696 крб, Овруцького – 250 тис. крб, Малинського – 60 тис. крб [112, арк. 14]. Але виконкоми райрад передоручили цю справу другорядним особам, внаслідок чого під час відбудови Овруцького будинку культури було витрачено лише 48,8 тис. крб, а Малинського – 29 тис. крб [86, арк. 148]. Більша частина закуплених будматеріалів не була завезена на місця, а об'єкти – не забезпечені працівниками і транспортом.

Стримуючими чинниками роботи клубів була їх слабка матеріально-технічна база, відсутність інвентаря, інструментів, обладнання, методичного керівництва. Приміщення були маленькими за розмірами, вмщували не більше 100–150 людей. Згідно «Положення про державний сільський клуб», прийнятого в червні 1946 р., проект клубу передбачав глядацький зал зі сценою, фойє, бібліотеку-читальню, кімнату для гурткової роботи і відпочинку, спортмайданчик, радіо, комплекти музичних інструментів і настільних ігор, спортінвентар [481, с. 355]. Однак насправді сільські заклади культури були дуже далекими від такого зразка. Для прикладу, в клубі села Красівки Бердичівського району не було навіть стола, а інвентар складався із 2 керасинових ламп, 9 стільців, 3 портретів, 8 лозунгів, 1 замка з ключем, 1 занавіса та 1 кафедри [146, арк. 40]. У переважній більшості клубів були дерев'яні лавки, які розставлялися під час глядацьких заходів, а потім

прибиралися, щоб звільнити місце для танців. Інколи замість пересувних лавок були вкопані в землю стовпчики, на які покладено дошки [481, с. 358].

Значна частина сільських клубів у повоєнний період не могла організувати повноцінної роботи або зовсім не діяла. В одному з номерів обласної газети в червні 1947 р. писалося: «в селі Козирка Дзержинського району клуб занедбаний. Відкривався він тільки тоді, коли приїжджала кінопересувка. Приміщення всередині не обладнане, підлога зруйнована, стільців є тільки три. Під час кінофільму чи зборів людям, після трудового дня, доводилося по декілька годин вистоювати на ногах» [227]. У газеті «Колгоспне життя» (Любарський район) за 1948 р. у викривальній статті «Чи є в Меленцях клуб?» автор засуджувала роботу сільського керівництва, яке замість того, щоб полагодити клуб, певно витратило виділені кошти на побічні потреби: «приміщення холодне, брудне, нема меблів, жодних засобів для відпочинку та культурно-просвітницької роботи. Спроба організувати самодіяльні гуртки не вдалася. Клуб закритий на замок» [208]. У повоєнний період така ситуація, зафіксована кореспондентами районних газет, була доволі типовою для сільських закладах культури області.

Частина клубних приміщень залишалася занедбаною та використовувалася не за призначенням (для зберігання зерна, картоплі, іншої сільгосппродукції). Наприклад, в 1945 р. у Бердичівському районі в приміщеннях клубів сіл Голодьки, Велико-П'ятигірське, Моркушівка, Кукільня і Журбинці функціонували церква, кузня, комора, ясла та короварня [143, арк. 1]. У 1946 р. Троянівський районний клуб перебував у розпорядженні відділу освіти, де проводилися заняття для піонерів [68, арк. 427]. У 1947 р. в селі Нова Гута Малинського району збори колгоспників проводилися по хатах. У той же час просторий клуб було перетворено на житловий будинок [225]. Після закінчення війни заклади культури потроху звільнялися від нецільового використання і поверталися до своєї роботи. Але багатьом клубам, через брак власних, доводилося винаймати приміщення для культурних потреб. Навіть у 1950 р. в республіці 1582 сільських та 1670 колгоспних клубів вимушені були орендувати приміщення [481, с. 358].

Найбільш негативний вплив на відбудову мережі культурних установ на селі мав голод 1946–1947 рр. Селянам, позбавлених засобів для існування, в голодні роки було далеко не до розваг. Про жалюгідний стан будинку культури в 1946 р. села Кашперівка Баранівського району свідчать такі дані: «село велике, молоді багато, але гуртків самодіяльності не створено. В клуб не запрошуються лектори. Рідко демонструється кіно. Іноді Й. Шкабара пограє на гармошці» [206]. Очевидно, завідувач клубом, як і інші, переймався, перш за все, не роботою, а тим, як вижити в умовах голоду. А щоб клуб зовсім не занепав, інколи з'являвся там для показовості. Та й проводити різні заходи в клубі не було для кого, адже селяни в цей період його майже не відвідували.

В одній зі статей газети «Соціалістичне село» за 1946 р. писалося, що культурно-масова робота в колгоспному клубі села Рогачів Ружинського району поставлена зразково. «Клуб добре обладнаний, є декоративно оформлена сцена. Його щовечора відвідує понад 170 чоловік. Тут утворено драматичний і музичний гуртки, влаштовано низку постановок» [244]. Однак, очевидно, що публікація не відображала реальний стан справ. Автор зобразив реальне життя не таким, яким воно було насправді, а таким, яким його хотіли бачити з номенклатурних кабінетів партійні бюрократи. Намагаючись приховати прояви та поширення голоду, влада використовувала пресу як агітаційно-прогандистський майданчик для уславлення «соціалістичного буття».

У наступні роки значна частина сільських клубів продовжувала залишатися в занедбаному стані, причини чого мали, здебільшого, суб'єктивний характер – невміння завклубів добросовісно та відповідально відноситися до своїх професійних обов'язків та небажання сприяти культурному розвитку села. Так, влітку 1951 р. територія навколо клубу села Дубовець Житомирського району, яким керував недосвідчений юнак О. Стасюкевич, заросла бур'яном. Місцеві активісти намагалися хоч якось налагодити його роботу. Однак, без підтримки правління колгоспу та фінансування, їм це не вдалося. «Там, де буйно розрісся бур'ян, мав бути волейбольний майданчик. Сцена в клубі відсутня. Замість неї зроблено незначне підвищення, на якому ледве вміщуються стіл і два стільці.

Бібліотека в 400 книг розміщена у невеличкій шафі. Якось до клубу завітав голова сільради. Саме тоді був вечір молоді. Після побаченого, він наказав клуб закрити. Селяни виявили ініціативу збудувати новий клуб, але голова і слухати про нього не хоче» [239]. Як бачимо, робота клубу та можливість творчо проводити дозвілля значною мірою залежали від погодження із місцевою владою і кваліфікації завідуючого, який часто не переймався культурними потребами односельців.

Складною у період відбудови залишалася й ситуація із забезпеченням закладів культури професійними кадрами. Для покращення рівня забезпечення сільських культурних установ спеціалістами, в 1944 р. РНК СРСР прийняла рішення про підвищення заробітної плати завідуючим хатами-читальнями і сільськими клубами, директорам, художнім керівникам. Проте, підвищення було досить символічним і не забезпечувало навіть прожиткового мінімуму. Тому обласні органи влади зобов'язували колгоспи забезпечувати працівників клубів житлом, дровами, гасом, виділяти присадибну ділянку. Багато з них одночасно працювали в колгоспах [481, с. 357].

Керувати клубом мали завідуючий і рада, яка складалася з представників партійної і комсомольської організацій, ради колгоспу або радгоспу [481, с. 355]. Однак в післявоєнні роки підготовка керівників закладів культури для села різко скоротилася, значна частина культпросвітніх працівників перебувала в лавах Червоної армії, деякі були висунуті на більш відповідальну роботу, а в клуби прийшла працювати молодь, що не мала ні спеціальної освіти, ні достатнього досвіду. Наприклад, станом на 24 березня 1945 р. з 18 клубів, які підпорядковувалися і фінансувалися Бердичівським районним відділом народної освіти та колгоспами, вищу освіту мав лише 1 інспектор будинку культури, середню здобули 7 завідуючих сільськими клубами, початкову 10 [143, арк. 3, 10]. В Україні станом на 1947 р. серед завідуючих сільськими клубами вищу освіту мали 0,4 % працівників, середню – 0,3 %, семирічну – 61,3 %, початкову – 22,4 %. Половина з них мали стаж роботи 1 рік і лише 4 % – 5 років [481, с. 356].

Крім організації дозвілля завклуби проводили просвітницько-пропагандистську роботу серед колгоспників, пенсіонерів та сільської молоді у

формі бесід, лекцій, доповідей про Червону армію, внутрішнє та міжнародне становище, голосні читки газет, долучалися до проведення заходів, організованих сільськими радами та колгоспами, а за відсутності кіномеханіка – демонстрували кінофільми [145, арк. 9]. Проте, низька зарплата, погані побутові умови, байдужість керівництва до проблем і потреб сільських клубів зумовлювали високий рівень плинності працівників культури. Внаслідок цього завідуючими культурними закладами часто ставали голови сільрад і колгоспів без будь-якого на це погодження, які були нездібні організувати культмасову роботу [338, с. 105].

Про пріоритетність в культурно-масовій роботі сільських закладів культури лекційної пропаганди, яку, окрім завклубів, виконували працівники райкому КПУ, члени лекторію райцентру, викладачі вчительського інституту, бібліотекарі [149, арк. 3], вчителі, агрономи, лікарі, ветпрацівники [147, арк. 5], свідчать факти наявності чи не в кожному районі області лекторських груп. Особливість діяльності та важливість для держави їх політичної спрямованості пояснювало щорічне збільшення кількості лекторіїв. Наприклад, згідно з офіційними даними, лекторська група Бердичівського району в 1949 р. складалася із 127 чоловік, які прочитали 430 лекцій для 42200 осіб [147, арк. 5]. Станом на 1 січня 1953 р. вона складалася вже з 435 чоловік, які за рік прочитали 990 лекцій [149, арк. 96] на теми: «Підготовка ґрунту до посіву», «Роль хімії в сільському господарстві», «Погода та її передбачення», «Догляд і утримання худоби» та ін. [147, арк. 40].

Завданням лекторіїв було охопити лекційною пропагандою всі населені пункти району і забезпечити читання лекцій на високому ідейному рівні. Майже щотижня колгоспники ходили на лекції за наказом бригадирів. Під час лекцій велася агітація підтримки радянської влади, заклики до обов'язкової здачі продовольства державі та підписки на держпозику [161]. Насправді, участь у них для колгоспників була скоріше примусовою, ніж добровільною. Проте опору вони не чинили, сприймаючи відвідування даних заходів як частину своєї роботи.

Значна увага приділялася організації в клубах гуртків художньої самодіяльності, метою яких було поглиблення масово-політичної роботи і більш повне задоволення різноманітних духовних запитів селян. Поширеною і дієвою

формою культурно-просвітницької роботи колективів художньої самодіяльності серед колгоспників у період сільськогосподарських робіт і під час проведення політичних кампаній були агіткультбригади. В офіційних звітах того періоду, яким, зазвичай, були притаманні риси завищення показників та висвітлення неправдивої інформації, йшлося про те, що тільки в Бердичівському районі у 1945 р. діяло 103 агітбригади, 10 культбригад, працювало 28 хороших гуртків, 32 драматичних, 1 музично-духовий, 6 музично-інструментальних, 8 танцювальних, 12 з вивчення книги Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу» [143, арк. 6].

Та навіть при наявності в селі гуртків, працювали вони не часто через матеріальну незабезпеченість або відсутність місця для занять. Для прикладу, в клубі села Кикишівки цього ж району в жовтні 1946 р. 11 разів працював драмгурток, 4 рази співочий, 9 разів музичний, 1 раз радіо- та фотгурток, поставлено постановку «Дайте тільки розвернутись», декілька вечорів танців [144, арк. 62]. У 1948 р. в Новолюбарському клубі Любарського району гуртківці 1–2 рази на місяць показували колгоспникам концерти та вистави «Гірська казка», «Щастя». Діяв гурток з вивчення біографії В. Леніна та Й. Сталіна [210].

Однак гурткова робота не була поширеною у сільських клубах. Селяни, стомлені щоденною важкою працею в колгоспі та домашньому господарстві, своє дозвілля, як правило, проводили поза межами сільського клубу. Здебільшого там організовувала стихійні вечори дозвілля молодь. Мешканка села Троковичі Черняхівського району Г. П. Онищук пригадує: «на вихідних в клубі проводилися танці під гармошку, мій чоловік інколи грав на балалайці. Приходила переважно молодь, а старші люди ходили вночі на колгоспні поля по в'язки (сіно, солома, полова, гичка та ін.)» [159].

Вагому роль у культурному відпочинку селян відігравали культорганізатори, які ініціювали проведення святкових заходів. Їх завдання визначалися партійними документами й полягали в проведенні масових ігор, забезпеченні колективного ігрового спілкування, організації вистав, вечорів розваг, розробці сценаріїв тематичних програм тощо. «Вони працювали біля кожного молотильного агрегату,

ланки і бригади, у полі й на косовиці, проводили роз'яснення так, щоб ініціювати виробниче піднесення» [481, с. 362].

Найчастіше культорганізаторами були завклуби, голови колгоспів та працівники культури. У період підготовки і проведення весняних посівів у колгоспах, бригадах і земельних спілках УРСР культорганізатори проводили лекції, бесіди та читки для колгоспників і селян-одноосібників. Наприклад, в липні 1950 р. завідуючий одним із сільських клубів Бердичівського району П. Тітарчук 45 хвилин проводив з 50 колгоспниками голосну читку газети біля молотарки, а голова колгоспу С. Копаниця годину читав лекцію «Боротьба за хліб – боротьба за урожай» для 90 колгоспників [148, арк. 8].

В період польових робіт роль культурно-масової роботи зростала. У клубі збиралася рада, обговорювалася низка питань, проводилися бесіди з агітаторами [146, арк. 32], які організовували вечори, здебільшого на політичні теми, випуск газет, польовок. Так, у 1945 р. Бердичівський районний відділ культури звітував, що за період посівної сільські культурно-просвітницькі установи району випустили 106 газет та 254 бойових листки [143, арк. 6]. Хоча, в дійсності, цифри не могли бути такими високими, оскільки посівна тривала менше місяця і всі колгоспники залучалися до її процесу аби встигнути вчасно засіяти поля.

У період активних польових робіт клуби могли бути навіть закритими. Однак культурне дозвілля селян та колгоспників тоді не припинялося. Клуби частково перетворювалися на виїзні. Як от в селі Кикишівки Бердичівського району в 1947 р.: «до рільничих бригад визначено агітаторів, які читали статті та постанови. До молотильної бригади вивезено агітбудку, столи та лавки, газетну вітрину, бібліотечку, радіоприймач, де до роботи та в обідню перерву читалися газети, книжки, слухалися радіопередачі» [145, арк. 54].

При проведенні виборів клуби перетворювалися на епіцентри виборчої кампанії, головним завданням яких було показати моральну та політичну єдність радянського суспільства. Відповідальність за пропаганду та агітацію, яка забезпечувала владі відповідний позитивний результат, повністю покладалася на голів сільрад та завклубів. Напередодні виборів до Верховної Ради СРСР у 1946 р.

в селах області клуби були художньо оформлені, прибрані плакатами та лозунгами [198]. Працювали агітгуртки, встановлювалися чергування агітаторів.

У період підготовки до виборів гуртківці готували вистави, концерти, вечори на політичні та передвиборні теми. Проте, через поганий стан значної частини сільських закладів культури, виступи проводилися не скрізь. Унаслідок цього, в селах відбувалися прояви хуліганства, крадіжок, пияцтва та аморальності людей.

Таким чином, клуб на селі був основним місцем, де проводилися різного роду концерти, свята, нагороджувалися передовики сільського господарства, слухалися лекції. Але більшість таких заходів була показовою і зводилася, в основному, до агітаційно-пропагандистських кампаній. Культурно обділеними залишалися непередові та віддалені від обласних центрів села.

У повоєнні роки культурні заклади не задовольняли зростаючих потреб людей і не охоплювали всього розмаїття культурно-просвітницької роботи, оскільки знаходилися в поганому стані. Для вирішення ситуації, Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У з 1950 р. взяли курс на поступове перетворення хат-читалень у сільські і колгоспні клуби [481, с. 355], в яких би велася дослідницька робота, пропаганда досягнень науки, ознайомлення з досвідом передовиків та загальне навчання [395, с. 82]. Така реорганізація проводилася при слабкій матеріально-технічній базі та поганому фінансуванні, а тому, здебільшого, була формальною. Однак, із збільшенням числа сільських клубів, бібліотек та будинків культури кількість хат-читалень поступово зменшувалася. У 1953 р. в Житомирській області нараховувалося 440 колгоспних клубів [410, с. 81].

Поширеними в той час залишалися позаклубні форми проведення вільного часу, які ґрунтувалися на народних традиціях українського села [540, с. 14]: вечорниці, прогулянки вулицями під гармошку, зібрання молоді в будинку досвідченої майстрині та посиденьки біля водоймища.

Як один із важливих чинників культурного розвитку населення надзвичайно важливою складовою культурної сфери села були бібліотеки. У 1945 р. мережа сільських бібліотек складала 20,6 % довоєнної [540, с. 13]. У роки війни та окупації в Україні було знищено понад 51 млн книг [487, с. 256].

Роботу бібліотекам доводилося відновлювати в складних умовах. Більшість з них не була забезпечена ні приміщеннями, ні літературою. Так, у звіті про культурно-просвітницьку роботу Бердичівського району за 1-й квартал 1945 р. йдеться: «в 13 сільських бібліотеках було 3000 книг, розрахованих на 8920 читачів (по 0,34 книги), при тому, що книговидача сягала 30–50 примірників на день» [143, арк. 19]. Недостатня матеріально-технічна база ускладнювала роботу бібліотек, робила неможливим повноцінне збереження фонду книжок.

У повоєнний період перед сільськими бібліотеками області стояло багато завдань, пов'язаних не лише з відбудовою приміщень та комплектуванням фондів, а й налагодженням науково-інформаційної та культурно-просвітницької роботи. Висхідним моментом для визначення планів відновлення й розширення бібліотечної мережі послужили матеріали державної реєстрації бібліотек, проведеної Комітетом у справах культурно-освітніх установ згідно постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 24 липня 1946 р. № 1284 «Про обов'язкову державну реєстрацію бібліотек». На виконання цієї постанови Житомирська обласна рада постановила: «провести з 1 жовтня до 1 грудня 1946 р. реєстрацію бібліотек, що мали не менше 100 книг; недіючих бібліотек, а також книжкових фондів різних установ, у яких нараховувалося 500 книг. За несвоєчасну реєстрацію на керівників накладався штраф 300 крб» [168, арк. 428].

За допомогою реєстрації вдалося з'ясувати стан бібліотечної мережі в республіці та області, визначити перспективи її розвитку. Як виявилось, в 1946 р. функціонувало менше четвертої частини всіх бібліотек, що існували в Україні до війни. У Житомирській області на цей час працювало 86 сільських бібліотек [88, арк. 22], яким вдалося збільшити кількість книжок у своїх фондах в півтора рази проти попереднього року [409, с. 357]. Довоєнної кількості книг тут вдалося досягти лише в 1947 р.

Поступово бібліотеки поповнювалися новою літературою. Частково вцілілі книги надходили від звільнених районів та райспоживспілок [246]. У книжкових фондах сільських бібліотек повоєнного часу питома вага художньої літератури, яка користувалася особливим попитом серед читачів, була незначною. Натомість серед

видань основне місце займала ідеологічно заангажована література: суспільно-політичні, сільськогосподарські та економічні книги, які не задовольняли художньо-естетичні потреби читачів.

Державне літературне видавництво протягом 1948–1950 рр. видало велику серію книг «Колгоспна бібліотека». Завданням її було познайомити колгоспне селянство з кращими творами класичної і сучасної української та російської художньої літератури, а також найвизначнішими творами письменників народів СРСР в українських перекладах. Усі книги були з якісного паперу, художньо та естетично оформлені й обшиті твердими палітурками. Тираж серії сягав 30–100 тис. примірників. Усього вийшло 82 назви книг [409, с. 358]. Популярністю також користувалася двотомна «Колгоспна виробнича енциклопедія». Однак, незважаючи на щорічне поповнення книжкового фонду сільських бібліотек, навіть на початку 1960-х рр. читачі не були повністю забезпечені літературою. У середньому, на 10 сільських мешканців припадало 9 книг [337, с. 216].

Низький рівень книжкової торгівлі в країні, відсутність книгарень у більшості районних центрів та великі залишки нереалізованих видань мала вирішити постанова Ради Міністрів СРСР від 18 червня 1948 р. «Про заходи щодо поліпшення книготоргівлі». Згідно з нею книготоргівельні організації зобов'язувалися розширити мережу книгарень у містах і селах, зміцнити матеріально-технічну базу торгівлі книгами. Відтак, ширшому її розгортанню сприяла оплата за перевиконання планів продажу літератури [409, с. 358]. Та попри вжиті заходи, купівля книг в селах не була поширеним явищем, бо полягала в неосвіченості, байдужості до книг, купівельній неспроможності колгоспників та селян. А високі ціни на книги доволі часто відвертали від них увагу.

Для залучення більшої кількості читачів бібліотеки намагалися урізноманітнювати свою роботу. У їхніх приміщеннях відбувалися голосні читання, обговорення книг, періодики, читацькі конференції по творах «Прапороносці» О. Гончара, «Ясний берег» В. Панової, «Чапаєв» Д. Фурманова, тематичні і літературні вечори, лекції на тему «Роль літератури і мистецтва в суспільстві» та «Відображення соціалістичного будівництва в творах радянських

письменників» [238], книжкові виставки, які передбачали використання книжкових матеріалів у вигляді презентаційно-тематичного унаочнення. Наприклад, в бібліотеці села Гульськ Новоград-Волинського району, яка мала до 5 тис. книг, було відкрито книжкову виставку, присвячену радянській виборчій системі. Бібліотекар систематично проводила з читачами бесіди на літературні теми [237].

Однак тогочасна преса, в основному, була інструментом пропаганди та агітації, висвітлювала на сторінках лише перевірену або продиктовану партійним апаратом інформацію, що мала доносити до читачів фальшиві факти щоденного зростання попиту колгоспників на книги. Простий колгоспник, навіть при великому бажанні, не міг відвідувати бібліотеку, бо був обтяжений працею, непосильними податками та домашніми справами. Все це не залишало вільного часу для читання літератури.

Окрім стаціонарного обслуговування, використовувалися й інші форми – пересувні бібліотеки, книгоношення та поштовий абонемент [540, с. 15]. Особливо важливе значення для урізноманітнення роботи бібліотек, залучення нових читачів, мало розгортання пересувної роботи, на яку негативно впливала нечисленність книжкових фондів, як основна база для пересувок.

У досліджуваній період гостро стояла проблема забезпечення сільських бібліотек фахівцями. Після війни на роботу в бібліотеки прийшли працівники без фахової освіти й досвіду роботи. Розглядаючи посаду бібліотекаря як додатковий заробіток, неї часто займали (по сумісництву) бухгалтери, голови колгоспів тощо [454, с. 165], які не справлялися з обов'язками. Так, при перевірці в 1948 р. Іванківської сільської бібліотеки Бердичівського району було виявлено, що з 718 книг в наявності є 594, 81 рахується за 50 читачами, 43 книги не вистачає. Нова література інвентаризується, але не опрацьовується бібліотекою [146, арк. 120]. Організаційна діяльність більшості бібліотек в селах області вимагала покращення.

Загалом бібліотеки були загальнодоступними і безкоштовними. Проте кількість читачів усе ж була недостатньою. Найчастіше до них приходили учні, вчителі, агрономи, працівники МТС, лікарі, рахівники, іноді священики. Особливо мало залучалися до бібліотек колгоспники через постійну зайнятість. Читання,

переважно, залишалось «дитячим», на рівні потреб шкільного навчання [454, с. 163]. Та навіть після видачі в 1953 р. 2684000 крб на поповнення книжкових фондів області [103, арк. 135], стан бібліотек залишався незадовільним. В Україні у 87 % бібліотек нараховувалося 100 книг, 27 % – 200, 3,2 % – до 500 книг [455, с. 172]. Більшість із них не мала власних приміщень та шаф.

Таким чином, зважаючи на домінування у бібліотечних фондах літератури агітаційно-пропагандистського характеру та художніх творів, у повоєнний період сільські бібліотеки регіону, стаціонарне та пересувне книгообслуговування користувалися популярністю. Однак, у їх діяльності було багато проблем і недоліків. Через загальну бідність і недостатню матеріальну базу просвітницька робота на селі рухалася дуже повільно.

Не менш важливою складовою процесу ідеологізації життя селян були і засоби масової інформації. Зважаючи на суспільну важливість, масовість та помірну доступність, вони мали величезний вплив на суспільні процеси.

Одним з поширених засобів інформації на селі була преса. Районну газету в обов'язковому порядку передплачували сільська інтелігенція, клуби, школи, бібліотеки, сільради. Підписка на газети та журнали серед колгоспників не була масовим явищем і здійснювалася лише в поодиноких випадках, оскільки основна їх частина майже не мала грошових заощаджень та була неосвіченою.

Назви газет були подібними, з них можна було здогадатися про основну їх тематику, що стосувалася переважно колгоспної праці, діяльності КП(б)У та возвеличення Й. Сталіна: «Колгоспна нива», «Голос колгоспника», «Прапор колгоспника», «Колгоспне село», «Сталінський клич», «Сталінський шлях» тощо. Основною газетою області була «Радянська Житомирщина». Зміст газет повністю контролювався партійними комітетами і спрямовувався на збереження серед людей духовного піднесення, викликаного перемогою у війні, переведення його в русло трудової активності й подолання післявоєнних труднощів [540, с. 16].

З газет, журналів та іншої періодики місцеві мешканці дізнавались про успіхи сільського господарства та культури, посівну й збиральну кампанії, передові колгоспи, новини з освітньої сфери, медицини, зооінженерії, МТС, події з-за

кордону. Попит на періодичні видання, здебільшого, мав примусовий характер. Обов'язковим пунктом у звіті про роботу будь-якого клубу була інформація про кількість замовленої преси та термін її передплати. Так, у 1952 р. Голодьківський клуб Бердичівського району здійснив передплату терміном від 3 місяців до 1 року 12 екземплярів газет і журналів: «Правда», «Комсомольська правда», «Радянська Україна», «Радянська Житомирщина», «Шлях соціалізму», «Блокнот агітатора», «Перець», «Крестьянка», «Культосвітня робота» тощо [149, арк. 11].

Наявність та кількість періодичної преси в сільських клубах і бібліотеках Житомирщини, а особливо термін їх передплати, пояснювалися надто низькою їх матеріальною забезпеченістю. Доступ населення до інформаційного простору цілком залежав від колгоспів та їх керівників, які, в умовах повоєнного часу, не могли повністю задовольнити потреб сільських мешканців у літературі.

Величезна увага приділялась радіофікації, як одному з найважливіших засобів політичного та ідеологічного виховання населення [395, с. 108]. Основною ланкою цієї роботи були малопотужні і погано оснащені районні радіовузли.

За період війни радіотрансляційна мережа зазнала чималих втрат. У червні 1945 р. радіомережа України становила 70 % довоєнної: діяло майже 450 радіовузлів і 485 тис. радіоточок [261, с. 77], з них 82 тис. в селах. А вже в 1950 р. їх кількість збільшилася в 4 рази (334,1 тис. [411, с. 406]).

Відбудова зруйнованої мережі радіомовлення розпочалася в республіці по мірі звільнення регіонів від нацистських окупантів і вважалася одним з найважливіших народногосподарських завдань. У повоєнний час для цієї сфери кошти виділялися в достатній кількості [335, с. 60]. Радіо встановлювалося у громадських місцях – клубах, школах, сільрадах, конторах або в центрі села.

Водночас істотно збільшилися обсяг і час радіомовлення, який складав 13 год. 36 хв. на добу [550, с. 129]. Радіомовлення велося українською і російською мовами. Функціонуючі під безпосередньою опікою обкомів КП(б)У обласні радіокомітети вели політичне і художнє мовлення, в якому основна увага приділялася показу творчих сил та образотворчим досягненням [183, с. 338].

Репертуар радіопередач, в основному, був одноманітний. В ефірі виступали партійні та радянські робітники, передовики промисловості та сільського господарства, висвітлювалися трудові подвиги і культурно-політичне життя, транслювалися передачі на науково-освітні та природничі теми [80, арк. 238].

Серед програм, які передавали лампові та детекторні радіоприймачі, найбільш до вподоби сільським мешканцям були передачі музично-пісенного характеру, записи драматичних творів та концертів художньої самодіяльності, які виконували своєрідну функцію психологічної релаксації, даючи змогу на певний час відволіктися від труднощів реального повоєнного життя.

У повоєнний період, порівняно з 1940 р., радіоприймальна мережа на Житомирщині збільшилась на 163 %, кількість радіовузлів на 228 % [261, с. 78]. Однак, кількість радіоточок в сільській місцевості не задовольняла потреб населення. План радіофікації сіл виконувався вкрай незадовільно. Станом на 1 травня 1950 р. тут діяло тільки 5 радіовузлів з 38 існуючих, тобто 13 % та 630 радіоточок з плану 8000 або 7,8 % [96, арк. 144–145] Частина радіовузлів не була забезпечена приміщеннями та не укомплектована фахівцями. Більш радіофікованими були найближчі до обласного центру райони – Черняхівський, Андрушівський, Бердичівський, Коростишівський.

Відповідальність за налагодження і роботу радіовузлів та радіоточок в області несли районні контори зв'язку, які, в силу об'єктивних причин, не могли виконати план радіофікації сіл в повному обсязі, а обласне управління зв'язку на чолі із завідувачем В. Зверевим та начальником радіотрансляційної сітки О. Лаврушовим погано контролювали та керували цією справою [96, арк. 146].

У цілому, низький рівень технічної оснащеності сільської радіомережі, яка встановлювалася в радіусі 5 км від районних та міських радіовузлів, обмежував доступ сільських мешканців до радіо [91, арк. 305]. У сім'ях колгоспників воно, як правило, залишалось великою рідкістю. Часткова радіофікація сільських осель почалася лише з 1953 р. [455, с. 139].

Таким чином, у повоєнний період на Житомирщині здійснювалися активні заходи щодо радіофікації сіл. Однак, загальний рівень роботи не відповідав потребам, внаслідок чого більшість селян не мала змоги користуватися радіо.

Однією з форм дозвілля сільського населення був перегляд кінофільмів, який був дієвим пізнавально-виховним засобом та найбільш масовим видом мистецтва. Через можливість емоційного сприйняття дій на екрані, кіно було зрозумілим і доволі доступним для людей. Та навіть при великій популярності, рівень кінообслуговування у післявоєнний період покращувався не швидко.

Важливим фактором, який впливав на розгортання сільської кіномережі, було їх знищення під час ведення бойових дій. На початку 1945 р. в селах України залишилося 22,8 % пересувних кіноустановок [540, с. 13], з них відновлено 30 %. З часом їх кількість зростала. У 1950 р. їх було 7199, з них 5419 – в селах. Німі кіноустановки замінили на звукові [261, с. 78].

Наявність кіноустановок у приміщеннях сільських клубів та хат-читалень області була мізерною. Станом на початок 1945 р. їх нараховувалося 23, тобто 15 % довоєнної кількості [443, с. 608]. З боку виконкомів райрад не вживалося достатніх заходів щодо відновлення мережі та правильної організації роботи кіноустановок, райвідділів кінофіксації, які мали відновити кіномережу сіл. Унаслідок цього бракувало кваліфікованого керівництва кіномережею та допомоги в її роботі від райцентрів [76, арк. 110]. Фільми транслювалися, переважно, завдяки виїзним кінопересувкам, які показували кіно застарілою апаратурою та низької якості. Частими були випадки, коли вона не приїжджала через велику чергу сіл, бажаючих переглянути кінофільми та постійні поломки.

Про приїзд кінопересувки селян інформували заздалегідь. В селах на видному для загалу місці висіла кіноафіша, як от у Коростишівському районі в 1945 р., де можна було прочитати: «з 14 по 16 лютого демонструється новий звуковий документальний фільм «27 Жовтень», доповідь товариша Й. Сталіна і хронікальний фільм «Победа на юге». Для дорослих сеанси проходять з 1 по 7 та з 2 по 9 годину, для дітей – з 5 години» [213]. Серед художніх фільмів найбільшою популярністю в повоєнні роки користувалися кінострічки Київської

студії, які були присвячені темі Другої світової війни – «Подвиг розвідника» (1947 р.) Б. Барнета, «Третій удар» (1948 р.) І. Савченка, а також його «Тарас Шевченко» (1951 р.) [350, с. 638].

Незадовго до початку трансляції, біля клубу збиралося майже все село. Проте купували квитки тільки 10–15 чол., в основному сільська інтелігенція. Колгоспники, посилаючись на дорожнечу квитків, відвідували кіно вкрай рідко [409, с. 357]. Нові фільми важко було назвати новими, вони перебували в поганому стані. Кіноперегляд був суцільною мукою для кіномеханіка і глядачів.

Про ті села, де кінопересувкам вдалося побувати, відразу з'являлася замітка в районній газеті, у якій писалося про переглянуті кінокартини та кількість глядачів. Перегляд перетворювався на загальносільське свято. Як правило, такі заходи використовувалися для агітаційно-пропагандистської роботи. Перед сеансом, традиційно, виступали районні чи місцеві лектори з доповідями «Про реалізацію постанови Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 5 січня 1948 р.», «Радянське кіно – могутня зброя у вихованні людей» та ін. [209].

Невирішеним залишалося питання наявності кваліфікованих кадрів, приміщень та обладнання. У багатьох населених пунктах, через відсутність культурно-просвітницьких закладів, мешканці були позбавлені можливості переглядати кіно. Як це було, наприклад, в селах Баранівка, Городище, Любовичі, Ворсовці Малинського району [225]. В перші повоєнні роки жодного разу не демонструвалося кіно в 184 селах області [455, с. 170].

Загалом, в системі культурно-просвітницької роботи кіно займало важливе місце, як дієвий пізнавально-виховний засіб та форма дозвілля сільського населення. Навіть при характерній для більшості кінострічок того часу прямолінійності й плакатності в тлумаченні теми, кіно, завдяки своїй образності, поєднанні рухового ефекту і звуку, давало можливість емоційного сприйняття екранного дійства і робило його зрозумілим для кожної людини.

Отже, внаслідок великих руйнувань і збитків, спричинених війною та окупацією, сільські культурно-просвітницькі установи Житомирщини функціонували в складних умовах відбудови. Взнаки давалися відсутність

матеріально-технічної бази, приміщень та кадрового забезпечення. Стан більшості таких установ вдалося покращити лише завдяки методу народної будови.

Основними осередками громадсько-культурного життя, відпочинку, місцями спілкування односельчан та вогнищами культури залишалися клуби, в яких діяли гуртки художньої самодіяльності, проводилися культмасові й агітаційно-пропагандистські заходи та бібліотеки, які здійснювали книгообслуговування місцевих жителів. Але потреби мешканців сіл у культурному проведенні дозвілля не задовольнялися впродовж тривалого часу. Відновити культурно-просвітницькі установи та поліпшити культурне обслуговування ними людей вдалося лише в середині 1950-х рр., і то – досягши тільки кількісних довоєнних показників.

Важливе місце у системі культурно-просвітницької роботи серед сільського населення Житомирщини займало кіно. Більшість фільмів трансливали виїзні кінопересувки. Та через брак приміщень, застарілу апаратуру, відсутність матеріально-технічної бази кінообслуговування залишалося на низькому рівні.

Одним з найбільш поширених засобів масової інформації на селі були газети. Як один із механізмів радянської пропаганди, вони виконували функцію ідеологічного впливу на суспільство та формування його свідомості. Переважна більшість статей стосувалася таких тем як: трудові звершення передовиків сільського господарства, викриття злочинної діяльності саботажників, розкрадачів колгоспного майна і, звичайно, важливої ролі партії в організації радянського будівництва.

Здійснювалися також заходи щодо радіофікації сільської місцевості Житомирської області. Однак загальний її рівень не відповідав потребам, внаслідок чого більшість жителів села не мала змоги користуватися радіо.

4.2. Відновлення та функціонування сільської освітньої мережі Житомирщини

У період повоєнної відбудови однією з першочергових справ стало відновлення роботи системи освіти та навчальних закладів, які зазнали великих

руйнувань. Упродовж 1941–1945 рр. освітня сфера республіки втратила 8104 шкільних приміщень, 44 тис. класних кімнат, 15 тис. кабінетів і лабораторій, 0,5 млн парт та класних дошок, 5 тис. шкільних бібліотек [181, с. 94], від 27,5 % до 30 % довоєнного складу вчителів [493, с. 24; 531, с. 12]. Збитки склали 5,2 млрд крб [344, с. 18].

У Житомирській області станом на кінець 1943 р., в результаті проведення обліку всіх шкільних приміщень, виявилось, що в більшості сіл вони збереглися, але були непридатними для проведення в них навчальних занять: вікна без шибок, меблі й шкільне приладдя попалені та поламані [294, с. 95]. У Коростенському районі навчання проводили в приміщеннях початкових шкіл, оскільки інших не мали [482, с. 99]. В Овруцькому районі почали навчання 4040 учнів у 39 школах із 43. У Народицькому районі працювало 39 шкіл з 4073 учнями. Розпочали роботу школи Базарського району. У Малинському і Чоповицькому районах вони не працювали через близькість фронту [167, с. 179].

У перші місяці після звільнення більшість шкіл області відчувала гостру потребу в меблях, обладнанні, підручниках, дидактичних та методичних посібниках, зошитах (у 1944 р. на одного учня в рік припадало 1–2 зошити, діти писали на газетах, книгах), канцелярському приладді (пера, чорнила, крейда, класні журнали), без яких неможливо було провести урок та подати навчальний матеріал [542, с. 162]. Великою рідкістю були циркуль, глобус, географічна чи історична карта. Вчителю часто доводилося йти на урок лише з крейдою. Відтак, відбудова навчальних закладів, поповнення матеріально-технічної бази шкіл та визначення основних напрямів їх подальшої роботи стали ключовими завданнями в розвитку сільської освітньої мережі Житомирщини.

Завдання щодо відбудови сільських закладів освіти були визначені постановами РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи з відбудови народного господарства в районах, звільнених від німецької окупації», у якій йшлося про ремонт пошкоджених та будівництво нових шкіл, проведення обліку дітей шкільного віку, забезпечення їх підручниками та зошитами, укомплектування шкіл учителями [352, с. 392] та РНК УРСР і ЦК

КП(б)У «Про заходи щодо ремонту шкільних приміщень», яка передбачала відремонтувати до 15 серпня 1945 р. усі школи і квартири для вчителів. Але через погане фінансування, грошову інфляцію, використання коштів не за призначенням, нестачу будматеріалів та робочої сили, відсутність проектно-кошторисної документації план було виконано лише на 54,3 % [460, с. 259].

Досить часто затримки з ремонтом та будівництвом шкіл відбувалися через прозаїчну причину – неможливість доставки будматеріалів. На практиці, за сухим фактажем офіційної інформації, виділений лісоматеріал означав визначення лісових ділянок в північних районах області. Колгоспи відряджали до лісів бригади, які забезпечували вирубку, вантаження і доставку деревини. Для зручності та економії часу колоди переправляли через річки, а далі їх розвозили гужовим транспортом [328, с. 123]. Так, упродовж 1944 р. в селах УРСР було відбудовано та заново побудовано 149 шкіл (майже 54 % довоєнного рівня), з них лише 13 на Житомирщині [443, с. 592].

У період відбудови робота більшості сільських шкіл області поступово входила в звичайне русло. Після закінчення навчання учні 4, 7 та 10 класів складали випускні іспити. З 1945 р. школярі 4 і 7 класів складали їх за всі попередні роки навчання. У звіті РВНО Бердичівського району про роботу шкіл за I півріччя 1946–1947 н. р. зазначалося, що у 1–10 класах з 9451 учня атестовано 98 %, встигають 85 %. Вказані цифри відображають досить непоганий навчальний стан, враховуючи те, що на 1 січня 1946 р. в районі нараховувалося 474 неписьменних та малописьменних осіб (учні, жінки, допризивники), з них закінчили навчання тільки 52 (11 %) [151, арк. 12, 15]. Щоквартально кількість неписьменних та малописьменних зменшувалася, хоча закінчували навчання не всі через низку суб'єктивних та об'єктивних причин.

Великою проблемою, яка негативно впливала на організацію навчального процесу в сільських школах, була нестача обладнання та меблів. Так, у тому ж Бердичівському районі у 1947 р. в 45 школах було 1107 парт, 155 класних дошок, 558 столів, 327 стільців, 52 табуретки, 69 шаф [151, арк. 11, 22]. У середньому на одну школу припадало 24,6 парт, 3,5 класних дошок, 12,4 столів, 7,3 стільців,

1,6 табуретки та 1,5 шафи. Такий стан із мізерною кількістю обладнання був типовим практично для всіх шкіл Житомирщини, які знаходилися в сільській місцевості, що робило навчально-виховний процес неефективним.

Недостатнє оснащення шкіл навчально-матеріальною базою призводило до погіршення якості навчання. Непоодинокими були випадки, коли на клас припадало 2–3 підручники. Особливо не вистачало підручників з мови, літератури, арифметики, іноземної мови, книг для читання в молодших класах. Велика частина підручників закуповувалася батьками – 12560 примірників [127, арк. 3]. Вартість одного підручника становила 60–80 крб [297, с. 98].

У класі з наповненістю до 40 учнів вчителям складно було провести урок, здійснити індивідуальний підхід до кожного учня. Через відсутність підручників, вчителі часто вимушені були писати на дошці, а учні переписувати, що призводило до набуття ними недостатньо глибоких знань. Для викладання каліграфії не було відповідних зошитів. Уроки співів зводились до вивчення тексту пісень без музичного супроводу, а уроки фізкультури – до уроків військової підготовки [128, арк. 14 зв, 15]. Бракувало спеціальних кімнат для занять фізкультурою та військово-допризвальної підготовки.

Щоб хоч якось виправити ситуацію та покращити навчально-виховний процес, вчителі разом з учнями самотужки виготовляли наочне приладдя, завдяки чому з 1946–1947 н. р. в школах області покращилося викладання географії та історії. Для проведення занять вчителі використовували газетний матеріал, власноруч виготовляли карти й таблиці [128, арк. 12 зв.]. Більш глибокими також стали знання учнів з природознавства. Навчання поєднувалося з практикою. У зимовий період проводилися учнівські походи, змагання, в яких брали участь кілька сотень учнів з різних шкіл.

З метою підвищення рівня освіти і культури населення у 1948 р. відбувся перехід до загальнообов'язкової семирічної освіти. Так, у 1950–1951 н. р. республіка мала вже близько 13 тис. семирічних шкіл, що було на 2 тис. більше, ніж у 1941 р. Проте, на заваді часто стояла проблема відсутності приміщень, недостатньої кількості педагогічних кадрів та учнів, особливо в селах та на

хуторах, оскільки, відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР № 2408 від 3 липня 1948 р. перетворення семирічних на середні школи та відкриття 8-х класів відбувалося при наявності 30 учнів [288, с. 67].

Негативний вплив на навчання мала також нестабільність навчальних програм. Зміни до них надходили із запізненням. Бувало так, що матеріал, який підлягав скороченню, в більшості шкіл вивчили, а на нові теми, введені в програму, часу вже не вистачало.

Чільне місце у навчальному процесі сільських шкіл області займала виховна робота. Класоводи початкових та класні керівники старших класів кожної чверті складали конкретні плани, спрямовані на всебічний розвиток та виховання дітей. Протягом року в школах проводилося по 10–15 вечорів або ранків, приурочених важливим подіям: Дню Перемоги, річницям з дня народження видатних літераторів тощо [128, арк. 19].

Учні активно залучалися до громадсько-корисної роботи. Допомагаючи колгоспам збирати врожай та боротися зі шкідниками, фактично вони частково забезпечували школу продуктами харчування. З дітей, залежно від віку та виду робіт, навіть формувалися окремі бригади, які працювали по 6–8 годин на добу. Наприклад, у 1945 р. учні Шахворостівської школи Коростишівського району косили жито. Окремі викошували по 0,55 га [215]. Учні Кривинської школи Корнинського району в 1947–1948 н. р. викопали в колгоспі 1,8 га буряків, 2 га картоплі, зібрали 4,5 га проса [130, арк. 27 зв.]. А педколектив та учні Новолюбарської школи Любарського району в 1948 р., працюючи на плантації буряків, зібрали 15 кг довгоносики [212].

Водночас, учням доводилося працювати й на пришкільних городних ділянках і господарствах, щоб забезпечити себе сніданками в їдальнях. Наприклад, у господарствах 29 шкіл Попільнянського району було 32 коня та 59,4 га землі, з яких школярі зібрали 1795 ц зернових і 76,8 ц картоплі [127, арк. 1 зв., 2 зв.]. В деяких випадках на шкільних ділянках вирощували технічні культури, які здавали на заготівельні пункти. Отримані кошти витрачали на придбання продуктів

харчування для школярів. Так, у 1948 р. в селі Глезно Любарського району учні сіяли на своїх ділянках кок-сагиз [211].

Праця дітей у колгоспах та господарствах шкіл була вимушеною, оскільки держава не могла забезпечити в повній мірі сільські навчальні заклади необхідними потребами в харчуванні та матеріально-технічному оснащенні. У зв'язку із залученням учнів до сільгоспробіт досить часто скасовувалися канікули та скорочувався навчальний рік, що негативно впливало на їх здоров'я, навчально-виховний процес та засвоєння програмового матеріалу.

Більшість шкіл працювала у дві або навіть три зміни. Кількість шкіл і класів у селах Житомирської області з навчанням у кілька змін з кожним роком збільшувалася.

Таблиця 4.2.2

Кількість шкіл і класів у селах області за змінністю навчання у 1943–1945 рр.

[125, арк. 7]

Школи і класи за змінністю навчання	1943–1944 н. р.	1944–1945 н. р.
Однозмінних	456	496
Двозмінних	767	808
Класних кімнат	3919	4726
Класів на I зміні	4173	4989
Класів на II зміні	2112	2655

Наведені дані свідчать про те, що за один навчальний рік однозмінних шкіл побільшало на 8 %, двозмінних – на 5 %, класних кімнат – 17 %, класів, що навчалися на першій зміні – 16 %, на другій зміні – 20 %. Збільшення кількості однозмінних і двозмінних шкіл було пов'язане, насамперед, із зростанням чисельності учнів, їх працею в колгоспах та на виробництві, що унеможливило відвідування школи в першій половині дня. Дана причина не була локальною, а носила універсальний характер. Участь у сільгоспроботах тривалий час продовжувала залишатись основною формою трудової діяльності школярів.

Відновлення роботи сільських закладів освіти супроводжувалося значними труднощами. Внаслідок великих руйнувань навчально-матеріальної бази шкіл та неспроможністю її швидкого та якісного відновлення найскладнішою була проблема нестачі шкільних приміщень. Більшість із них не відповідала санітарно-гігієнічним вимогам. Здебільшого, це були селянські хати із земляною підлогою та малою площею, які освітлювалися гасовими лампами, багато вікон були просто замурані, бракувало вентиляційних систем. Стіни та стелі часто осипалися. Не було спортмайданчиків з відповідним обладнанням.

Водночас багато уцілілих шкільних приміщень використовувалися для інших потреб. У них розміщувалися підрозділи Червоної армії, госпіталі, колгоспні контори, крамниці тощо [443, с. 389]. Наприклад, у 1945–1946 н. р. в Попільнянському районі використовувалось не за призначенням 31 шкільне приміщення, з яких було звільнено і повернено тільки 14 [127, арк. 2]. Заняття деяких шкіл проводилися в клубах, які перегороджувалися на 2 кімнати. Частину шкіл займали під житла селяни-погорільці, бо потерпіли від підпалу ворогів та бомбардування. Інші використовувалися сільрадами та пунктами заготзерно. У зв'язку з цим, РНК СРСР 5 березня 1944 р. прийняла постанову «Про порядок звільнення шкільних приміщень, що використовувались не за призначенням», на виконання якої РНК УРСР 26 червня 1944 р. прийняла таку ж постанову, яка зобов'язувала радянські та партійні органи негайно вирішити питання їх повернення органам народної освіти [127, арк. 2]. Однак процес відновлення та повернення шкільних приміщень, які використовувались не за призначенням, відбувався повільно, бо структури, які ними користувалися, не хотіли їх повертати, а місцеві органи влади не сприяли вирішенню цього питання.

Навчальний процес ускладнювався ще й серйозними перебоями із забезпеченням шкіл паливом. Часто замість дров та вугілля використовували бадилля, хмиз, качани, соломку та торф, тому температура в класах не рідко була надто низькою, замерзало навіть саморобне чорнило. На уроках учні навчалися у верхньому одязі та в шапках. До того ж, в селах області майже не було таких шкіл, в яких би була окрема роздягальня. Учні роздягалися в класних кімнатах, вішали

по кілька комплектів одягу на один крючок З дитячого активу організовувалися санпости, які стежили за санстаном класних кімнат і учнів. Практикувалося попереджати кожного учня перед вихідним днем, щоб він помився, почистився, полатав одяг [130, арк. 29, 29 зв.]. Виконання цього перевірялось, що значно підтягувало учнів, вони ставали акуратнішими.

Державне фінансування будівництва закладів освіти було зосереджене, переважно, на міських школах, які щорічно отримували, в середньому, 6178 тис. крб, порівняно з сільськими – 5304 тис. крб, тобто на 14 % більше. І це при тому, що 88 % шкіл і 68 % учнів знаходились у сільській місцевості [396, с. 40]. З огляду на це, будівництво і ремонт сільських шкіл за рахунок держави проходили дуже повільно, внаслідок чого їх кількість зменшувалася. Так, у 1944–1945 рр. у селах області розпочали навчання 687 шкіл, 1946–1950 рр. – 982, а в 1951–1953 рр. – 463 [180, с. 127]. Загалом, на розвиток освіти за першу повоєнну п'ятирічку держава виділила 258,8 млрд крб. Однак, план будівництва шкіл в УРСР було виконано лише на 22 % [518, с. 8].

Через погане фінансування та реальні обставини воєнного часу найдієвішим способом відбудови та ремонту приміщень сільських шкіл, шляхом організації суботників та недільників, залишався метод народної будови. До роботи залучалися учні, батьки та громадськість. Не залишалися осторонь активної відбудови шкіл і вчителі. Власноруч до весни 1944 р. вони відновили роботу майже всіх шкіл Народицького, Базарського, Словечанського, Чоповицького районів. Загалом, на початку березня в області працювало 1247 шкіл і навчалось 176 тис. учнів [167, с. 217]. Допомогали відновлювати школи й колгоспи, які забезпечували значну частину фінансування – майже 0,1 суми (2758,3 млн крб [348, с. 277]), що допомогло збудувати і ввести в дію кілька сотень шкіл в республіці для тисяч учнівських місць. Так, підтримуючи рух народної будови, на Житомирщині 237 колгоспників, а також бійці «Н-ської» військової частини в селі Великі Кліщі Базарського району влітку 1944 р. організовано вийшли на недільник. Вони відремонтували парти, підлогу, вікна, переробили 8 печей, поштукатурили і побілили стіни, обладнали військовий кабінет, спортмайданчик, поставили

250 м огорожі, розчистили доріжки і привели в порядок клумби, завезли дрова [167, с. 209]. Завдяки цьому, сільська школа була готова до навчального року, де мали змогу навчатися понад 300 учнів.

Вчителі та колгоспники всіх районів області зверталися через обласну газету до населення інших областей України із закликом наслідувати їх приклад щодо відбудови шкіл, а також висвітлювали свої трудові досягнення на її сторінках. Ось як про відбудову школи силами колгоспників у селі Смолівки Коростишівського району писав у газеті «Коростишівська правда» за 1945 р. кореспондент: «старенькі дідусі лагодили парти, столи, віконні рами. Пошклиті вікна, побілено в середині і зовні та завезено понад 50 м³ палива» [214].

Внаслідок проведення 4 червня 1945 р. недільника по всій області, в якому взяла участь 4341 особа, вдалося відремонтувати 28 шкіл. Тоді працювало 906 коней, 488 волів, 32 автомашини, завезено 477 складометрів дров і 531 т торфу. Вартість робіт оцінювалася в 203112 крб [167, с. 220]. У цілому, протягом 1945–1947 рр. під час недільників на Житомирщині було відновлено 85 шкіл, 14630 парт і столів, 2740 допоміжних приміщень і спортмайданчиків, 3458 вчительських квартир, завезено 188452 складометри палива [269, с. 144].

Для заохочення участі в згаданому методі, найактивніші учасники в організації і проведенні недільників з підготовки шкіл до навчання нагороджувалися Грамотами НКО УРСР та грошовими преміями. Як от, наприклад, в Бердичівському районі 13 серпня 1946 р. було нагороджено 18 директорів, вчителів та секретарів комсомольських організацій, з них 4 грошовими преміями на суму 2000 крб [150, арк. 5].

Саме завдяки активному розгортанню методу народної будови протягом 1944–1950 рр. в республіці було побудовано і відремонтовано 2403 школи, що становило 74 % від усіх збудованих та відремонтованих шкіл у ці роки [460, с. 260]. На початку 1950-х рр. в області рівень освіти досяг довоєнного, а за кількістю учнів значно його перевищив. У 1950–1951 н. р. тут функціонувало 1499 шкіл, в яких працювало 13223 вчителі та навчалася 330,3 тис. учнів

[269, с. 145], тоді як до війни в школах навчалось 293032 дітей [292, с. 103], тобто на 11 % менше.

Після звільнення в селах УРСР потрібно було по-новому створювати мережу шкіл і класів, оскільки, внаслідок війни, контингент учнів значно зменшився. Навчальні заклади створювалися лише там, де до класів набиралася певна кількість дітей. Інколи учнів з різними віковими категоріями зводили в один клас. Про те, як формувати мережу шкіл і класів йшлося у директивному листі Житомирського обкому КП(б)У від 29 листопада 1943 р., адресованому керівникам Базарського району: «якщо в 1–4 класах є 15–20 учнів – зводити класи у комплекти (по 2 класи). У випадках, коли в 1–4 класах є надто мала кількість учнів – об'єднувати в один комплект 3 класи. 5–7 класи зберігати лише в тому разі, коли в них буде 15–20 учнів, 8–10 класи – 10 учнів» [167, с. 174].

Станом на 12 липня 1944 р. мережа сільських шкіл області охоплювала 1223 початкових, неповно середніх та середніх шкіл (див. Додаток Л). Як показав аналіз, очевидною була тенденція до її збільшення та розширення. Так, у 1944–1945 н. р. кількість сільських навчальних закладів тут зросла на 81, порівняно з минулим навчальним роком, що становило 6 %, класів побільшало на 1305 (17 %), комплектів – 1240 (19 %) та учнів – 53546 (25 %).

Одним із першочергових завдань, яке стояло перед навчальними закладами і всією громадськістю Житомирщини, було охопити навчанням всіх школярів. Після окупації з об'єктивних причин важко піддавалося вирішенню питання загального обов'язкового навчання дітей. У 1943–1944 та 1944–1945 н. рр. в школах навчалися далеко не всі учні. Причин цьому було декілька: праця в колгоспі та на виробництві, несприятливі умови навчання, пов'язані з низьким рівнем матеріально-технічної бази шкіл, погодні умови (особливо взимку), бездоріжжя тощо. За підрахунками вчених, в Україні у 1945 р. школу не відвідувало 9,1 % дітей, з них 10 % в селі. Найбільш погано відвідували школу 12–15-річні підлітки – 13,5 % [294, с. 195], які часто залишалися вдома для виконання певної роботи. Попри те, що окремі райони вирішували цю проблему добре (наприклад, у 1945 р. в школах

Коростишівського району навчалось більше учнів, ніж було заплановано [217]), в перші роки після звільнення школи не були достатньо наповненими учнями.

Таблиця 4.2.3

Охоплення дітей шкільного віку навчанням в селах області у 1943–1945 рр.

[125, арк. 6]

Класи	Дітей у 1943– 1944 н. р.	Охоплено	Дітей у 1944– 1945 н. р.	Охоплено
Перші класи	54359	47752	56450	56450
П'яті класи	19108	15298	23023	20020
Восьмі класи	2947	1058	4843	2105
Всього	76414	64108	84316	78575

Як бачимо, з усієї кількості сільських дітей у 1943–1944 н. р. навчанням було охоплено лише 84 %. У наступному навчальному році спостерігалася тенденція до збільшення – 93 %. Неспроможність залучити до навчання всіх дітей пояснювалася, перш за все, малою кількістю сільських навчальних закладів. Значна частина учнів виходила із шкіл після семирічного навчання. Здобуваючи майбутню професію, вони продовжували його у виробничих майстернях, ремісничих училищах, технікумах та фабрично-заводських школах, які діяли в містах Житомирі, Бердичеві, Коростені, Новоград-Волинському [81, арк. 85–86], а також у селах Нова Чорторя Любарського району, Турчинка Володарськ-Волинського району, Верхівня Ружинського району, Гамарня Малинського району, Рогачів Баранівського району та ін. [362, с. 157].

Таким чином, відновлювана радянською владою мережа сільських навчальних закладів у Житомирській області не могла охопити навчанням всіх дітей шкільного віку та створити належні умови для отримання ними освіти. Закон «Про загальне обов'язкове навчання», згідно якого в школах повинні були навчатися усі діти шкільного віку, реалізовувався повільно. Так, лише в Любарському районі у 1948 р. навчання не відвідували 840 дітей, допущено великий відсів учнів у селах Гринівці, Привітів, Кириївка, Панасівка [207].

Значна плинність та відсів учнів негативно впливали на навчально-виховний процес. Причин вибуття учнів з шкіл було багато: переїзд на інше місце проживання, переведення в інші школи, довготривала хвороба, смерть, брак одягу та взуття. Одяг сільських школярів був наполовину військовий, не за розміром, замість портфеля – сумка з мішка через плече, чорнило з бузини і кожен учень несе до школи свого каламаря [309, с. 62]. Для допомоги малозабезпеченим, при школах (наприклад, Паволоцькій та Кіловецькій Попільнянського району [127, арк. 1 зв.]) створювалися майстерні з ремонту одягу і взуття. Однак, вони тривалий час простоювали через відсутність сировини.

Не менш важливою причиною невідвідування учнями навчальних занять була відсутність шкіл на хуторах, де мешкало 5–7 сімей. Місцеві діти їздили на навчання або ходили пішки в найближчі села, частина яких знаходилася на віддалі 10–15 км. В значній мірі ця проблема (спостерігалася у всіх районах Житомирщини) стала наслідком того, що лише за перше півріччя 1944–1945 н. р. з 1–10 класів вибув 9531 учень [125, арк. 24], що складало майже 5 %. Іншими причинами невідвідування дітьми шкіл були також скрутний матеріальний стан сімей, особливо тих, які втратили годувальника, вимушена праця підлітків на колгоспних полях й особистому господарстві для забезпечення родини продуктами харчування, відсутність коштів для сплати вартості навчання, тривала перерва у навчанні й низький початковий рівень знань у тих дітей, котрі не мали семирічної, а то й закінченої початкової освіти, відсутність у селах, де вони проживали, семирічних і середніх шкіл та ін. [443, с. 394].

Зменшення учнівського контингенту середнього та старшого шкільного віку в сільській місцевості призводило до того, що переважала початкова освіта. На збільшення питомої ваги початкових шкіл та учнів початкових класів впливало й запровадження з 1944–1945 н. р., згідно з постановою РНК СРСР від 8 вересня 1943 р. «Про прийом дітей семирічного віку до шкіл», обов'язкового навчання дітей з семирічного віку, внаслідок чого до перших класів пішли діти як семирічного, так і восьмирічного віку, а також розпочинали або продовжували

навчання діти старшого віку, які не навчалися або припинили навчання в період окупації [443, с. 393].

Негативно позначилося на залученні до навчання дітей шкільного віку запровадження плати за навчання (у 1942–1944 рр. оплачувалося навчання дітей у 1–7 класах, а 6 грудня 1944 р., згідно з рішенням НКО УРСР, поновлювалася плата за навчання для учнів 8–10 класів) [443, с. 393]. Таке нововведення обмежувало доступ мешканців сіл до середньої освіти, внаслідок чого вони вимушені були влаштовуватися на роботу.

Деструктивно на становище загальноосвітньої школи в УРСР вплинули події 1946–1947 рр. Велика кількість дітей перестали її відвідувати, деякі просили милостиню. Тоді поза школою в республіці з причин матеріально-побутового характеру залишилося 210145 учнів, поширились безпритульність та злочинність [518, с. 9]. Через голод план залучення дітей до навчання не виконувався.

У зв'язку з тим, що досить значна кількість сільських підлітків змушена була працювати в сільському господарстві та не могла відвідувати школу в першій половині дня РНК УРСР 9 серпня 1944 р. ухвалила постанову «Про організацію вечірніх шкіл сільської молоді». Згідно з вимогами постанови, Наркомат освіти та його регіональні структури спільно з органами місцевої влади зобов'язувалися провести в селах облік усіх підлітків, які не мали семирічної освіти, визначити початковий рівень їхніх знань, провести роз'яснювальну роботу серед сільської молоді цього та більш старшого віку щодо важливості підвищення їхнього освітнього рівня, створити належні умови для роботи сільських вечірніх шкіл, а учням цих шкіл всіляко сприяти в навчанні [443, с. 395].

У 1944–1945 н. р. згідно плану-мережі початкових вечірніх шкіл для сільської молоді, в області передбачалася робота 60 шкіл, в яких мав бути 331 клас та навчатися 5949 учнів [125, арк. 22]. Але недостатнє фінансування, брак вчительських кадрів та незадовільний стан матеріально-технічної бази сприяли незадовільному стану процесу організації роботи таких шкіл.

Навіть на кінець 1940-х – початок 1950-х рр. налагодити повноцінне навчання у таких школах не вдалося: постійно зменшувалася кількість учнів, все

ще не вистачало приміщень для занять, вчителів та обладнання. Про недоліки в роботі вечірніх шкіл у 1951 р. в Довбишському* районі [247, с. 37] писалося в обласній газеті «Радянська Житомирщина»: «працюють вечірня школа робітничої молоді і 9 вечірніх шкіл сільської молоді. Заняття відвідують 200 учнів (на початку року їх було 320). У школах обмаль навчальних кабінетів, наочного приладдя, погане освітлення і тільки два вчителі працюють не за сумісництвом» [236].

В умовах відбудови невирішеним залишалося питання організації навчання в селах для дітей з фізичними і розумовими вадами, які фактично опинилися поза школою. У 1944–1945 н. р. в області існувало 2 школи для глухонімих, які мали 20 класів та 229 учнів, 1 школа для сліпих з 6 класами та 72 учнями, 1 школа для розумово-відсталих з 7 класами та 105 учнями [125, арк. 2]. Навчання дітей з вадами проводилося лише в обласному центрі, що було обтяжуючою обставиною для сільських родин. Вони не могли залишати дітей в школах або відвозити їх туди щоденно, оскільки це вимагало додаткових фінансів.

З часом, для надання допомоги дітям з особливими потребами у навчанні, кількість спецшкіл в області зросла, внаслідок чого в 1947 р. вони існували в Довбишському, Житомирському, Радомишльському районах та в самому Житомирі. Разом в цих школах навчалось 1140 учнів [87, арк. 582].

Облік дітей з фізичними і розумовими вадами органи освіти проводили лише після того, як Рада Міністрів УРСР 25 січня 1950 р. видала постанову «Про заходи із забезпечення загального навчання дітей з розладом слуху, мови, зору і розумового розвитку» [288, с. 68]. У 1953 р. для таких дітей на Житомирщині функціонували 39 дитбудинків та 4 школи-інтернати [100, арк. 224], де були створені належні умови для їх навчання та перебування.

Окремо варто зупинитися на проблемі організації навчального процесу для дітей-сиріт, яких кваліфікували переростками [217]. Районні відділи освіти не організовували для них навчання у вечірніх школах, але питання їх влаштування в дитбудинки тримали під контролем. Так, в Бердичівському районі у 4 кварталі 1947 р. органи освіти влаштували 67 дітей в дитбудинки та ще 150 віддали на

* 09.09.1926–17.10.1935 рр. – Мархлевський район

патронат [151, арк. 1]. Проте, як показують джерела, звітні цифри часто не відповідали дійсності, а проблема й надалі залишалася невирішеною.

Особливого значення в повоєнний період набувала проблема педагогічних кадрів. У 1945 р. в Україні працювало 182032 вчителі, а потрібно було 243500, крім того 70000 учителів (38,4 %) не мали середньої і вищої освіти [288, с. 65]. В сільській місцевості Житомирщини в цей час працював 6721 вчитель, тобто 68,7 % довоєнного рівня [443, с. 596].

Кадровий дефіцит долався за рахунок організації короткотермінових педагогічних курсів, мережі заочної освіти. Підготовку спеціалістів здійснювали учительські й педагогічні інститути, університети та училища, які не завжди задовольняли фахові вимоги загальноосвітньої школи. А проведення уроків кадрами, які не мали середньої педагогічної освіти призводило до їх низького рівня. Очевидно, що поряд з кількісним показником забезпечення шкіл вчителями, не менш важливим був їх якісний склад. Вирішення цієї проблеми було чи не найголовнішим у відбудові та розвитку сільської освіти на Житомирщині.

З 1943 р. були введені нові правила вступу до навчальних закладів, згідно яких без іспитів приймалися особи, які закінчили школу з оцінками «відмінно» і «добре», а на вільні місця зараховувалися абітурієнти із задовільними оцінками. Дозволявся прийом на навчання після 9-х класів. За таких умов кількість студентів педагогічних університетів та інститутів зросла в 1943–1945 рр. у 13 разів [518, с. 10]. При цьому мав місце відсів заочників (вибуло 19,5 тис. чол.).

Доволі часто вирішення кадрової проблеми в школах відбувалося завдяки працевлаштуванню осіб, які не закінчили навчання або й зовсім не мали педагогічної освіти. Наприклад, в 1947 р. у 45 школах Бердичівського району з 304 вчителів вищу освіту мали лише 12 (3,9 %), учительський інститут закінчили 65 (21,4 %), вищу незакінчену освіту мали 58 (19,1 %), середню педагогічну 123 (40,5 %), середню загальну 21 (6,9 %), не мали середньої освіти 25 (8,2 %) [151, арк. 10, 22].

Через брак фахівців серйозною проблемою в процесі відновлення та налагодження роботи шкіл були недостатній контроль їх керівників за роботою вчителів, байдужість, інколи навіть і зловживання службовим становищем. При перевірці однієї із сільських

шкіл Коростишівського району в 1945 р. завідуючим районним відділом народної освіти було виявлено, що документація велася з грубими порушеннями – не планувалася робота метод нарад, не налагоджувався контроль з боку директора та завуча над підготовкою вчителів до уроків [217].

Інколи траплялося, що некомпетентність та непрофесійність директорів шкіл призводили до незадовільного виконання ними функціональних обов'язків та зловживань. Наприклад, директор Скрагліївської школи Бердичівського району неправильно вів облік заміщень учителів, що з будь-яких причин були відсутні. Незаконно заплатив своїй дружині за виконання обов'язків завуча, яких вона не виконувала [150, арк. 12].

Часто причини такого стану крилися не тільки в недостатній кількості педагогічних кадрів у сільських школах та рівню їх кваліфікації, а й в незадовільних матеріально-побутових умовах праці. У період відбудови все це потребувало серйозного та дієвого підходу з боку державного керівництва та достатнього фінансування сфери освіти.

Особливо складно було працювати сільським педагогам у роки голоду, коли влада суттєво зменшила пайкові норми, які видавалися із запізненням. Вчителі одержували по 6,3 кг борошна в місяць, мила по 4 кг та промтоварів на 88 крб на рік. Товари поступали неякісні і по ціні дорожчій за ринкову: штани 291 крб, на ринку 200–250 крб, плаття 360 крб, на ринку – 280 крб [127, арк. 2 зв.]. Через дефіцит й дорожнечу одягу та взуття вчителі, в основному, доношували те, що придбали в довоєнні роки, перешивали з солдатських шинелей та гімнастеров. Отриманої зарплатні, система нарахування якої була встановлена ще в 1920–1930 рр., їм не вистачало навіть на придбання необхідних речей та харчування.

На забезпечення педагогів житлом держава коштів не виділяла, покладаючи це завдання на місцеві органи влади. Тисячі українських вчителів тривалий час жили в напівзруйнованих будинках, напівпідвальних приміщеннях і землянках та скрутному матеріальному становищі, про що свідчили численні скарги до Ради Міністрів та Міністерства освіти УРСР, до ЦК КПУ, в різні державні структури. У листах вони прохали порятунку від голодної смерті [518, с. 10]. Тяжке життя

вчителів було великою перешкодою на шляху зростання їх педмайстерності та негативно відбивалося на навчально-виховному процесі.

Досить часто педагогам доводилося виступати в ролі партійно-державних агітаторів, вести активну пропагандистську діяльність у сільських навчальних закладах. Так, у 1948–1949 н. р. лише в Потіївському районі вчителі прочитали 48 лекцій на педагогічні, наукові, антирелігійні та політичні теми [131, арк. 29]. Хто не справлявся з такими дорученнями – отримував догани, а то і звільнення, незважаючи на педагогічний стаж, знання фактичного матеріалу та володіння методикою викладання.

У цілому, станом на 1953 р. ситуація щодо відновлення роботи сільських шкіл та забезпечення їх педпрацівниками значно покращала. В області працювало 1428 шкіл, з яких 1310 (майже 92 %) знаходились у сільській місцевості. Навчання дітей забезпечували 14167 вчителів, з них із вищою освітою 2197 (16 %), з неповною вищою 1182 (8 %), із середньою педагогічною 5994 (42 %), загальною середньою 1249 (9 %) та неповносередньою 545 (4 %) [134, арк. 14].

Дітей, які підлягали загальнообов'язковому навчанню нараховувалося 274846, з них 80 % в селах. Порівняно з 1944–1945 н. р. рівень невідвідування учнями шкіл знизився більш, ніж на половину і становив 6 % (ще не мали повних 7 років, віддаленість школи від місця проживання, затяжні хвороби, підлягали влаштуванню в спецшколи глухонімих, сліпих, розумово-відсталих, праця на виробництві тощо [134, арк. 6]). Як показав аналіз, упродовж відбудовчого періоду на Житомирщині майже вдалося відновити мережу сільських шкіл, забезпечити їх кадрами та охопити навчанням всіх дітей.

Отже, довготривалий процес відбудови, недостатня матеріально-технічна база, незабезпеченість навчальними підручниками та приладдям у повоєнний період згубно позначилися на розвитку освітньої мережі сіл області, оскільки були спричинені залишковим підходом держави до її фінансування.

На Житомирщині в цей період саме завдяки наполегливій і невтомній праці селян і колгоспників, шляхом організації суботників та недільників, найдієвішим способом відновлення роботи шкіл в селах залишався метод народної будови.

Завдяки йому вже до 1945–1946 н. р. вдалося відремонтувати більшу частину довоєнної кількості сільських шкіл області.

Для забезпечення закладів освіти кадрами на Житомирщині створювалися короткотермінові курси з підготовки вчителів, залучались спеціалісти, які не мали відповідної освіти, збільшувався прийом студентів до педагогічних навчальних закладів на денне і заочне відділення, працювали курси перепідготовки і підвищення кваліфікації. Проте швидка підготовка педагогів не формувала в них професійних якостей, а сприяла лише зростанню їх кількісного складу.

Соціальний статус педагогів перебував на низькому рівні, що негативно впливало на якість їхньої роботи. Ідеологічна заангажованість зумовлювала уніфікацію навчальних програм, цензуру підручників, методичної літератури.

Через власну матеріальну слабкість колгоспи не могли виступати стабільним і надійним донором у розвитку сільської освіти області. В першу чергу, вони намагалися виконувати власні зобов'язання перед державою. Відрахування з їхніх бюджетів на освіту та соціальні потреби були мізерними.

Загалом, впродовж 1944–1953 рр. у Житомирській області вдалося відродити мережу сільської шкільної освіти. Але, також зазначимо, що навіть у середині 1950-х рр. чималий відсоток селян залишався малописьменним. Крім того, тривалий час існувала проблема охоплення навчанням дітей шкільного віку, які проживали на далекій відстані від шкіл, не мали матеріальних ресурсів або змушені були працювати в колгоспах, як основні годувальники в родині.

ВИСНОВКИ

З'ясовано, що незважаючи на досить широке висвітлення у радянській та вітчизняній науковій історичній літературі проблематики пов'язаної з відродженням українського села в післявоєнний період, історіографія досліджуваної в дисертаційній роботі проблеми є недостатньою для того, щоб сформулювати цілісне уявлення про стан соціально-економічного та культурного розвитку сіл Житомирщини наприкінці 1943 – першої половини 1953 рр. Ця проблема до сьогодні є маловивченою, з неї відсутні спеціальні комплексні наукові праці. Тож вивчення окремих сфер життєдіяльності села регіону в означений період залишається в перспективі наукових розвідок.

Джерельна база дослідження репрезентативна, що дозволяє максимально повно висвітлити соціально-економічні та культурні процеси у регіоні в окреслений період.

У результаті комплексного дослідження стану та розвитку сіл Житомирщини періоду кінця 1943 р. – першої половини 1953 р. запропоновано таку періодизацію динаміки розвитку сільського господарства області:

1) кінець 1943–1945 рр.: у регіоні тривав процес стабілізації – повернення до мирного життя та відбудова сільського господарства. Через великі масштаби руйнувань, людські втрати, неймовірне спустошення господарств колгоспів, радгоспів, МТС та особистих господарств селян, практично заново доводилося створювати матеріально-технічну базу та організовувати сільське господарство;

2) 1946–1947 рр.: у той час, коли механізм відбудови був запущений, повоєнна розруха ускладнилася голодом. Внаслідок сильної спеки літа 1946 р. та зростання економічного тиску з боку держави, села опинилися в складному стані. Головною причиною голоду стала сталінська хлібозаготівельна політика;

3) 1948 – перша половина 1953 рр.: незважаючи на повоєнні труднощі, відсутність матеріальних стимулів у аграрному секторі, жахливі наслідки голоду, сільське господарство регіону в 1950 р. за основними показниками досягло

довоєнного рівня. Спостерігалася тенденція до виходу з гострої економічної кризи. Проте аграрна сфера перебувала в стані стагнації, внаслідок чого в 1953 р. відбулося зниження темпів хлібозаготівель. Подальший розвиток сільського господарства вимагав негайного та дієвого реформування.

Відродження сільського господарства області відбувалося за відсутності належного державного фінансування, гострої нестачі техніки, будівельних матеріалів та трудового потенціалу. Одним із основних способів відбудови на Житомирщині став метод народної будови, започаткований мешканцями села Верхівня Вчорайшенського району, досвід якого перейняв увесь Радянський Союз. Активна участь селянства у відродженні економіки села створила необхідні передумови для відновлення довоєнного рівня сільськогосподарського комплексу та швидкої відбудови регіону. Завдяки наполегливій праці колгоспників і використанню їхньої особистої худоби в ролі тяглової сили, Житомирщині вдалося достроково провести хлібоздачу в 1944 р.

Унаслідок зменшення кількості населення області за роки війни більше, ніж на половину, переважну частину якого складали чоловіки, головна роль у процесі відбудови належала жінкам, які виконували основні сільгоспроботи.

Повоєнна відбудова та розвиток сільського господарства ускладнилися голодом 1946–1947 рр. та посиленням репресивно-каральної системи, що призвело до високого рівня смертності та захворювань серед сільського населення. Влада, намагаючись забезпечити виконання хлібопоставок, застосовувала різноманітні інструменти тиску на голодуюче село. За крадіжки та порушення Статуту сільгоспартілі селян-колгоспників карали неоплатою трудовнів, арештами, виключенням з колгоспів тощо. На Житомирщині одним із видів покарань було виселення людей до Карело-Фінської республіки, Південного Сахаліну, Курильських островів, Приморського та Хабаровського країв, де вони примусово будували дороги, копали канали, заготовляли ліс.

Характерною рисою вказаного періоду було надмірне оподаткування колгоспників та селян, яке робило абсолютно неприбутковим присадибне господарство. На Житомирщині кожен селянський двір мав здати державі 40 кг

м'яса, 280–300 л молока, 50–100 яєць, заплатити 5–10 крб за плодове дерево. Недоїмки при цьому не списувалися, а додавалися до податку на наступний рік. Для одноосібників норми поставок були в два-три рази вищими, ніж для колгоспників. Податки доповнювалися системою обов'язкових держпоставок зерна, овочів та сіна за твердими низькими цінами. Попри пасивний опір селян системі оподаткування – забивання худоби, невихід на роботу, невиконання норм трудоднів, адміністративні заходи держави (збільшення норм здачі податків, великі штрафні санкції, кримінальні покарання) зумовлювали необхідність їх виконання.

Передвоєнних обсягів збору хліба на Житомирщині досягли в 1949 р. Хлібопоставки здійснювалися за рахунок колгоспів, господарств колгоспників та одноосібників. Дослідження показують, що внаслідок постійного збільшення норм поставок сільгосппродукції, вирощеної в селянських господарствах, колгоспники та одноосібники здавали більше продуктів, ніж колгоспи.

Окремих колгоспів, які б спеціалізувалися на вирощуванні монокультури, в області не було, але, зважаючи на географічне розташування, в південних районах (Ружинський, Чуднівський, Дзержинський тощо) переважали посіви зернових культур, а в північних (Володарськ-Волинський, Радомишльський, Коростенський та ін.) значну увагу приділяли вирощуванню овочів, льону та хмелю.

Особливістю сільського господарства Житомирщини було відставання у вирощуванні овочів (брак насіння й невисокі врожаї, спричинені заготівельною політикою держави) та в розвитку тваринництва (більшість ферм укомплектовувалася шляхом контрактації худоби з індивідуальних селянських секторів). Головною ж проблемою залишалась відсутність матеріальної зацікавленості селян у підвищенні продуктивності своєї праці.

Технічна оснащеність колгоспів області була низькою. Значну допомогу їм надавали МТС, які за виконання роботи вимагали високих ставок натуроплати, що виступало ще одним засобом надходження продовольства у фонд держави.

Проведена на початку 1950-х рр. державою кампанія з укрупнення колгоспів, яка передбачала об'єднання економічно сильніших колгоспів зі слабкими, спочатку позитивно вплинула на розвиток сільського господарства Житомирської області.

З'явилися потужні передові колгоспи, в яких відбувався інтенсивний ріст сільгоспвиробництва. Однак згодом така політика не виправдала очікувань. Тягнувши за собою слабкі колгоспи та покриваючи їхню недостачу, сильні колгоспи дедалі більше втрачали свій економічний потенціал.

Упродовж періоду відбудови залишалося актуальним питання відновлення та покращення житлово-побутових умов селянства. Найбільша кількість знищених та частково зруйнованих сіл і містечок припадає саме на Житомирщину – 175. Нацисти залишили без даху над головою тисячі селян області. Відбудова житла за рахунок держави відбувалася частково, зокрема, шляхом надання кредитів для пільгових категорій місцевого населення. Матеріальні витрати, в основному, покладалися на колгоспи, однак, через свою економічну слабкість вони не могли надавати необхідної допомоги селянам. Значного поширення під час відбудови сільських жител набув метод народної будови. Особливість області полягає в тому, що вона краще була забезпечена лісом, тому при відбудові житла основним будматеріалом була деревина. При нестачі будматеріалів селяни використовували глину, очерет та соломку. Найактивнішими в роботі з будівництва селянських хат були Словечанський та Коростишівський райони, оскільки там була знищена найбільша кількість населених пунктів.

За відсутності належного державного фінансування вкрай повільно в області відбувався розвиток сільської соціально-побутової інфраструктури. На селі були практично відсутні заклади побутового обслуговування й торгівлі, обмаль закладів громадського харчування, продовольчих і промислових товарів першої необхідності, особливо одягу й взуття.

За період окупації в селах області була фактично ліквідована сфера охорони здоров'я. Серед населення поширювалися такі хвороби, як короста, висипний, черевний і поворотний тиф, дизентерія, шлунково-кишкові та венеричні захворювання, туберкульоз. Спалахи різних інфекційних хвороб найбільше фіксувалися в Словечанському, Ємільчинському, Овруцькому, Олевському, Городницькому, Лугинському та Народицькому районах.

Процес створення та відбудови мережі сільських медустанов гальмувався обмеженістю державного фінансування. Відновлення закладів охорони здоров'я на Житомирщині проходило шляхом організації населенням суботників та недільників. У сільській місцевості області медичну допомогу надавали колгоспні сестринські медпункти, амбулаторії, фельдшерсько-акушерські пункти та дільничі лікарні на 50, 35, 25, 15 та 10 ліжок. Однак всі вони відчували гостру потребу в медобладнанні, медикаментах та перев'язувальних матеріалах.

Негативно на якість медичної допомоги для селян впливала відсутність лікарів та медперсоналу. З 780 лікарів, які працювали в області до війни, залишилося майже 20 %. Держава не забезпечувала їм належних фінансових та житлово-побутових умов, що зумовлювало високу плинність медичних кадрів.

Здійснювана радянською владою у повоєнні роки соціальна політика була спрямована на вирішення проблеми соціального забезпечення покалічених фронтовиків, їх сімей та дітей-сиріт. Для інвалідів у містах Бердичеві та Житомирі діяли спеціальні будинки, де вони забезпечувалися житлом, одягом, харчами та медобслуговуванням. Однак, через брак державного фінансування, інваліди в них відчували дискомфорт та не бажали там перебувати.

Пенсійне забезпечення сільських інвалідів було на 20 % меншим, ніж міських. А їх працевлаштування після перепідготовки на курсах, які частково діяли в селах області, було спрямоване, в основному, на забезпечення сільського господарства кадрами. Державна допомога сім'ям фронтовиків, яких в регіоні було майже 170 тис., виявлялася в наданні їм кредитів для будівництва, безкоштовної ділянки для заготівлі будматеріалу, насіння для індивідуальних городів тощо.

Для подолання дитячого сирітства, яке значно зросло в 1946–1947 рр., була створена розгалужена система державних спеціальних дитустанов різних типів: приймальники-розподільники, санаторні дитбудинки, суворовські, військові й спеціальні ремісничі училища. Станом на 1947 р. в області працювало 38 дитбудинків загального типу – в кожному районі, 2 в Житомирі (імені МВС, Левківський) та Дмитрівський у Бердичеві, де перебувало 5600 сиріт, переважно із сільської місцевості. Проте недостатнє фінансування змушувало їх постійно

стикатися з труднощами забезпечення продовольчо-промисловими товарами, верхнім одягом, взуттям, меблями, навчальним приладдям та опаленням. Значною мірою вирішити ці проблеми допомагали підсобні господарства дитбудинків.

Війна та нацистська окупація завдали великих збитків і сільським культурно-просвітницьким закладам регіону. Вцілілі приміщення клубів, бібліотек були занедбані, інвентар знищено, частина використовувалася не за призначенням. Заклади культури в селах фінансувалася за залишковим принципом, тому через бідність і вкрай недостатню матеріальну базу робота в них велася слабо. Це, в свою чергу, унеможливлювало проведення культурного дозвілля селян. Основну частину клубів, бібліотек та хат-читалень було відновлено методом народної будови.

Найбільш доступними осередками дозвілля та місцями відпочинку в сільській місцевості області були клуби, в яких діяли гуртки художньої самодіяльності, проводилися культмасові й агітаційно-пропагандистські заходи, та бібліотеки, які здійснювали книгообслуговування місцевих мешканців. Характерною рисою діяльності всіх культурно-просвітницьких установ в умовах тоталітарної системи стала її надмірна політизація та ідеологізація, що також проявлялося і на Житомирщині. Однією з основних форм культурного відпочинку на селі був перегляд кінофільмів, які показували за допомогою застарілих кінопересувок. Поширеними в регіоні у той час залишалися позаклубні форми проведення дозвілля: вечорниці, прогулянки вулицями під гармошку, посиденьки біля водоймища тощо.

З 1950-х рр. поступово розгорталася радіофікація села. Радіоприймальна мережа Житомирщини в повоєнний період нараховувала 5 радіовузлів та 630 радіоточок, що складало майже 10 % потреб. У першу чергу радіо встановлювалося в громадських місцях – клубах, школах, сільрадах або в центрі села. В сільських оселях області радіо з'явилося лише в 1953 р.

Електрифікація сільської місцевості відбувалася погано. У 1946 р. в області діяло 3 електростанції обласного підпорядкування (в Радомишлі, Малині, Коростишеві), 15 районних електростанцій та 32 дрібних сільських електростанцій, в тому числі 23 колгоспних гідроелектростанцій, що сповільняло процес загальної

електрифікації сіл. Для сільських хат підключення до електроенергії стало можливим лише наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр.

У ході звільнення Житомирщини від окупантів розпочали роботу майже всі 1247 сільські школи, де навчалось 176 тис. учнів. У зв'язку з нестачею шкільних приміщень та працею підлітків у колгоспах і на виробництві, в селах області запроваджувалося дво- та навіть трьохзмінне навчання. У відбудові та спорудженні нових шкіл, відновленні матеріально-технічної бази, придбанні обладнання, виготовленні меблів, заготівлі палива активну участь брали колгоспи, громадськість, вчителі, батьки та учні.

У початкових, неповносередніх та середніх сільських школах з недостатньою наповненістю учнями, класи зводили в комплекти. Гострим залишалося питання відсутності належної навчально-матеріальної бази, що призводило до погіршення якості навчання. Проблему забезпечення шкіл вчителями намагалися вирішити шляхом організації короткотермінових педагогічних курсів, мережі заочної освіти.

Не забезпечувалося повною мірою й виконання закону про загальнообов'язкове навчання. Частина учнів не відвідувала школу через складний матеріальний стан, відсутність одягу і взуття, погодні умови, сезонне бездоріжжя тощо. Невирішеним в умовах відбудови залишалося питання організації навчання в селах дітей з фізичними і розумовими вадами та сиріт. Обмежене фінансування призводило до недостатнього розвитку сільської освітньої мережі області, а її оснащеність відставала від тогочасних потреб.

Таким чином, незважаючи на повоєнні труднощі, відсутність матеріальних стимулів в аграрному секторі, жахливі наслідки голоду 1946–1947 рр., сільське господарство Житомирщини в 1950 р. за основними показниками досягло довоєнного рівня. З приходом до влади М. Хрущова в другій половині 1953 р. розпочався процес десталінізації та новий етап розвитку соціально-економічної та культурної галузей в країні, який включав реформування сільського господарства, поповнення матеріально-технічної бази сільських культурно-освітніх закладів та підвищення рівня їх роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. 1. Архівні джерела

1. Державний бюджет УРСР. 10–12 вересня 1953 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-1 (Верховна Рада УРСР). Оп. 16. Спр. 394. 259 арк.

2. Матеріали з питань відбудови промисловості, транспорту, сільського господарства, установ освіти, охорони здоров'я, фінансів у звільнених від німецьких окупантів областях УРСР, які вирішувалися в Раді Народних Комісарів Союзу РСР та Державному комітеті оборони РСР / проекти постанов уряду, листи, доповідні записки тощо. 8 січня – 29 грудня 1943 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-2 (Управління справами Ради народних комісарів УРСР). Оп. 7. Спр. 597. 216 арк.

3. Постанови Ради Народних Комісарів Української РСР. Оригінали № 51–100. Лютий 1944 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-2 (Управління справами Ради народних комісарів УРСР). Оп. 7. Спр. 967. 138 арк.

4. Проект плану розвитку сільського господарства в колгоспах України. 1951 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-2 (Управління справами Ради народних комісарів УРСР). Оп. 7. Спр. 1110. 146 арк.

5. Листування з питань листів, заяв і скарг трудящих про зловживання керівників колгоспів, незаконне виселення з квартир, помилування, надання матеріальної допомоги. 28 липня – 9 серпня 1945 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-2 (Управління справами Ради народних комісарів УРСР). Оп. 7. Спр. 1807. 189 арк.

6. Матеріали про хід виконання планів закупівлі, заготівлі молока, яєць і молочних продуктів по областях УРСР. 10 січня – 13 грудня 1945 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-2 (Управління справами Ради народних комісарів УРСР). Оп. 7. Спр. 2573. 183 арк.

7. Матеріали з питань нагородження передовиків сільського господарства в Житомирській області УРСР. 1948 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-2 (Управління справами Ради народних комісарів УРСР). Оп. 7. Спр. 7552. 161 арк.

8. Стенограми нарад керівників промислово-територіальних управлінь у наркома землеробства УРСР: про підготовку насіння до посіву, стан підняття зябу, натуроплату та іншим питанням сільського господарства. 18 вересня – 24 грудня 1944 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-27 (Міністерство сільського господарства УРСР). Оп. 17. Спр. 42. 116 арк.

9. Плани та довідки про перегін на Україну худоби, закупленої в порядку державної допомоги в східних областях Союзу і повернення худоби, евакуйованої в перші роки Вітчизняної війни. 1 липня – 10 жовтня 1944 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-27 (Міністерство сільського господарства УРСР). Оп. 17. Спр. 44. 143 арк.

10. Постанова РНК СРСР № 926 від 28 квітня 1945 р. «Про будівництво житлових будинків колгоспників, промислових об'єктів у колгоспах та культурно-побутових установ у селах УРСР». 28 квітня 1945 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-27 (Міністерство сільського господарства УРСР). Оп. 17. Спр. 47. 47 арк.

11. Звіти та довідки керівників управлінь наркомзему про заходи з ліквідації німецької окупації в сільському господарстві України. 1945 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-27 (Міністерство сільського господарства УРСР). Оп. 17. Спр. 71. 135 арк.

12. Стенограма республіканської наради передовиків сільського господарства УРСР «Про підсумки роботи в сільському господарстві за 1946 р. та завдання на 1947 р.». 14–18 лютого 1947 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-27 (Міністерство сільського господарства УРСР). Оп. 17. Спр. 126. 254 арк.

13. Стенограма республіканської наради передовиків сільського господарства «Про підсумки 1947 сільськогосподарського року, про підготовку і проведення весняного посіву та виконання плану всіх сільськогосподарських робіт колгоспами України в 1948 р.». 24 лютого 1948 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-27 (Міністерство сільського господарства УРСР). Оп. 17. Спр. 173. 91 арк.

14. Довідки і докладні записки керівників обласних управлінь сільського господарства «Про хід сільськогосподарських робіт в областях республіки», 20 березня – 25 червня 1949 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-27 (Міністерство сільського господарства УРСР). Оп. 17. Спр. 272. 384 арк.

15. Довідки обласних управлінь сільського господарства про хід виконання основних сільськогосподарських робіт в колгоспах республіки. 5 квітня 1950 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-27 (Міністерство сільського господарства УРСР). Оп. 17. Спр. 358. 216 арк.

16. Докладні записки сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У і Міністерства ЦК КП(б)У про хід сільськогосподарських робіт по областях республіки. 1 вересня 1951 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-27 (Міністерство сільського господарства УРСР). Оп. 17. Спр. 421. 121 арк.

17. Докладні записки, довідки ЦК КП(б)У про стан підготовки колгоспів до весняного посіву, хід весняних посівних робіт в колгоспах республіки. 1952 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-27 (Міністерство сільського господарства УРСР). Оп. 17. Спр. 476. 319 арк.

18. Стенограма республіканської наради з тваринництва «Про заходи з виконання завдань, поставлених Пленумом ЦК КПРС в справі подальшого розвитку тваринництва». 17–19 листопада 1953 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-27 (Міністерство сільського господарства УРСР). Оп. 17. Спр. 534. 420 арк.

19. Постанови Ради Народних Комісарів з питань народної освіти в УРСР. 10 січня – 16 грудня 1944 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-166 (Міністерство освіти УРСР). Оп. 15. Спр. 7. 116 арк.

20. Звіт про підсумки збитків, нанесених німецько-фашистськими загарбниками установам наркомосвіти УРСР. 25 квітня 1945 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-166 (Міністерство освіти УРСР). Оп. 15. Спр. 61. 55 арк.

21. Річний звіт Житомирського облвно про роботу шкіл за 1945–1946 н. р. // ЦДАВО України. Ф. Р-166 (Міністерство освіти УРСР). Оп. 15. Спр. 184. 117 арк.

22. План шкільної мережі по Житомирській області за 1947–1948 н. р. // ЦДАВО України. Ф. Р-166 (Міністерство освіти УРСР). Оп. 15. Спр. 516. 247 арк.

23. Річний звіт про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1951–1952 н. р. по Житомирській області. // ЦДАВО України. Ф. Р-166 (Міністерство освіти УРСР). Оп. 15. Спр. 1171. 211 арк.

24. Розвіддані оперативної групи НКВС УРСР на ім'я Хрущова про стан на окупованій території. 1 вересня – 25 жовтня 1942 р. // ЦДАГО України. Ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України). Оп. 23. Спр. 124. 98 арк.

25. Постанова РНК Союзу РСР і ЦК ВКП(б), довідки, телеграми про заготівлю хліба державі і здачу його у фонд Червоної Армії. 7 квітня – 21 грудня 1943 р. // ЦДАГО України. Ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України). Оп. 23. Спр. 662. 174 арк.

26. Докладні записки, довідки сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У, заступника міністра сільського господарства УРСР, секретна справа обкомів КП(б)У про хід роботи з введення правильних сівозмін в колгоспах України і про неправильне землекористування населення спеціальними землями в сільській зоні при місті Новоград-Волинському Житомирської області, справа № 4/14, Т. 1. 10 квітня 1947 р. – 4 лютого 1948 р. // ЦДАГО України. Ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України). Оп. 23. Спр. 4798. 58 арк.

27. Докладні записки про стан агітаційно-пропагандистської та культурно-просвітницької роботи в Чернігівській, Ворошиловградській, Житомирській, Запоріжській та Сумській областях. 28 квітня – 14 серпня 1944 р. // ЦДАГО України. Ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України). Оп. 70. Спр. 212. 65 арк.

28. Постанови ЦК КП(б)У та РНК УРСР щодо сільськогосподарських питань. 7 листопада 1943 р. – 13 червня 1944 р. // ЦДАГО України. Ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України). Оп. 80. Спр. 24. 173 арк.

29. Постанова РНК УРСР щодо сільськогосподарських питань. 23 грудня 1943 р. – 31 червня 1944 р. // ЦДАГО України. Ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України). Оп. 80. Спр. 25. 150 арк.

30. Про серйозні недоліки в ході збирання врожаю та обробітку парів у Троянівському районі Житомирської області. 23 липня – 16 вересня 1944 р. // ЦДАГО України. Ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України). Оп. 80. Спр. 201. 24 арк.

31. Переписка про факти порушень Статуту сільськогосподарської артілі в окремих районах Житомирської області. 27–28 червня 1945 р. // ЦДАГО України. Ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України). Оп. 80. Спр. 284. 2 арк.

32. Проект постанови РНК УРСР, звіти про хід оранки на зяб в колгоспах Дніпропетровської, Кам'янець-Подільської, Житомирської, Чернігівської і Запорізької областей. 23 жовтня – 20 грудня 1945 р. // ЦДАГО України. Ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України). Оп. 80. Спр. 397. 25 арк.

33. Довідки про підготовку і проведення весняного посіву та організацію масово-політичної та культурно-просвітницької роботи на селі. 22 березня – 27 липня 1946 р. // ЦДАГО України. Ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України). Оп. 80. Спр. 483. 110 арк.

34. Свідчення Міністерства сільського господарства УРСР на ім'я секретарів ЦК КП(б)У про хід сільськогосподарських робіт в колгоспах і селянських господарствах УРСР. 1–22 травня 1947 р. // ЦДАГО України. Ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України). Оп. 80. Спр. 583. 286 арк.

35. Зведення Міністерства сільського господарства УРСР про хід сільськогосподарських робіт. Інформації обкомів КП(б)У про стан трудової дисципліни і розподіл прибутків у колгоспах та інші питання з сільського господарства. 1 жовтня – 27 грудня 1947 р. // ЦДАГО України. Ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України). Оп. 80. Спр. 623. 276 арк.

36. Накази Міністерства сільського господарства УРСР. 10 травня – 7 липня 1947 р. // ЦДАГО України. Ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України). Оп. 80. Спр. 627. 245 арк.

37. Інформації Обкомів КП(б)У в ЦК КП(б)У про хід збору врожаю і здачі хліба в колгоспах і радгоспах УРСР. 17 лютого – 5 вересня 1947 р. // ЦДАГО України. Ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України). Оп. 80. Спр. 644. 82 арк.

38. Довідки, зауваження інструкторів сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У Міністерства сільського господарства УРСР та інших організацій про зміни в проекті постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) з питання про оплату

праці в колгоспах. 19 жовтня – 24 грудня 1946 р. // ЦДАГО України. Ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України). Оп. 80. Спр. 775. 154 арк.

39. Довідки про стан колективного тваринництва в Житомирській, Полтавській, Кам'янець-Подільській і Ворошиловградській області, справа № 3. Т. 5. 1–30 вересня 1951 р. // ЦДАГО України. Ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України). Оп. 80. Спр. 935. 64 арк.

40. Докладні записки уповноваженого надзвичайної державної комісії з обліку збитків і зловживань про стан роботи з обліку збитків і зловживань, нанесених німецькими завойовниками в період військової окупації території області. 2 червня – 1 грудня 1944 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 13. 6 арк.

41. Інформація обкому КП(б)У з питань розгляду скарг працівників по області: листи скарги, заяви працівників з побутових питань і відповіді на них. 18 червня – 29 грудня 1944 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 15. 221 арк.

42. Стенограма пленуму обкому КП(б)У. 5–6 березня 1946 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 343. 188 арк.

43. Стенограма обласної наради перших секретарів райкомів КП(б)У про економію витрачання хліба, заготівлях сільськогосподарських продуктів. 3 листопада 1946 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 426. 38 арк.

44. Довідки, докладні записки обкому КП(б)У про розгляд заяв громадян щодо неправомірних дій керівників та працівників. 7 серпня – 28 вересня 1946 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 433. 53 арк.

45. Інформація, звіти Олевського, Попільнянського, Потіївського, Радомишльського, Ружинського, Словечанського, Троянівського, Чоповицького,

Червоноармійського, Черняхівського, Чуднівського, Янушпільського, Ярунського райкомів КП(б)У про заходи з ліквідації порушень Статуту сільгоспартілі в колгоспах. 6 березня – 28 грудня 1946 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 487. 162 арк.

46. Інформація, довідки, докладні записки Ружинського, Словечанського, Троянівського, Чоповицького, Червоноармійського, Черняхівського, Чуднівського, Янушпільського, Ярунського районів про ремонт сільгосптехніки, підготовку та проведення посівної й збірної кампаній та іншим питанням сільського господарства. 9 березня – 25 грудня 1946 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 488. 194 арк.

47. Постанови та виписки з протоколів засідань бюро обкому КП(б)У. 2–20 січня 1947 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 551. 175 арк.

48. Постанови і виписки засідань бюро обкому КП(б)У. 20–31 січня 1947 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 552. 202 арк.

49. Стенограма обласного засідання секретарів райкомів КП(б)У і голів райвиконкомів про заходи щодо піднесення сільського господарства в післявоєнний період. 14 квітня 1947 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 595. 62 арк.

50. Звіт, інформація відділу ЦК КП(б)У про реалізацію постанови Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У про підняття колективного тваринництва; хід виконання соціалістичних зобов'язань тваринників Житомирської області та іншим питанням. 1 липня – 25 грудня 1948 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 804. 40 арк.

51. Довідки, інформація, докладні записки уповноважених обкому, райкомів партії про хід виконання постанови Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 5 січня 1948 р. «Про заходи з підготовки і проведення посіву та інших сільськогосподарських робіт, подальшого підняття колективного тваринництва». 17 січня – 14 квітня 1948 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 806. 169 арк.

52. Докладні записки уповноважених обкому партії, довідки відділу сільського господарства про реалізацію постанови Ради Міністрів і ЦК КП(б)У від 5 січня 1948 р. про стан тваринництва в Житомирській області. Списки уповноважених обкому партії. 2 лютого – 20 жовтня 1948 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 807. 85 арк.

53. Звіти, довідки відділу сільського господарства про підсумки весняного посіву в Житомирській області. 10 січня – 10 травня 1948 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 808. 144 арк.

54. Довідки, інформації, докладні записки відділу сільського господарства про хід виконання комплексу сільськогосподарських робіт районами Житомирської області. 23 лютого – 15 листопада 1948 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 809. 154 арк.

55. Інформація відділу сільського господарства ЦК КП(б)У про хід виконання зобов'язань по тваринництву, взятих колгоспниками області за 1 півріччя. Звернення учасників республіканської наради передовиків хмільництва України. План роботи відділу на квітень–червень 1949 р. і відомості з питань сільського господарства. Січень–грудень 1949 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 990. 144 арк.

56. Довідки відділу сільського господарства, докладні записки уповноважених обкому партії про хід виконання постанови Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 5 січня 1959 р. «Про недоліки в роботі МТС УРСР і заходи з покращення їх роботи в 1949 р.», підготовка до посіву в районах Житомирської області. 7 лютого – 27 червня 1949 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 991. 186 арк.

57. Звіти, довідки, інформації райкомів партії про хід виконання постанови II пленуму ЦК КП(б)У, Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 5 січня 1949 р. «Про недоліки в роботі МТС УРСР і заходи з покращення їх роботи в 1949 р.». Т. 2. 11 січня – 14 квітня 1949 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 993. 157 арк.

58. Стенограма обласної наради секретарів сільських первинних організацій КП(б)У про завдання з виконання рішень грудневого пленуму ЦК КП(б)У та подальшого підвищення врожайності, розвитку колективного тваринництва в колгоспах і радгоспах Житомирської області. 15 лютого 1950 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 1121. 66 арк.

59. Стенограма наради уповноважених обкому КП(б)У з питань трудової дисципліни в колгоспах і радгоспах Житомирської області. 15 травня 1950 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 1125. 32 арк.

60. Звіт, інформації, довідки обкому КП(б)У в ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про забезпечення колгоспів насінням, хід укрупнення дрібних колгоспів, підбір голів та інших керівників, працівників колгоспів, догляд за посівами та іншим питанням розвитку сільськогосподарського виробництва. 10 лютого – 4 грудня 1950 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 1130. 70 арк.

61. Директивні листи обкому КП(б)У про підготовку до виборів у Верховну Раду СРСР, всезагальне обов'язкове семирічне навчання в селах і десятирічне в містах, розвиток сільськогосподарського виробництва та інші питання. 8 лютого – 23 грудня 1950 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 1132. 109 арк.

62. Стенограма обласної наради перших секретарів райкомів КП(б)У і голів райвиконкомів про проведення перевірки виконання Статуту сільськогосподарської артілі, хід сільськогосподарських робіт в колгоспах області, виконання плану сільськогосподарського податку. 1 вересня 1951 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 1327. 30 арк.

63. Стенограма обласної наради секретарів райкомів КП(б)У і голів райвиконкомів про виконання комплексу сільськогосподарських робіт. 11 жовтня 1951 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 1330. 28 арк.

64. Листи, інформація обкому партії ЦК КПРС про хід обговорення матеріалів XIX з'їзду ВКП(б), проведення 7 обласної партійної конференції, виконання держпоставок продуктів сільського господарства в Житомирській області та інші питання. 7 січня – 26 грудня 1952 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 1539. 145 арк.

65. Листи, довідки, звіти, інформації обкому партії ЦК КП України з питань сільського господарства. 7 січня – 29 грудня 1952 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-76 (Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України). Оп. 2. Спр. 1542. 245 арк.

66. Матеріали обласної науково-практичної конференції «Діяльність партійних комітетів з вдосконалення стилю роботи в світлі вимог XXV з'їзду КПРС». 1977 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-2668 (Житомирський обласний комітет Компартії України). Оп. 2. Спр. 210. 129 арк.

67. Документи колишнього голови Житомирського облвиконкому Роженчука Миколи Михайловича. 1946–1978 рр. // Держархів Житомирської обл. Ф. П-2668 (Житомирський обласний комітет Компартії України). Оп. 2. Спр. 223. 16 арк.

68. Постанови виконкому Троянівської районної Ради депутатів трудящих. 2 січня – 3 грудня 1946 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-216 (Виконавчий комітет Троянівської районної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів). Оп. 3. Спр. 12. 582 арк.

69. Протокол № 35 засідання виконкому Лугинської районної Ради депутатів трудящих. 8 січня – 22 грудня 1949 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-559 (Виконавчий комітет Лугинської районної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів). Оп. 4. Спр. 37. 370 арк.

70. Постанови виконкому Малинської районної Ради депутатів трудящих. 5 січня – 29 грудня 1944 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-895 (Виконавчий комітет Малинської районної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів). Оп. 5. Спр. 6. 170 арк.

71. Протоколи засідань виконкому Малинської районної Ради депутатів трудящих. 8 січня – 20 грудня 1945 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-895 (Виконавчий комітет Малинської районної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів). Оп. 5. Спр. 13. 264 арк.

72. Протоколи засідань виконкому Чоповицької районної Ради депутатів трудящих. 2 січня – 30 грудня 1946 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-902 (Виконавчий комітет Чоповицької районної Ради депутатів трудящих). Оп. 3. Спр. 7. 308 арк.

73. Протоколи засідань виконкому Чоповицької районної Ради депутатів трудящих. 10 січня – 30 червня 1951 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-902 (Виконавчий комітет Чоповицької районної Ради депутатів трудящих). Оп. 3. Спр. 25. 406 арк.

74. Протоколи засідань виконкому Довбишської районної Ради депутатів трудящих. 1947 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1024 (Виконавчий комітет Довбишської районної Ради депутатів трудящих). Оп. 3. Спр. 12. 248 арк.

75. Постанови виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих та обкому КП(б)У. III квартал 1944 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 12. 157 арк.

76. Постанови виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. 2 жовтня – 23 грудня 1944 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 13. 184 арк.

77. Постанови виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. I квартал 1944 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 14. 241 арк.

78. Постанови виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. II квартал 1944 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 15. 642 арк.

79. Протокол № 26 засідання виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. 24–25 жовтня 1944 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 45. 44 арк.

80. Перелік постанов виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих і бюро обкому КП(б)У. 8 січня – 26 квітня 1945 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 53. 293 арк.

81. Постанови виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих і бюро обкому КП(б)У. 1 – 29 грудня 1945 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 56. 134 арк.

82. Постанови виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих, протокольна частина. Травень 1945 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 62. 475 арк.

83. Засідання виконавчого комітету Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. 7–11 вересня 1945 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 120. 37 арк.

84. Постанови виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих і бюро обкому КП(б)У. 5 січня – 28 березня 1946 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 141. 195 арк.

85. Постанови виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих і бюро обкому КП(б)У. 4–30 травня 1946 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 143. 145 арк.

86. Постанови виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. Березень 1947 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 241. 418 арк.

87. Постанови виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. Травень 1947 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 244. 714 арк.

88. Матеріали 10-ї сесії виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. 9 липня 1947 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 253. 165 арк.

89. Протокол № 12 засідання виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. 20 березня 1947 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 268. 60 арк.

90. Протокол № 59 засідання виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. 27 листопада 1947 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 315. 168 арк.

91. Постанови виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. 1 червня – 2 липня 1948 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 327. 527 арк.

92. Матеріали 2-ї сесії Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. 10 травня 1948 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 344. 254 арк.

93. Протокол № 39 засідання виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. 8 грудня 1948 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 391. 123 арк.

94. Постанови виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих і бюро обкому. 4 січня – 28 березня 1949 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 417. 314 арк.

95. Постанови виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. Т. 1. Лютий 1950 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 477. 403 арк.

96. Постанови виконкому облради депутатів трудящих. Т. 1. Липень 1950 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 488. 301 арк.

97. Стенограми виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. 1950 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 504. 385 арк.

98. Рішення виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. Грудень 1952 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 619. 346 арк.

99. Рішення виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. 1952 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 674. 370 арк.

100. Рішення виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. Т. 2. Березень 1953 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 786. 349 арк.

101. Рішення виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. Березень–квітень 1953 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 787. 372 арк.

102. Протокол № 19 засідання виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. 11 квітня 1953 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 825. 75 арк.

103. Матеріали 4-ї сесії Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. 23–24 грудня 1953 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 4. Спр. 313. 190 арк.

104. Протоколи засідань сесій Олевської районної Ради депутатів трудящих. 7 січня – 28 грудня 1946 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1654 (Виконавчий комітет Олевської районної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів). Оп. 7. Спр. 9. 411 арк.

105. Протоколи засідань виконкому Червоноармійської районної Ради депутатів трудящих. 2 січня – 20 квітня 1952 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1904 (Виконавчий комітет Пулинської районної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів). Оп. 2. Спр. 79. 240 арк.

106. Постанова виконкому районної Ради депутатів трудящих Черняхівського району. 15 лютого – 1 квітня 1944 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1982 (Виконавчий комітет Черняхівської районної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів). Оп. 3. Спр. 7. 88 арк.

107. Постанова Черняхівського райвиконкому і РК КП(б)У (матеріали до протоколів). 2 січня – 31 грудня 1945 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1982

(Виконавчий комітет Черняхівської районної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів). Оп. 3. Спр 14. 547 арк.

108. Постанова рішення-розпорядження виконкому Черняхівської районної Ради депутатів трудящих. 1 січня – 6 червня 1946 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1982 (Виконавчий комітет Черняхівської районної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів). Оп. 3. Спр. 22. 354 арк.

109. Протоколи виконкому Черняхівської районної Ради депутатів трудящих. 6 січня – 16 грудня 1947 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1982 (Виконавчий комітет Черняхівської районної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів). Оп. 3. Спр. 30. 513 арк.

110. Протоколи районних нарад виконкому Радомишльської районної Ради депутатів трудящих. 1–15 січня 1946 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2046 (Виконавчий комітет Радомишльської районної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів). Оп. 2. Спр. 8. 10 арк.

111. Постанова Радомишльської районної Ради депутатів трудящих від 26 травня 1946 р. про затвердження списків для видачі асигнувань на будівництво та відбудову житлових будинків інвалідам, демобілізованим, сім'ям військовослужбовців, що загинули у Великій Вітчизняній війні та сімей військовослужбовців. 1 січня 1945 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2046 (Виконавчий комітет Радомишльської районної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів). Оп. 2. Спр. 16. 98 арк.

112. Постанова виконкому Радомишльської районної Ради депутатів трудящих. 4 січня – 30 грудня 1947 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2046 (Виконавчий комітет Радомишльської районної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів). Оп. 2. Спр. 28. 195 арк.

113. Річні звіти колгоспів по районах області. 1946 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2622 (Житомирське обласне управління сільського господарства). Оп. 1. Спр. 1169. 220 арк.

114. Річні звіти колгоспів по районах області. 1947 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2622 (Житомирське обласне управління сільського господарства). Оп. 1. Спр. 1173. 236 арк.

115. Житомирський обласний земельний відділ. Плановий відділ. 1944 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2622 (Житомирське обласне управління сільського господарства). Оп. 1. Спр. 1248. 156 арк.

116. Проект плану відновлення і розвитку сільського господарства Житомирської області. 1949 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2622 (Житомирське обласне управління сільського господарства). Оп. 1. Спр. 1261. 187 арк.

117. Звіт про підсумки роботи Житомирської Обласної Комісії зі встановлення збитків і розслідування злочинів, вчинених німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками на території Житомирської області. 1944 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2636 (Житомирська обласна комісія зі встановлення збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни). Оп. 1. Спр. 2. 77 арк.

118. Докладна записка «Про підсумки встановлення збитків і розслідувань злочинів німецько-фашистських загарбників по Житомирській області». 1944 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2636 (Житомирська обласна комісія зі встановлення збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни). Оп. 1. Спр. 3. 29 арк.

119. Довідка про нанесені збитки і злочини німецько-фашистськими загарбниками по Житомирській області. 1944 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2636 (Житомирська обласна комісія зі встановлення збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни). Оп. 1. Спр. 4. 73 арк.

120. Звіт Житомирської Обласної Комісії зі встановлення збитків, нанесених німецько-фашистськими загарбниками громадянам, колгоспам, суспільним організаціям, державним підприємствам і установам в Житомирській області. 1944 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2636 (Житомирська обласна комісія зі

встановлення збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни). Оп. 1. Спр. 5. 86 арк.

121. Докладні записки та інформації облвиконкому «Про підсумки встановлення збитків і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників». 1944 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2636 (Житомирська обласна комісія зі встановлення збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни). Оп. 1. Спр. 6. 97 арк.

122. Докладна записка Надзвичайної Державної Комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників. 1944 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2636 (Житомирська обласна комісія зі встановлення збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни). Оп. 1. Спр. 7. 48 арк.

123. Докладні записки, довідки в Надзвичайну Державну Комісію про розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. 31 січня – 16 лютого 1944 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2636 (Житомирська обласна комісія зі встановлення збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни). Оп. 1. Спр. 10. 74 арк.

124. Довідка про збитки, нанесені німецько-фашистськими загарбниками громадянам, колгоспам, суспільним організаціям, державним установам та підприємствам Житомирської області. 1944 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2636 (Житомирська обласна комісія зі встановлення збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни). Оп. 1. Спр. 21. 48 арк.

125. План розгортання мережі шкіл Житомирської області. 1945–1946 н. р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2723 (Відділ народної освіти виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 75. 31 арк.

126. Звіт Житомирського обласного відділу народної освіти про роботу шкіл. 1945–1946 н. р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2723 (Відділ народної освіти виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 82. 117 арк.

127. Звіт Попільнянського районного відділу народної освіти про навчально-виховну роботу шкіл району. 1945–1946 н. р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2723 (Відділ народної освіти виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 93. 12 арк.

128. Звіт Андрушівського районного відділу народної освіти про роботу шкіл району. 1946–1947 н. р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2723 (Відділ народної освіти виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 110. 27 арк.

129. Зведений план розгортання мережі початкових, семирічних і середніх шкіл робітничої та сільської молоді по області. 1947–1948 н. р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2723 (Відділ народної освіти виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 145. 25 арк.

130. Звіт Корнинського районного відділу народної освіти про роботу шкіл району. 1947–1948 н. р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2723 (Відділ народної освіти виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 164. 38 арк.

131. Звіт Потіївського районного відділу народної освіти про роботу шкіл району. 1948–1949 н. р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2723 (Відділ народної освіти виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 218. 31 арк.

132. Постанови Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. 1950 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2723 (Відділ народної освіти виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 289. 94 арк.

133. Звіт Житомирського обласного відділу народної освіти про роботу шкіл області. 1952–1953 н. р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2723 (Відділ народної освіти виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 348. 113 арк.

134. Звіт Житомирського обласного відділу народної освіти про роботу шкіл області. 1953–1954 н. р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2723 (Відділ

народної освіти виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 375. 108 арк.

135. Протоколи виконкому Житомирської районної Ради депутатів трудящих. 16 січня – 25 квітня 1947 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-3865 (Виконавчий комітет Житомирської районної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 32. 103 арк.

136. Протокол 2-ї сесії виконкому Житомирської районної Ради депутатів трудящих. 10 січня – 22 травня 1948 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-3865 (Виконавчий комітет Житомирської районної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 54. 266 арк.

137. Звіти і довідки про стан електрифікації області. Квітень–грудень 1946 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-3867 (Житомирський обласний відділ комунального господарства). Оп. 1. Спр. 46. 85 арк.

138. Річний статистичний звіт. 10 січня 1950 р. – 28 лютого 1951 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-3867 (Житомирський обласний відділ комунального господарства). Оп. 1. Спр. 121. 163 арк.

139. Фінансовий план і звіт. 1948 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-6159 (Дмитрівський дошкільний дитбудинок імені Горького села Дмитрівка Бердичівського району Житомирської області). Оп. 1. Спр. 27. 6 арк.

140. Кошторис підсобного господарства Бердичівського дитбудинку № 1. 1953 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-6159 (Дмитрівський дошкільний дитбудинок імені Горького села Дмитрівка Бердичівського району Житомирської області). Оп. 1. Спр. 41. 10 арк.

141. Штатний розпис та кошторис. 1949 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-6160 (Сахнівський дитячий будинок Ружинського району Житомирської області). Оп. 1. Спр. 1. 35 арк.

142. Штатний розпис та кошторис видатків. 1952 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-6161 (Шпичинецький дитячий будинок Вчорайшенського району Житомирської області). Оп. 1. Спр. 11. 42 арк.

143. Звіт Бердичівського районного відділу культури про роботу культосвітніх установ району. Перше півріччя 1945 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-6190 (Відділ культурно-просвітницьких установ виконкому Бердичівської районної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 4. 24 арк.

144. Звіти та інформації про роботу сільських клубів Бердичівського району. 1946 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-6190 (Відділ культурно-просвітницьких установ виконкому Бердичівської районної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 5. 66 арк.

145. Звіти та інформації про роботу сільських клубів Бердичівського району. 1947 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-6190 (Відділ культурно-просвітницьких установ виконкому Бердичівської районної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 7. 88 арк.

146. Документи про роботу сільських клубів Бердичівського району. 1948 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-6190 (Відділ культурно-просвітницьких установ виконкому Бердичівської районної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 12. 144 арк.

147. Протоколи нарад завідувачів клубів про роботу лекторської групи і сільських лекторів Бердичівського району. 1949 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-6190 (Відділ культурно-просвітницьких установ виконкому Бердичівської районної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 16. 83 арк.

148. Плани і звіти роботи сільського клубу села Красівка Бердичівського району. 1950 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-6190 (Відділ культурно-просвітницьких установ виконкому Бердичівської районної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 44. 21 арк.

149. Річні звіти райкультпросвітніх установ Бердичівського району. 1952 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-6190 (Відділ культурно-просвітницьких установ виконкому Бердичівської районної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 92. 120 арк.

150. Накази Житомирського обласного відділу народної освіти. 15 квітня 1946 р. – 11 листопада 1947 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-6193 (Відділ

народної освіти виконкому Бердичівської районної Ради народних депутатів). Оп. 1. Спр. 1. 13 арк.

151. Статистичні звіти районного відділу народної освіти та шкіл Бердичівського району. 1947 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-6193 (Відділ народної освіти виконкому Бердичівської районної Ради народних депутатів). Оп. 1. Спр. 5. 56 арк.

152. Протоколи нарад директорів шкіл та заступників директорів з навчально-виховної роботи по Бердичівському району. 1948 р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-6193 (Відділ народної освіти виконкому Бердичівської районної Ради народних депутатів). Оп. 1. Спр. 9. 36 арк.

153. Плани мережі класів шкіл Бердичівського району. 1948–1949 н. р. // Держархів Житомирської обл. Ф. Р-6193 (Відділ народної освіти виконкому Бердичівської районної Ради народних депутатів). Оп. 1. Спр. 11. 45 арк.

I. 2. Особистий архів автора

154. Спогади Білошицької Марії Павлівни 1937 р. н. (записані в селі Жадьки Черняхівського району Житомирської області 9 жовтня 2014 р.). 1 арк.

155. Спогади Гребенюка Василя Максимовича 1924 р. н. (записані в селі Жадьки Черняхівського району Житомирської області 22 жовтня 2014 р.). 1 арк.

156. Спогади Деревнюк Лідії Павлівни 1935 р. н. (записані в селі Троковичі Черняхівського району Житомирської області 25 вересня 2014 р.). 1 арк.

157. Спогади Козлюка Дмитра Харитоновича 1921 р. н. (записані в селі Некраші Черняхівського району Житомирської області 14 березня 2015 р.). 2 арк.

158. Спогади Коротуна Дмитра Васильовича 1919 р. н. (записані в селі Троковичі Черняхівського району Житомирської області 6 квітня 2015 р.). 1 арк.

159. Спогади Онищук Галини Павлівни 1937 р. н. (записані в селі Троковичі Черняхівського району Житомирської області 8 лютого 2016 р.). 2 арк.

160. Спогади Охримчук Віри Миколаївни 1932 р. н. (записані в селі Троковичі Черняхівського району Житомирської області 16 травня 2016 р. та 10 квітня 2017 р.). 2 арк.

161. Спогади Рубан Ольги Артемівни 1934 р. н. (записані в селі Троковичі Черняхівського району Житомирської області 20 липня 2016 р.). 2 арк.

I. 3. Опубліковані джерела

162. Важнейшие решения по сельском хозяйстве за 1938–1946 гг. М.: Сельхозгиз, 1948. 548 с.

163. Врачебные кадры: сборник указов, постановлений правительства и ведомственных материалов / под ред. Н. А. Виноградова. М.: Медгиз, 1949. 203 с.

164. Голод в Україні 1946–1947 рр.: документи і матеріали / упоряд. О. М. Веселова, В. А. Смолій та ін. К.: М. П. Коць; Нью-Йорк, 1996. 375 с.

165. Досягнення радянської України за 40 років: стат. зб. К.: Державне статистичне видавництво, 1957. 348 с.

166. Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941–1944 рр.: зб. докум. / відп. ред. П. М. Степанов. Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. 220 с.

167. Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.: зб. докум. та матер. / відп. ред. О. С. Чорнобривцева. К.: Наукова думка, 1969. 292 с.

168. Збірник законодавчих та нормативних матеріалів по пенсійному забезпеченню / склали М. С. Слободянський, Ш. С. Гітман / за заг. ред. Міністра соціального забезпечення Української РСР Ф. Г. Ананченка. К., 1949. 455 с.

169. Зверства немецко-фашистских захватчиков: докум. М.: Военное изд-во народного комиссариата обороны, 1945. Вып. 12. 63 с.

170. Зверства немецко-фашистских захватчиков: докум. М.: Военное изд-во народного комиссариата обороны, 1945. Вып. 13. 84 с.

171. Здравоохранение в УССР: стат. справка. К.: Госмедиздат УССР, 1954. 86 с.

172. Здравоохранение УССР в 1944 году. Сводно-аналитический обзор, составленный на основании отчетов органов здравоохранения УССР за 1944 год / под общ. ред. С. С. Кагана. К.: Государственное медицинское издательство УССР, 1947. 164 с.

173. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1941–1976 рр.): в 2 т. К.: Політвидав України, 1977. Т. 2. 1022 с.

174. КПРС в резолюціях і рішеннях конференцій і пленумів ЦК (1941–1971 рр.): в 12 т. К.: Політвидав України, 1980. Т. 6. 1941–1954 рр. Філіал марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. 522 с.

175. Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950: зб. докум. і матер. / упоряд. А. І. Бичкова. К.: Наукова думка, 1989. 574 с.

176. Культурне життя в Україні. Західні землі: докум. і матер.: в 2 т. К., 1995. Т. 1. 1939–1953 рр. 748 с.

177. Народне господарство Української РСР: стат. зб. К.: Державне статистичне видавництво, 1957. 535 с.

178. Народне господарство Української РСР в 1959 р.: стат. щорічник. К.: Держстатвидав, 1960. 731 с.

179. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: сб. докум. 1917–1973 гг. М.: Педагогика, 1974. 230 с.

180. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: стат. зб. К.: Статистика, 1973. 530 с.

181. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917–1967 / гол. ред. А. Г. Бондар. К., 1967. 481 с.

182. Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, про матеріальну шкоду, заподіяну державним підприємствам і установам, колгоспам, громадським організаціям і громадянам СРСР. К.: Укрдержвидав, 1945. 24 с.

183. Постанова Ради Міністрів УРСР від 28 грудня 1949 р. «Про заходи з поліпшення радіофікації Української РСР» / Культурне будівництво в Українській

РСР: найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: зб. докум.: в 2 т. К., 1961. Т. 2 (червень 1941–1960 рр.). С. 238–239.

184. Постанови партії та уряду про школу: зб. докум. / упоряд. О. Г. Сивець. К.-Х.: Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1947. С. 65-66.

185. Примерный Устав сельскохозяйственной артели. М., 1946. 64 с.

186. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). М.: Изд. полит. лит., 1968. Т. 3. С. 614–616.

187. Собраник постановлений и распоряжений правительства СССР. 1944. № 12. 18 с.

188. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: докум. и матер.: в 3 т. 2-е изд., доп. К., 1985. Т. 3. Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.). 511 с.

189. Українська Голгофа 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: спогади очевидців, архівні документи та роздуми сучасника про три радянські голодомори / авт.-упоряд. М. Єременко. Чернігівка: [б. в.], 2008. 153 с.

190. Хрущов М. С. Визволення українських земель від німецьких загарбників і чергові завдання відбудови народного господарства Радянської України. Доповідь на VI сесії Верховної Ради Української РСР. Х.: Укрдержвидав, 1944. 63 с.

191. Хрущов М. С. Добре і швидко відбудуємо міста й села Радянської України: З виступу на нараді працівників Української філії Академії архітектури СРСР, скликаній Раднаркомом УРСР у м. Києві. К.: Укрдержвидав, 1944. 7 с.

192. Хрущов М. С. Найближчі завдання працівників сільського господарства України. Виступ голови Раднаркому УРСР і Секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова на Пленумі ЦК КП(б)У 6 червня 1945 р. Скорочена стенограма. *Колгоспник України*. 1945. 19 червня. № 72 (653). С. 1–2.

193. Хрущов М. С. Нарада в питаннях прийому демобілізованих, їх працевлаштування, матеріально-побутового обслуговування сімей фронтовиків, дітей-сиріт та інвалідів Вітчизняної війни. *Колгоспник України*. 1945. 27 жовтня. № 130 (711). С. 1.

194. Хрущов М. С. Підсумки першого року відбудовних робіт на Україні і наші чергові завдання. Доповідь голови Раднаркому УРСР, секретаря ЦК КП(б)У на урочистому засіданні партійно-радянського активу м. Києва 13-го жовтня 1945 р. К.: Укрдержвидав, 1945. 40 с.

I. 4. Мемуарна література

195. Вони чесно своє обробили на ратному і освітянському полях: спогади ветеранів Великої Вітчизняної війни – працівників Міністерства освіти і науки України / упоряд. О. А. Сай. К., 2003. 268 с.

196. Довженко О. Україна в огні: кіноповість, щоденник / упоряд. і передмова О. Підсухи. К.: Радянський письменник, 1990. 416 с.

197. Мемуари Никиты Сергеевича Хрущёва. *Вопросы истории*. 1991. № 11. С. 37.

I. 5. Періодичні видання

198. Голос колгоспника (Баранівка). 1946. 18 січня. № 8.

199. Голос колгоспника (Баранівка). 1946 р. 20 січня. № 9.

200. Голос колгоспника (Баранівка). 1946. 26 травня. № 48.

201. Голос колгоспника (Баранівка). 1946. 18 липня. № 63.

202. Голос колгоспника (Баранівка). 1946. 25 липня. № 65.

203. Голос колгоспника (Баранівка). 1947. 16 лютого. № 14.

204. Голос колгоспника (Баранівка). 1947. 19 липня. № 58.

205. Голос колгоспника (Баранівка). 1947. 24 серпня. № 63.

206. Голос колгоспника (Баранівка). 1947. 17 вересня. № 70.

207. Кологоспне життя (Любар). 1948. 8 січня. № 3.

208. Колгоспне життя (Любар). 1948. 11 січня. № 4.

209. Колгоспне життя (Любар). 1948. 7 березня. № 20.

210. Колгоспне життя (Любар). 1948. 11 березня. № 21.

211. Колгоспне життя (Любар). 1948. 11 квітня. № 29.
212. Колгоспне життя (Любар). 1948. 20 травня. № 40.
213. Коростишівська правда (Коростишів). 1945. 15 лютого. № 11.
214. Коростишівська правда (Коростишів). 1945. 21 червня. № 47.
215. Коростишівська правда (Коростишів). 1945. 29 липня. № 58.
216. Коростишівська правда (Коростишів). 1945. 16 серпня. № 63.
217. Коростишівська правда (Коростишів). 1945. 18 жовтня. № 81.
218. Радянська Житомирщина (Житомир). 1944. 25 серпня. № 164.
219. Радянська Житомирщина (Житомир). 1944. 5 вересня. № 172.
220. Радянська Житомирщина (Житомир). 1945. 3 січня. № 2.
221. Радянська Житомирщина (Житомир). 1945. 27 травня. № 98.
222. Радянська Житомирщина (Житомир). 1945. 4 грудня. № 24.
223. Радянська Житомирщина (Житомир). 1946. 18 січня. № 13.
224. Радянська Житомирщина (Житомир). 1946. 27 березня. № 62.
225. Радянська Житомирщина (Житомир). 1947. 5 січня. № 4.
226. Радянська Житомирщина (Житомир). 1947. 1 лютого. № 23.
227. Радянська Житомирщина (Житомир). 1947. 21 червня. № 121.
228. Радянська Житомирщина (Житомир). 1948. 28 травня. № 105.
229. Радянська Житомирщина (Житомир). 1948. 3 серпня. № 153.
230. Радянська Житомирщина (Житомир). 1948. 7 серпня. № 156.
231. Радянська Житомирщина (Житомир). 1949. 14 січня. № 10.
232. Радянська Житомирщина (Житомир). 1949. 13 березня. № 51.
233. Радянська Житомирщина (Житомир). 1950. 9 травня. № 92.
234. Радянська Житомирщина (Житомир). 1950. 29 червня. № 123.
235. Радянська Житомирщина (Житомир). 1950. 16 серпня. № 163.
236. Радянська Житомирщина (Житомир). 1951. 17 січня. № 12.
237. Радянська Житомирщина (Житомир). 1951. 3 лютого. № 23.
238. Радянська Житомирщина (Житомир). 1951. 4 лютого. № 24.
239. Радянська Житомирщина (Житомир). 1951. 7 липня. № 132.
240. Радянська Житомирщина (Житомир). 1952. 20 січня. № 15.

241. Радянська Житомирщина (Житомир). 1952. 12 квітня. № 74.
 242. Радянська Житомирщина (Житомир). 1953. 21 січня. № 15.
 243. Радянська Житомирщина (Житомир). 1953. 25 березня. № 61.
 244. Соціалістичне село (Ружин). 1946. 3 березня. № 29.
 245. Шлях соціалізму (Бердичів). 1950. 8 березня. № 20.
 246. Шлях соціалізму (Бердичів). 1950. 24 серпня. № 68.

II. Монографії, наукові статті та публіцистика

247. Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1975–2006: Довідник: Офіційне видання / упоряд. Р. Ю. Кондратюк, Д. Я. Самолюк, Б. Ж. Табачник. Житомир: Вид-во «Волинь», 2007. 620 с. 11 схем.
248. Артёмьев Ф., Ермолаев И. Справочник по организации здравоохранения. Основные постановления правительства и ведомственные материалы. М.: Медгиз, 1950. 806 с.
249. Арутюнян Ю. В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны / 2-е изд., доп. М.: Наука, 1970. 466 с.
250. Бабенко В. Б. Відбудова промисловості і сільського господарства Півдня України в післявоєнний період (1944–1955). *Праці Одеського сільськогосподарського інституту. Суспільні науки*. О., 1957. Т. 11. С. 39–53.
251. Бажан О. Особливості відбудовчого періоду в Українській РСР у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. *Наукові записки національного університету Києво-Могилянська академія*. 2005. Т. 41. С. 20–29.
252. Байраківський А. І., Погорелов В. М. Відродження культурно-освітньої роботи на селі в повоєнний період. *Народна творчість та етнографія*. 1980. № 3. С. 69–71.
253. Байраківський А. І. Політична активність колгоспного селянства на визволеній території Української РСР (1943–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 1973. № 6. С. 47–54.

254. Баклажко О. О. Санітарне очищення Чернігова як складова повсякденного життя в 1943–1953 рр. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* К.: Глухів, 2013. Вип. 6. С. 500–503. Бібліогр.: 33 назв. укр.

255. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). К.: Альтернативи, 1999. 274 с.

256. Белозорович В. А. Западнобелорусская деревня в 1939–1953 годах: монографія. Гродно: ГрГУ, 2004. 148 с.

257. Беркгоф К. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. К.: Критика, 2011. 455 с.

258. Білас І. Г. Голокост на Україні в 1946–1947 рр. Особливості діяльності карального апарату. *Науковий збірник Українського Вільного Університету.* Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ. Мюнхен, 1992. 342 с.

259. Благоустрій колгоспного села / за ред. О. М. Марзєєва. К., 1952. С. 10.

260. Богдашкін П. Сільська електрифікація України. К., 1948. 148 с.

261. Бокань В. А. Історія культури України. К.: Граніт, 1993. Ч. 1. 245 с.

262. Буркацкая Г. И. Борьба за восстановление сельского хозяйства в освобожденных районах Украинской ССР. Безсмертный подвиг партии и народа. К.: Политиздат Украины, 1976. С. 112–116.

263. Буцько М. О., Лавринович М. І. Відродження колгоспного села. Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни. К.: В-во Київського ун-ту, 1968. С. 7–19.

264. Буцько М. О., Масний О. С. В ім'я перемоги (КП України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни). К., 1968. 168 с.

265. Буцко Н. А. Коммунистическая партия – организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. К., 1962. 179 с.

266. Буцько М. О., Данилюк М. З. Партійні організації України на чолі патріотичного руху трудящих республіки за надання допомоги фронту

(1943–1945). *Наукові праці з історії КПРС: міжвідом. наук. зб.* К., 1965. Вип. 3–4. С. 277–288.

267. Валуєв В. Відбудова народного господарства на Україні. *Агітатор*. 1944. № 7. С. 5–11.

268. Васильєв В. В. Роль робітничого класу України у зміцненні матеріально-технічної бази МТС (1945–1958 рр.). *Український історичний журнал*. 1983. № 7. С. 64–70.

269. Вахбрейт З. Д. Про успіхи культурного будівництва на Житомирщині за роки радянської влади. *Наукові записки*. Житомир, 1958. Т. 5. С. 139–154.

270. Ващенко Я. Відбудова сільського господарства Полісся в 1943–1945 рр. *Наукові записки*. Житомир, 1958. Т. 5. С. 59–70.

271. Ващенко Я. Деякі питання організаційно-господарського зміцнення колгоспів. *Наукові записки*. Житомир, 1958. Т. 5. С. 97–115.

272. Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия / гл. ред. М. М. Козлов. М., 1985. 832 с.

273. Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: злочини проти народу / 2-е вид., допов. К.; Нью-Йорк: М. П. Коць, 2000. 274 с. Бібліогр.: с. 257–270.

274. Веселова О. М. Голод в Україні після Другої світової війни. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідом. зб. наук. праць*. К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. № 19. С. 207–213.

275. Веселова О. М. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2006. № 6. С. 98–124.

276. Веселова О. М. Голод 1946–1947 рр.: причини і наслідки. *Історія українського селянства. Нариси в 2-х т.* К.: Наукова думка, 2006. Т. 2. С. 353–359.

277. Веселова О. М., Панченко П. П. Ще одна трагічна сторінка історії України. Голод в Україні 1946–1947 років. *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 112–123.

278. Вылцан М. А. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1940–1968). К.: Мысль, 1976. 177 с.

279. Виноградов Н. А. Здравooхранение в послевоенный период. М.: Медгиз, 1957. 220 с.

280. Волков И. М. Деревня в СССР в 1945–1953 годах в новейших исследованиях историков. *Отечественная история*. 2000. № 6. С. 115–124.

281. Волков И. М. Засуха, голод 1946–1947 гг. Колхозная деревня в первый послевоенный год. *История СССР*. 1991. № 4. С. 134–141.

282. Воронов И. О., Пилявец Ю. Г. Голод 1946–1947 гг. К.: Т-во «Знання» УРСР, 1991. 48 с.

283. Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). К.: Ін-т історії НАН України, 1995. 83 с.

284. Вронська Т. В. Дія карткової системи в Україні у воєнні та повоєнні роки (1941–1947). *Сторінки воєнної історії : зб. наук. праць*. К., 1998. Вип. 2. С. 156–169.

285. Вронська Т. В. До питання про громадсько-політичну активність молоді України (1943–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 1985. № 6. С. 55–61.

286. Гаврилов В. М. Відбудова житлового фонду в колгоспних селах України після фашистської окупації (на прикладі областей північного лівобережжя). *Сівєричина в історії України: зб. наук. пр.* К.: Глухів, 2013. Вип. 6. С. 496–500. Бібліогр.: 36 назв. укр.

287. Гаврилов В. М. Заготівлі сільськогосподарської продукції в селах північного лівобережжя України у 1943–1953 рр. *Сівєрянський літопис*. Чернігів, 2008. № 2. С. 80–94.

288. Гаврилов В. М. Сільська освіта на Чернігівщині в перше післяокупаційне десятиліття: 1943–1953 рр. *Сівєрянський літопис*. Чернігів, 2009. № 5. С. 63–71.

289. Гаевой А. Возрождение хозяйства и культуры Ворошиловградской области. М.: Госполитиздат, 1944. 46 с.

290. Гаркуша Л. А. Аграрна політика Радянської держави і селянства у післявоєнні роки. Проблема взаємовідносин. *Питання аграрної історії України та Росії*. Дніпропетровськ, 1997. С. 174–178.

291. Георгиевский А. С., Гаврилов О. К. Социально-гигиенические проблемы и последствия войн. М.: Медицина, 1975. 256 с.

292. Гінда В. В. Відкриття шкіл та організація навчально-виховного процесу в генеральному окрузі «Житомир» (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст.* 2008. Вип. 11. С. 98–106. Бібліогр.: 43 назв. укр.

293. Гладишев І. С. Сільське та колгоспне будівництво в столичній області України. *Сільське господарство України*. 1945. № 10–11. С. 17–19.

294. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр: монографія. Черкаси: Черкас. ЦНТІ, 2005. С. 195.

295. Головка М. Л., Лисенко О. Є. Профспілки України в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: навчально-методичний посібник. К.: Друкарня ФП України, 2002. 311 с.

296. Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (з приводу 60-річчя трагедії): матеріали «Круглого столу» / упоряд. В. П. Швидкий, наук. ред. О. М. Веселової та В. П. Швидкого. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. наук. статей. К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 13. С. 57–64.

297. Горбатюк О. О. Навчально-матеріальна база шкіл Києва (друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст. *Історичні і політологічні дослідження*. 2014. № 3–4 (57–58). С. 94–99.

298. Горбунов К. Є. Голод 1946–1947 років на території півдня УРСР: монографія / за ред. М. М. Шитюк. Миколаїв: ПП Шамрай П. М., 2006. 279 с.

299. Гордієнко Г. М. Заходи радянської держави щодо соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в УРСР у 1942–1948 рр. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 2. С. 26–32. Бібліогр.: 25 назв. укр.

300. Гордієнко Г. М. Карткова система для інвалідів Вітчизняної війни в УРСР у 1944–1947 рр. *Менеджмент ХХІ століття: проблеми і перспективи:*

колективна монографія. Умань: Редакційно-видавничий відділ УНУС, 2012. С. 196–199.

301. Грандо А. А. Развитие гигиены в Украинской ССР. К.: Здоровье, 1975. 197 с.

302. Гриценко Т. Т. Забота партии о материально-бытовом обеспечении населения освобожденных районов. Коммунистическая партия – организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков. К., 1975. С. 319–328.

303. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965). К.: Рад. шк., 1966. 259 с.

304. Гриценко М. М. Народна допомога школі. К.: Радянська школа, 1948. 124 с.

305. Гриценко М. М. Розвиток народної освіти за роки радянської влади. К.: Тов-во для поширення політ. та наук. знань в Українській РСР, 1957. 132 с.

306. Гриценко М. М. Школа Украинской ССР в период Великой Отечественной войны (1941–1945). О., 1960. 74 с.

307. Губський І. М. Аптечна справа в УРСР. К.: Здоров'я, 1964. 137 с.

308. Губський І. М., Ткачук В. А. Відбудова і розвиток аптечного господарства в післявоєнні роки. *Фармацевтичний журнал*. 1975. № 2. С. 10–14.

309. Губський П. В. Слобідська Україна: село Мельникове, Мельниківська школа 1901–2001 рр. *Сільський літопис*. Х.: Просвіта, 2001. 130 с.

310. Даниленко В. М., Романюк І. М. Держава і колгоспи. *Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах*. К.: Наукова думка, 2006. Т. 2. С. 359–372.

311. Даниленко В. М., Романюк І. М. Динаміка сільськогосподарського виробництва. *Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах*. К.: Наукова думка, 2006. Т. 2. С. 372–378.

312. Даниленко В. М. Передумови голоду 1946–1947 рр. в Україні. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. наук. статей*. К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 13. С. 42–50.

313. Даниленко В. М. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. наук. статей*. К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 9. С. 3–18.

314. Даниленко В., Лаас Н., Смольницька М. Українське суспільство від пізнього сталінізму до хрущовської «відлиги». *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. наук. статей*. К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. Вип. 19. С. 5–19.

315. Данилюк М. З. Мобілізація Комуністичною партією України трудівників села на відбудову сільського господарства (1943–1945 рр.). *Наукові праці з історії КПРС: міжвідом. наук. зб.* К., 1966. Вип. 6. С. 14–29.

316. Данилюк М. З. Комуністична партія України – організатор взаємодопомоги трудящих міста і села в 1943–1945 рр. *Український історичний журнал*. 1968. № 5. С. 53–58.

317. Данилюк М. З., Новік М. К. Мобілізація Комуністичною партією України трудящих на подання допомоги сім'ям захисників Батьківщини (1943–1945 рр.). *Наукові праці з історії КПРС: міжвідом. наук. зб.* К., 1969. Вип. 30. С. 141–152.

318. Данилюк М. З. Натхненна праця в ім'я Перемоги (Комуністична партія України – натхненник і організатор трудових подвигів українського народу в роки Великої Вітчизняної війни). К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1970. 167 с.

319. Денисенко Г. І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943–1945 рр.). К.: Політвидав України, 1968. 176 с.

320. Дзвони пам'яті: Книга про трагедію сіл Волині, Житомирщини та Рівенщини, знищених фашистами у роки війни. Художні та документальні твори / упоряд. О. Т. Богачук та ін. К.: Рад. письменник, 1987. 230 с.

321. Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР / гол. ред. П. Л. Шупик; ред. кол. В. Д. Братусь, К. Ф. Дупленко. К.: Держмедвидав УРСР, 1958. 726 с.

322. Енциклопедія українознавства / гол. ред. В. Кубійович. Тт. I–III; 1–9. Мюнхен-Нью-Йорк, 1949, 1955–1980. 530 с.

323. Епштейн Б. Розвиток громадського господарства поліських колгоспів Житомирщини в післявоєнний період. *Наукові записки*. Житомир, 1958. Т. 5. С. 97–131.

324. Єфимчук Н. Л. Житлові умови сільських мешканців Житомирщини в повоєнний період. *Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції* (Житомир, 7–8 листопада 2014 р.). Житомир: Полісся, 2014. С. 176–178.

325. Єфимчук Н. Л. Житомирщина в повоєнний голодовий період 1946–1947 рр. *Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції* (Житомир, 9–10 листопада 2012 р.). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. С. 166–168.

326. Єфимчук Н. Л. Ліквідація наслідків німецької окупації в сільському господарстві Житомирської області у 1944–1945 рр. *Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть: Матеріали Всеукраїнської конференції* (Житомир, 22 травня 2015 р.). Житомир: Полісся, 2015. С. 109–111.

327. Єфимчук Н. Л. Особливості відбудови аграрного сектору Житомирщини в 1943–1945 рр. *Драгоманівські історичні студії: Збірник наукових праць молодих істориків*. К.: Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 1 (5). С. 344–353.

328. Єфимчук Н. Л. Особливості відбудови та умови діяльності сільських шкіл на Житомирщині в 1943–1950 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія»*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 2. С. 121–124.

329. Єфимчук Н. Л. Особливості прояву голоду 1946–1947 рр. на Житомирщині. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк: Вид-во ВНУ ім. Л. Українки, 2012. Вип. 8. С. 95–100.

330. Єфимчук Н. Л. Особливості функціонування колгоспної системи на Житомирщині в 1948–1953 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Серія «Історія»*. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. Вип. ХХІІ. С. 97–102.

331. Єфимчук Н. Л. Особливості функціонування колгоспної системи на Житомирщині в 1948–1953 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія»*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 56–60.

332. Єфимчук Н. Л. Передумови та наслідки голоду 1946–1947 рр. на Житомирщині. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ, 20–21 листопада 2013 р.). К., 2013. С. 43–49.

333. Єфимчук Н. Л. Періодична преса Житомирщини про голод 1946–1947 рр. *Наука України. Перспективи та потенціал: Матеріали ІV Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції* (Одеса, 30–31 травня 2012 р.). О., 2012. С. 37–40.

334. Єфимчук Н. Л. Повоєнний голод в селах Житомирської області. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (Дніпропетровськ, 7–8 жовтня 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 137–139.

335. Єфимчук Н. Л. Радіо в житті сільських мешканців повоєнного періоду. *Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення та підходи: Збірник матеріалів ІІ-ї Міжнародної науково-практичної конференції* (Баку – Ужгород – Дрогобич, 10 березня 2017 р.). Баку; Ужгород; Дрогобич: Посвіт, 2017. С. 60–62.

336. Єфимчук Н. Л. Рівень медичного обслуговування сільського населення Житомирської області в 1943–1950 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 40. С. 154–158.

337. Єфимчук Н. Л. Сільські бібліотеки Житомирщини в післявоєнний період. *Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції* (Житомир, 20 листопада 2015 р.). Житомир: Полісся, 2015. С. 215–217.

338. Єфимчук Н. Л. Сільські клуби Житомирської області в умовах повоєнного часу. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 1 (17) (січень-березень). Т. 1. С. 102–106.
339. Житомирщина: історичний нарис: навч. посіб. / А. Б. Войтенко, О. М. Іващенко, О. С. Кузьмін. Житомир: Полісся, 2003. 272 с.
340. Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 гг: происхождение и последствия. М.: Ин-т российской истории РАН, 1996. 266 с.
341. Зима В. Ф. Социология бесправия. Реакция сталинской юстиции на голод в СССР 1946–1947 гг. *Социологические исследования*. 1999. № 2. С. 87–98.
342. Зинченко Ю. И. Деятельность органов советской власти на освобожденной территории УССР. *Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны*. К.: Науч. мысль, 1986. С. 11–53.
343. Зинченко Ю. И. Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. К.: Науч. мысль, 1989. 128 с.
344. Зубань О. К. Борьба Коммунистической партии Украины за развитие народной освіти (1945–1952). Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1967. 392 с.
345. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность (1945–1953 гг.). М., 1999. С. 29–71.
346. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. М.: Воениздат, 1965. Т. 6. 640 с.
347. История колхозного права. *Сборник законодательных материалов СССР и РСФСР 1917–1958 гг.: в 2 т.* М., 1958. Т. 2. С. 262.
348. История крестьянства СССР: в 5 т. М.: Политиздат, 1988. Т. 4. 540 с.
349. История советского крестьянства. М.: Наука, 1988. Т. 4. 395 с.
350. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область / голова головної редкол. П. Т. Тронько. К.: Ін-т історії Академії наук УРСР, 1973. 726 с.
351. Історія народного господарства УРСР: в 3 т., 4 кн. К.: Наукова думка, 1985. Т. 3. Кн. 1. С. 278.

352. Історія педагогіки / голов. ред. М. С. Гриценко. К.: Вища школа, 1973. 447 с.
353. Історія селянства Української РСР: у 2 т. К.: Наукова думка, 1967. Т. 2. 533 с.
354. Історія Української РСР (1945–70-і рр.): у 8 т. К.: Наукова думка, 1979. Т. 8. 389 с.
355. Історія українського селянства: нариси в 2-х томах / гол. редактор В. М. Литвин. К.: Наукова думка, 2006. Т. 2. 653 с.
356. Каган С. С. Первые итоги ликвидации последствий войны германо-фашистской оккупации УССР в области охраны народного здоровья. *Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации: труды второй конференции (17–19 декабря 1946 г.): в 3 т.* М.: Медгиз, 1948. Т. 1. С. 13–24.
357. Каган С. С. Радянська охорона здоров'я – дітище великого Жовтня. *Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих в УРСР 1917–1947.* К.: Держмедвидав УРСР, 1948. С. 37–64.
358. Калашнікова В. Є. Історико-культурні цінності України в умовах «нового порядку» (1941–1944 рр.): теоретичний аспект. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя, 2010. Вип. XXVIII. С. 241–244.
359. Канєвський О. П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. К.; Х.: Держсільгоспвидав УРСР, 1947. 286 с.
360. Касьяненко А. М. Организация санитарно-эпидемического обслуживания населения. К.: Здоровье, 1979. 122 с.
361. Киридон П. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.): монографія. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. 576 с.
362. Кліменко І. П. До питання про сільськогосподарську освіту на Житомирщині. *Наукові записки.* Житомир, 1958. Т. 5. С. 155–161.
363. Коваленко П. И. Достижения здравоохранения в Украинской ССР за 50 лет Советской власти. *Вопросы социальной гигиены организации*

здравоохранения и истории медицины: республиканский межведомственный сборник. К., 1969. Вып. 3. С. 5–30.

364. Коваль М. В. Все для перемоги. Подвиг трудящих країни у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. К.: Наукова думка, 1970. 196 с.

365. Коваль М. В. Патріотичний рух трудящих на допомогу пораненим воїнам у роки Великої Вітчизняної війни. *Вісник Академії наук Української РСР*. К., 1974. № 8. С. 48–56.

366. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К.: Науч. мысль, 1977. 264 с.

367. Коваль М. В., Чернега П. М. Основні напрями діяльності профспілок у процесі відбудови народного господарства УРСР (1943–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 1980. № 11. С. 52–61.

368. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). К.: Альтернативи, 1999. 336 с.

369. Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. К.: Вища школа, 1995. 194 с.

370. Коваль М. В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів. *Український історичний журнал*. 1993. № 9. С. 13–28.

371. Коваль М. В. УРСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.). *Український історичний журнал*. 1990. № 4. С. 80–87.

372. Кожукало І. П. Жорстокий хліб: Про становище колгоспного селянства на Україні уперші повоєнні роки. *Сільські обрії*. 1989. № 7. С. 18–21.

373. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000). К.: Либідь, 2003. 300 с.

374. Кононенко І. Ф. Здравоохранение Украины на пути к полному возрождению. *Врачебное дело*. 1945. № 3–4. С. 97–104.

375. Кононенко І. Ф. Изучение состояния здоровья инвалидов Отечественной войны на Украине. *Медико-санитарные последствия войны и*

мероприяття по их ліквідації. Труды второй конференции (17–19 декабря 1946 г.). М.: Медгиз, 1948. Т. 1. С. 83–93.

376. Кононенко В. В. Становище українського селянства у повоєнний період (1945–1947 рр.). *Український селянин: зб. наук. праць*. Черкаси, 2005. Вип. 9. С. 234–236.

377. Конопенко Г., Голяченко А. Історія медицини та фармації. Тернопіль: СУМШ, 2002. 100 с.

378. Красножон Н. Соціальне становище вчителів загальноосвітньої школи України (1944–1953). *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Історія*. К., 2000. Вип. 50. С. 44–47.

379. Курило В. І. Про зміст та співвідношення деяких аграрних дефініцій. *Економіка АПК*. 2014. № 2. С. 81–92.

380. Кучер В. І., Потильчак О. В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: монографія. К.; Біла Церква: Білоцерківдрук, 2011. 368 с.

381. Лавринович М. І. Діяльність парторганізацій Української РСР по відбудові сільського господарства (1943–1945). *Український історичний журнал*. 1964. № 1. С. 55–60.

382. Ларін А. Ф., Маковська Н. В. Боротьба за поліпшення санітарного стану визволених районів УРСР (1943–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 1986. № 12. С. 55–61.

383. Ларін А. Ф. До питання про матеріально-побутове постачання населення України (1943–1945 рр.). *Український історичний журнал*. № 5. 1978. С. 102–106.

384. Лауэр В. «Опережающее подчинение» и осуществление нацистами Холокоста в Украине: взаимодействие центральных и местных властей в генеральном округе «Житомир» (1941–1944). *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал*. Дніпропетровськ: Ткума; Ліра ЛТД, 2007. № 4. С. 31–60.

385. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.

386. Ленська В. В. Всенародна допомога школі УРСР у відбудові і зміцненні її матеріальної бази (1943–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 1980. № 2. С. 100–104.

387. Ленская В. В. Деятельность партии по восстановлению и развитию системы народного образования в освобожденных районах Украины в годы Великой Отечественной войны: историография вопроса. *Вопросы общественных наук*. М., 1978. Вып. 34. С. 70–76.

388. Лисенко О. Є., Перехрест О. Г. Відбудовні процеси в 1943–1945 рр. *Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах*. К., 2006. Т. 2. С. 318–329.

389. Лисенко О. Є., Перехрест О. Г. Відродження аграрного сектора економіки у 1943–1945 рр. *Економічна історія України. Історико-економічні дослідження: в 2-х т.* / редрада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.; НАН України, Ін-т історії України. К.: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С. 348–353.

390. Литвин В. М. Історія України: у 3 т. К., 2005. Т. 3. Кн. 2. 640 с.

391. Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). К.: Лі-Терра, 2004. 464 с.

392. Маковійчук І. М., Пилявець Ю. Г. Голод на Україні у 1946–1947 роках. *Український історичний журнал*. 1990. № 8. С. 14–32.

393. Макухін І. Я. З історії розвитку сільського господарства в післявоєнний період (на матеріалах Сумської області). *Український історичний журнал*. 1962. № 4. С. 114–119.

394. Маловічко І. Подолання дитячої безпритульності і бездоглядності в 1935–1945 роках ХХ століття на території України. *Пріоритетні напрями розвитку правової системи України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (Донецьк, 25–26 жовтня 2013 р.). Донецьк, 2013. С. 51–53.

395. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 228 с.

396. Манаенков А. И. Культурное строительство в послевоенной деревне (1946–1950 гг.). *Политическая история XX века*. М.: Знание, 1991. № 12. С. 40.

397. Марзеев А. Н. Записки санитарного врача. К.: Здоровье, 1965. 175 с.
398. Марьяхин Г. Л. Налоги и сборы с колхозов и населения. М.: Госфиниздат, 1946. 163 с.
399. Марьяхин Г. Л. Очерки истории налогов с населения в СССР. М.: Финансы, 1964. 252 с.
400. Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / під ред. К. Ф. Дупленко. К.: Держмедвидав УРСР, 1959. 383 с.
401. Медведь Л. І. Розквіт медичної науки і охорони здоров'я населення в УРСР. *Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих в УРСР 1917–1947*. К.: Держмедвидав УРСР, 1948. С. 1–36.
402. Мельник П. І. Допомога міській молоді у відбудові сільського господарства (1943–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 1979. № 10. С. 114–120.
403. Мельник П. І. Участь молоді у відбудові сільського господарства УРСР. *Український історичний журнал*. 1975. № 5. С. 95–102.
404. Мироненко М. А. Гигиенические основы планирования сельских населённых мест. М.: Медицина, 1981. 192 с.
405. Митерев Г. А. Забота о матери и ребенке – важнейшая государственная задача. М.: Медгиз, 1944. 63 с.
406. Митерев Г. А. Очередные задачи здравоохранения в освобожденных районах. *Советское здравоохранение*. 1942. № 3. С. 3–7.
407. Митерев Г. А. Система санитарных и противоэпидемических мероприятий периода Великой Отечественной войны. М.: Медгиз, 1945. 105 с.
408. Митерев Г. А. Советское здравоохранение в годы Великой Отечественной войны. *Советское здравоохранение*. 1944. № 7–8. С. 3–7.
409. Мічуда В. В. Відбудова мережі культурно-освітніх установ на селі у повоєнні роки (1945–1955 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. наук. статей*. К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. 9. С. 354–359.

410. Мічуда В. В. Діяльність сільських закладів культури в 1945 – середині 1950-х рр. *Наукові записки з української історії: зб. наук. статей*. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 34. С. 78–84.

411. Мічуда В. В. Культурне будівництво на селі в перші післявоєнні роки (1945–1950 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. наук. статей*. К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. Вип. 7. С. 403–408.

412. Мічуда В. В. Побутове обслуговування мешканців села у післявоєнні роки (1945–1955). *Сторінки історії: зб. наук. статей*. К., 2005. Вип. 21. С. 125–132.

413. Міщук С. М., Міщук Г. А. Основні підсумки та уроки Другої світової війни. *Друга світова війна в історичному вимірі: матер. Всеукр. наук. конф.* Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. С. 127–129.

414. Мольченко В. П. Комуністична партія України в боротьбі за відновлення і розгортання діяльності культурно-освітніх закладів на селі в післявоєнний період (1943–1950 рр.). *Наукові праці з історії КПРС: міжвідом. наук. зб.* К., 1966. Вип. 10. С. 148–158.

415. Мухіна Є. А. Розвиток охорони здоров'я на Закарпатті за роки радянської влади (1946–1966 рр.). Ужгород: Карпати, 1967. 70 с.

416. Нагайко Т. Ю. Матеріально-побутові умови сільської інтелігенції в Україні у післявоєнний період. 1943–1945 рр. *Соборність України: зб. наук. статей*. К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. 4. Т. 1. С. 66–72.

417. Нагайко Т. Ю. Сільське житлове будівництво та житлові умови сільського населення України у період 1943–1945 рр. *Український історичний збірник*. К., 2004. Вип. 7. С. 353–370.

418. Натрадзе А. Г., Качалов С. Ф. Матеріальний ущерб, причинений здравоохранению Союза ССР немецко-фашистскими захватчиками в Великую Отечественную войну. *Советское здравоохранение*. 1946. № 3. С. 10–22.

419. Нікілев О. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х років ХХ ст.). Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2004. 208 с.

420. Носиков Ю. В. З історії відбудови народного господарства України в 1943–1945 рр. (за матеріалами Миколаївської, Запорізької та Херсонської області). *Український історичний журнал*. 1971. № 7. С. 46–53.

421. Очерки истории здравоохранения СССР / под ред. М. И. Барсукова. М.: Медгиз, 1957. 437 с.

422. Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Бердичівщині / наук. керівник авт. кол. О. М. Іващенко. Житомир: Полісся, 2005. 176 с.

423. Панченко П. П. Аграрна історія України. К.: Видавничий центр «Просвіта», 1997. 168 с.

424. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. 590 с.

425. Перехрест І. В. Боротьба з епідеміями паразитарних тифів в Україні у повоєнний період (1944–1950 рр.). *Наукові праці: науково-методичний журнал. Історичні науки*. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2004. Вип. 19. Т. 32. С. 58–61.

426. Перехрест І. В. Відновлення мережі медичних закладів – важливий напрямок ліквідації медико-санітарних наслідків нацистської окупації в Україні. *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк: Вид-во ДонНУ. 2005. № 1 (23). С. 262–267.

427. Перехрест І. В. Медико-санітарні наслідки війни та окупації для Черкас та їх подолання (1943–1945 рр.). *Черкащина в контексті історії України: матеріали Другої науково-красознавчої конференції Черкащини*. Черкаси, 2005. С. 327–330.

428. Перехрест І. В. Реформування медичних закладів в Україні (1947–1950 рр.) – один із напрямків подолання медико-санітарних наслідків війни та окупації. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей*. К., 2005. Вип. 9. Ч. 3. С. 288–293.

429. Перехрест О. Г. Вирішення проблеми забезпечення сільського господарства України тваринним тяглом у період відбудови (1943–1945 рр.).

Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І. О. Гуржію. Черкаси, 2009. С. 398–403.

430. Перехрест О. Г. Відбудова матеріальної бази сфери освіти в сільській місцевості в 1943–1945 рр.: проблеми та наслідки. *Український селянин: зб. наук. статей.* Черкаси, 2010. Вип. 12. С. 300–304.

431. Перехрест О. Г., Перехрест Т. Ю. Відбудова сфери освіти в сільській місцевості України в 1943–1945 рр. *Вісник Черкаського національного університету. Серія Історичні науки.* Черкаси, 2011. Вип. 202. Ч. 3. С. 19–31.

432. Перехрест О. Г. Відродження технічної бази сільського господарства України в 1943–1945 рр.: здобутки та невирішені проблеми. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль, 2009. Вип. 2. С. 76–85.

433. Перехрест О. Г. До питання про збитки, заподіяні сільському господарству України в роки Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей.* К., 2003. Вип. 7. Ч. 2. С. 199–208.

434. Перехрест О. Г. Наслідки нацистської окупації для медичної сфери села. *Український селянин: зб. наук. статей.* Черкаси, 2008. Вип. 11. С. 331–335.

435. Перехрест О. Г. Нищення житла в українському селі в період німецько-радянської війни 1941–1945 рр. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей.* К., 2005. Вип. 9. Ч. 3. С. 137–156.

436. Перехрест О. Г., Перехрест І. В. Руйнування житлового фонду і мережі комунальних об'єктів у населених пунктах України в роки Великої Вітчизняної війни. *Вісник Черкаського національного університету. Серія: історичні науки.* Черкаси, 2011. Вип. 202. Ч. 2. С. 56–60.

437. Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Черкаси: Ін-т історії України НАН України, 2010. 150 с.

438. Перехрест О. Г. Сільське господарство України на початковому етапі відбудови (весна – літо 1943 року). *Український селянин: зб. наук. статей.* Черкаси: Ін-т історії України НАН України, 2000. Вип. 4. С. 76–81.

439. Перехрест О. Г. Сільське господарство України в 1943–1945 рр.: проблеми та результати відбудови. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 92–109.

440. Перехрест О. Г. Сільське господарство Лівобережної України наприкінці літа – взимку 1943 року: деякі питання стану та наслідків господарювання. *Український селянин: зб. наук. статей*. Черкаси: Ін-т історії України НАН України, 2002. Вип. 5. С. 137–141.

441. Перехрест О. Г. Стан та відродження тваринницької галузі сільського господарства Хмельниччини після визволення від нацистських окупантів (квітень – грудень 1944 року). *Український селянин: зб. наук. статей*. Черкаси: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. 8. С. 286–289.

442. Перехрест О. Г. Тваринницька галузь сільського господарства України 1943–1945 рр.: проблеми та результати відродження. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей*. К., 2009. Вип. 12. С. 107–114.

443. Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище: монографія. Черкаси: Ін-т історії України НАН України, 2011. 668 с.

444. Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 2. С. 15–25.

445. Першина Т. С. До питання про забезпечення керівними кадрами народного господарства України (1943–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 3. С. 23–35.

446. Петляк Ф. А. Заходи Комуністичної партії по відбудові народного господарства України в ході Великої Вітчизняної війни. 1943–1945. *Наукові записки Кам'янець-Подільського педагогічного інституту*. Кам'янець-Подільський, 1961. С. 48–74.

447. Петляк Ф. А. Партийное руководство Советами на Украине в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). К.: Вища школа, 1986. 184 с.

448. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (2-га пол. 40-х – сер. 50-х рр.): кол. моногр.: у 3 ч. / відп. ред. В. М. Даниленко. К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. Ч. 1, 2. 2010. 351 с.

449. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (2-га пол. 40-х – сер. 50-х рр.): кол. моногр.: у 3 ч. / відп. ред. В. М. Даниленко. К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. Ч. 3. 2010. 336 с.

450. Політична історія України: ХХ ст. Т. 4: Україна у Другій світовій війні: 1939–1945 / голова редкол. І. Ф. Курас. К.: Генеза, 2003. 584 с.

451. Рабенчук О. П. Голод 1946–1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. № 13. С. 271–282.

452. Рабенчук О. П. Соціальна свідомість та поведінка населення України. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): колективна монографія* / відп. ред. В. М. Даниленко: у 3 частинах. К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. Ч. 3. 336 с.

453. Радянська держава та право в період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). *Конспект лекцій для студентів Харківського юридичного інституту*. Х., 1964. С. 28–30.

454. Ревенко В. В. Діяльність сільських бібліотек на Півдні України в повоєнний період 1945–1955 рр. *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: зб. матер. Всеукраїнської науково-практичної конференції* (Суми, 20 травня 2011 р.). Суми: СумДУ, 2011. Ч. 1. С. 161–165.

455. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991 рр. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. 304 с.

456. Рибак І. В. Стан соціально-побутової сфери українського села (1946–1958 рр.). *Український історичний журнал*. 1994. № 1. С. 61–71.

457. Рівень життя населення України. НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України / за ред. Л. М. Черенько. К.: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. 428 с.: іл. Бібліогр.: с. 417–426.

458. Рогожа М. М. Відбудова сільської школи України в перші повоєнні роки (до історіографії проблеми). *Суд пам'яті. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції*. К., 2000. С. 101–104.

459. Романець Л. М., Романюк І. М. Матеріально-побутові умови праці повоєнного учительства України. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне: РДГУ, 2008. Вип. 12. С. 72–76.

460. Романець Л. М. Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1944–1958 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць*. Вінниця, 2006. Вип. XI. С. 258–261.

461. Романюк І. М., Яценюк П. Проблеми медичного обслуговування сільського населення України в 1950–60-ті рр. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. наук. статей*. К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. 7. С. 457–466.

462. Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. Вінниця: Книга-Вега, 2005. 256 с.

463. Руками народа. Патриотический почин житомирцев / ред. Л. И. Медведь. М.: Медгиз, 1945. 28 с.

464. Рябов В. Н. Благоустроенное трудовое село. М., 1952. С. 16.

465. Савченко Є. М. Сільське і колгоспне будівництво на Україні в повоєнні роки. *Український історичний журнал*. 1962. № 3. С. 63–70.

466. Сафонова Є., Данилюк М. Комуністична партія України – натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні (червень 1941–1945 рр.). К., 1958. 150 с.

467. Семашко Н. А. Состояние мероприятий по ликвидации медико-санитарных последствий войны. *Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации: труды второй конференции (17–19 декабря 1946 г.)*: в 3 т. М.: Медгиз, 1948. Т. 1. С. 15–28.

468. Сидоров К. С. Особливості відбудови МТС Житомирщини в 1943–1945 рр. *Науковий вісник східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. № 12. С. 61–65.

469. Снитко П. Г. Деятельность Компартии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1943–1950). К.: Изд-во Киевского университета им. Т. Шевченко, 1966. 238 с.

470. Словник української мови. *Академічний тлумачний словник* (1970–1980): в 11 т. Т. 9. 1978. С. 649.

471. Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. М.: Госполитиздат, 1947. 208 с.

472. Стародубець В. О., Стародубець Г. М. Голод 1946–1947 рр. на Житомирщині крізь призму офіційних документів (за матеріалами Державного архіву Житомирської області). *Вінничина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. Вінниця, 2013. 582 с.

473. Стародубець Г. М. Місіонери червоної влади (партійно-радянська номенклатура західноукраїнських областей в 1944 – на поч. 1946 рр.). Житомир: «Полісся», 2016. 348 с.

474. Стародубцев В. А. Відбудова колгоспного виробництва Кам'янець-Подільської області в перші повоєнні роки. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. 2009. Т. 19. С. 544–552.

475. Стельникович С. В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.): монографія. Житомир: Вид. О. О. Євнюк, 2015. 592 с.

476. Стельникович С. В. Медичне обслуговування на території генерального округу Житомир (друга половина 1941 – початок 1944 рр.). *Волинські історичні записки: зб. наук. праць*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. Т. 11. С. 5–12.

477. Стельникович С. В. Соціальний захист населення на Житомирщині у період нацистської окупації. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць*. К.: ВІР УАН, 2013. Вип. 73. С. 40–42.

478. Сторінки історії України ХХ ст.: посібник для вчителя / за ред. С. В. Кульчицького. К.: Освіта, 1992. 182 с.

479. Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.). К.: Госполитиздат УССР, 1956. 472 с.

480. Сушко О. О. Боротьба трудящих за відновлення матеріальної бази загальноосвітньої школи УРСР (1943–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 1981. № 8. С. 106–114.

481. Терещенко Т. В. Відбудова сільських культурно-освітніх установ у 1943–1950 рр. (на матеріалах Центральної України). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. наук. статей*. К., 2004. Вип. 26. С. 353–366.

482. Терещенко Т. В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл в період відбудови народного господарства 1943–1950 рр. (на матеріалах Центральної України). *Український селянин: зб. наук. праць*. Черкаси: Черкаський держ. у-тет ім. Богдана Хмельницького, 2003. Вип. 7. С. 181–188.

483. Терещенко Т. В. До питання про відновлення житлового фонду в селах Центральної України. *Соборність України: історична спадщина і виклики часу: зб. наук. статей*. Переяслав-Хмельницький: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 3. С. 445–452.

484. Терещенко Т. В., Перехрест І. В. До питання про медичне обслуговування сільського населення Центральної України в період відбудови народного господарства (1943–1950 рр.). *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей*. К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. Вип. 7. С. 231–240.

485. Ткачов А. Н., Луценко Є. В. Якість життя населення, як інтегральний критерій оцінки ефективності діяльності регіональної адміністрації. *Науковий журнал КДАУ*. 2014. № 2. С. 91–106.

486. Трубайчук А. Друга світова війна. К.: Наукова думка, 1995. 192 с.

487. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: історичні нариси. Кн. 2 / редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін. К.: Наукова думка, 2011. 943 с.

488. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий / Отв. ред. В. И. Клоков. К., 1985. 618 с.
489. Федынский В. И., Рябов В. Н., Лунц Л. В. Гигиена колхозного села. М.: Медгиз, 1952. 165 с.
490. Філіппов О. М. Розвиток радянської школи УРСР в період першої повоєнної п'ятирічки. К.: Радянська школа, 1957. 151 с.
491. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. Вид. 2. 800 с.
492. Хісамутдінова Р. Помощь сельских тружеников Южного Урала освобожденным районам Украины в 1943–1945 годах. *Український селянин*. 2008. № 11. С. 343–345.
493. Черник С. А. Советская общеобразовательная школа в годы Великой Отечественной войны. *Историко-педагогическое исследование*. М.: Педагогика, 1984. 239 с.
494. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944. К.: ПП Наталя Брехуненко, 2010. 80 с.
495. Шамрай О. Г. Художня самодіяльність та інші форми дозвілля у повоєнному українському селі. *Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки*. Черкаси, 2008. № 133–134. С. 161–166.
496. Шашло Т. М. Керівна роль Комуністичної партії у розвитку радянської школи на Україні. К.: Рад. шк., 1963. 158 с.
497. Шилюк О. Бібліотечна справа на Буковині в 40-х рр. ХХ ст. *Вісник Львівського університету. Серія: книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів, 2010. Вип. 4. С. 104–111.
498. Шипік Н. Ф. Діяльність відділу у справах репатріації Сталінського облвиконкому депутатів трудящих у 1945–1953 рр. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К., 2009. Спецвипуск. С. 121–129.
499. Штиволюка О. І., Яковлева Л. В. Відновлення роботи закладів освіти і культури у визволених від німецько-фашистських загарбників районах Української РСР (1943–1945 рр.). *Архіви України*. 1978. № 2. 96 с.

500. Щерба В. П. З туману віків і днів учорашніх: історико-географічне дослідження. Драбів: Драбівське видавничо-поліграфічне підприємство, 2007. 363 с.

501. Щуров С. Электрификация сельского хозяйства в СССР. *Народное хозяйство СССР*. М., 1948. Сб. 2. С. 364–377.

502. Юрчук В. І. Боротьба Комуністичної партії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945–1952 рр.). К.: Політвидав, 1965. 255 с.

503. Юрчук В. И., Кожукало И. П. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946–1950 гг.). К.: Политиздат Украины, 1986. 365 с.

504. Яковенко В. Ю. Життя та побут житомирян під час нацистської окупації (липень 1941 – грудень 1943 рр.). *Сторінки історії*. 2012. № 33. С. 179–189.

505. Янковська О. Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей*. К., 2007. Вип. 11. С. 389–391.

III. Дисертації та автореферати дисертацій

506. Байраковский А. И. Общественно-политическая жизнь колхозного крестьянства на освобожденной территории Украины (1941–1945 гг.): дисс. ... канд. ист. наук. К., 1979. 216 с.

507. Василенко С. М. Повоєнні репресії проти населення України (1944–1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2011. 21 с.

508. Вронская Т. В. Общественно-политическая деятельность молодежи на освобожденной территории Украинской ССР в период Великой Отечественной войны (1943–1945): дисс. ... канд. ист. наук. К., 1989. 202 с.

509. Голиш Л. Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР 1943–1950 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Черкаси, 2007. 25 с.

510. Гора А. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за восстановление социалистического сельского хозяйства Украины в годы Великой Отечественной войны. 1943–1945 гг.: дисс. ... канд. ист. наук. К., 1954. 214 с.

511. Гордієнко Г. М. Соціальне забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в УРСР (1941–1945 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2010. 16 с.

512. Замлинська О. В. Культурне життя в Україні у 1943–1953 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 1995. 22 с.

513. Западаев В. В. КПСС – вдохновитель и организатор ратных и трудовых подвигов советского народа в Великой Отечественной войне: дисс. ... канд. ист. наук. К., 1955. 210 с.

514. Калібовець С. М. Відбудова та діяльність культурно-освітніх закладів Лівобережної України (1943–1950 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2010. 19 с.

515. Калініченко В. В. Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Х., 2001. 19 с.

516. Кириченко В. М. Українське село і тоталітарна держава в умовах голодомору 1946–1947 років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 1996. 23 с.

517. Когут П. В. Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944–1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Л., 2000. 21 с.

518. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2007. 14 с.

519. Кухарський В. М. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (1937–1954 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Педагогіка». К., 1995. 24 с.

520. Лавринович М. І. Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства в 1943–1945 рр. (на матеріалах Житомирської, Київської, Сумської та Черніговської областей): дис. ... канд. іст. наук. К., 1964. 280 с.

521. Ларин А. Ф. Деятельность Коммунистической партии по организации материально-бытового обеспечения населения на освобожденной от немецко-фашистских захватчиков территории Украинской ССР (1943–1945 гг.): дисс. канд. ист. наук. К., 1975. 185 с.

522. Лукина М. М. Трудящиеся женщины Советской Украины в борьбе за восстановление народного хозяйства республики (1943–1945 гг.): дисс. ... канд. ист. наук. К., 1953. 208 с.

523. Мельник П. И. Участие молодежи в восстановлении сельского хозяйства Советской Украины в годы Великой Отечественной войны (1943–1945 гг.): автореф. дисс. на получение науч. степени канд. ист. наук. К., 1979. 25 с.

524. Мічуда В. В. Побут і дозвілля сільського населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Переяслав-Хмельницький, 2009. 17 с.

525. Нагайко Т. Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Переяслав-Хмельницький, 2009. 23 с.

526. Перехрест І. В. Медико-санітарні наслідки Великої вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація в період відбудови (1943–1950 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2007. 210 с.

527. Петляк Ф. А. Восстановление и укрепление партийных организаций на Украине и их борьба за возрождение народного хозяйства республики в годы Великой Отечественной войны (декабрь 1942–1945) : автореф. дис. на получение науч. степени канд. ист. наук. К., 1963. 19 с.

528. Пилявец Ю. Г. Колхозы Украины в восстановительный период: проблемы и трудности (1943–1950): автореф. дисс. на получение науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины». К., 1992. 15 с.

529. Пушкаренко Н. Г. Комсомол Украины – активный помощник Коммунистической партии по восстановлению социалистического сельского хозяйства и оказанию помощи фронту в годы Великой Отечественной войны (1943–1945 гг.): автореф. дисс. на получение науч. степени канд. ист. наук. Донецк, 1971. 30 с.

530. Роговой С. Борьба Коммунистической партии Украины за восстановление и дальнейшее развитие социалистического сельского хозяйства (1943–1950 гг.): автореф. дисс. на получение науч. степени канд. ист. наук. К., 1960. 16 с.

531. Романець Л. М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Черкаси, 2010. 23 с.

532. Снитко П. Г. Деятельность Компартии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1943–1950): автореф. дисс. на получение науч. степени д-ра ист. наук. К., 1971. 43 с.

533. Спудка І. М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2007. 229 с.

534. Сушко А. А. Деятельность советского государства по восстановлению и развитию общеобразовательных школ Украинской ССР (1943–1945 гг.): автореф. дисс. на получение науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Всемирная история». К., 1983. 24 с.

535. Тельман И. Г. Деятельность Коммунистической партии Украины по восстановлению народного хозяйства республики в 1944–1945 гг.: автореф. дисс. на получение науч. степени канд. ист. наук. Л., 1968. 57 с.

536. Терещенко Т. В. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Черкаси, 2007. 20 с.

537. Терещенко Т. В. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Черкаси, 2007. 249 с.

538. Томэк В. И. Массово-политическая работа партийных организаций среди колхозного крестьянства Украины (1943–1945 гг.): автореф. дисс. на получение науч. степени канд. ист. наук. К., 1971. 24 с.

539. Хорош И. Д. Основные этапы и перспективы развития сельского здравоохранения в Украинской ССР : дисс. ... д-ра мед. наук. К., 1964. Ч. 1. 363 с.; Ч. 2. 364 с.

540. Шамрай О. Г. Культурно-освітня сфера та духовне життя українського села в 1943–1950 рр. (за матеріалами центральних областей УРСР): дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2008. 217 с.

541. Шевелёв А. Борьба КПСС за восстановление и развитие МТС на Украине в послевоенный период (1943–1950 гг.): автореф. дисс. на получение науч. степени канд. ист. наук. К., 1954. 14 с.

IV. Електронні ресурси

542. Василенко Д. П. Стан повоєнної народної шкільної освіти в Українській РСР на прикладі Полтавської області в 1943–1946 рр. // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 39. С. 160–164. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2014_39_31 (дата звернення: 09.01.2015).

543. Гичка О. І. Організація медичної допомоги в селах Української РСР у повоєнні роки // *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: історія*. 2009. Т. 104. Вип. 91. С. 95–99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2009_104_91_18 (дата звернення: 16.01.2015).

544. Гичка О. І. Роль колгоспів у процесі повоєнної відбудови системи охорони здоров'я та подальшій її розбудові // *Гілея: науковий вісник*. 2013. Вип. 79. С. 59–63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_79_18 (дата звернення: 03.02.2015).

545. Гичка О. І. Стан системи охорони здоров'я матері і дитини на селі в повоєнний період (1943–1956 рр.) // *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 77. С. 74–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_77_22 (дата звернення: 15.02.2015).

546. Ісайкіна О. Д. Проблеми постачання та купівельна спроможність міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія*. 2010. Вип. 17. С. 31–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2010_17_8 (дата звернення: 06.03.2016).

547. Перехрест І. В. Державна допомога окремим категоріям населення України у період повоєнної відбудови (1943–1945 рр.) // *Гуманітарний вісник. Серія: історичні науки*. 2014. Число 20. Вип. 4(1). С. 37–42. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Gvi_2014_20_4\(1\)__6](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Gvi_2014_20_4(1)__6) (дата звернення: 10.08.2016).

548. Соловей М. О. Становище дитячих будинків Донбасу під час Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 3. С. 105–111. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lipd_2013_3_14 (дата звернення: 18.10.2016).

549. Суходольська А. С. Соціальне сирітство: історичні аспекти та сутність поняття // *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: економічні науки*. 2015. № 2(72). С. 190–197. URL: <http://ven.ztu.edu.ua/article/view/49319/46142> (дата звернення: 12.04.2015).

550. Шамрай О. Г. Радіофікація сіл Центральної України у повоєнні роки (1945–1950 рр.) // *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: історичні науки*. 2008. Т. 88. Вип. 75. С. 129–131. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2008_88_75_26 (дата звернення: 08.06.2016).

551. Якименко І. А. Проблеми сирітства на селі та способи їх вирішення у перші повоєнні роки (1943–1945 рр.) // *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 229–231. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrsel_2012_13_78 (дата звернення: 21.11.2016).

ДОДАТКИ

Додаток А

Передові райони області по косовиці хлібів у 1944 р.

[30, арк. 5]

Назва району	План, га	Скошено, га	%
Коростенський	21273	18098	85,5
Радомишльський	20146	16290	80,8
Житомирський	17717	14440	81,5
Коростишівський	17428	15171	87,6
Баранівський	15084	12663	83,9

Умовна адміністративна карта Житомирської області
періоду 1944-1953 рр.

[створено автором на підставі джерел [49, арк. 16; 247, с. 15–42]]

Динаміка виконання плану овоче- і картоплепоставки районами
Житомирської області станом на кінець жовтня 1944 р.

[79, арк. 7]

Район	Овочепоставка	Картоплепоставка
Андрушівський	29,4%	28,2%
Житомирський	33,7%	8,6%
Малинський	18,3%	12,6%
Янушпільський	22,2%	10,1%,
Барашівський	6,5%	–
Брусилівський	–	9,4%
Вчорайшенський	27,3%	2,7%
Городницький	–	4,7%
Корнинський	34,3%	1,8%
Потіївський	–	9,6%
Радомишльський	18,4%	4,6%
Володарськ-Волинський	–	14,5%

Державний план хлібоздачі по Житомирській області станом на
1 листопада 1946 р.

[43, арк. 26]

Райони, що достроково виконали і перевиконали план	% хлібоздачі	Найвідсталіші райони	% хлібоздачі
Словечанський	128	Володарськ-Волинський	74
Овруцький	102	Держинський	61
Народицький	104	Троянівський	68
Базарський	102	Попільнянський	69
Коростенський	102	Ружинський	72
Олевський	101	Довбишський	72
Чоповицький	100	Янушпільський	74
Баранівський	100	Коростишівський	74

Райони, що не виконали планів хлібоздачі державі станом на

1 листопада 1946 р.

[43, арк. 34]

Назва району	План	Здано	%
Андрушівський	1892	626	33
Бердичівський	3025	1817	60
Володарськ- Волинський	1275	727	57
Вчорайшенський	625	250	40
Житомирський	913	350	38
Корнинський	521	204	39
Малинський	1045	587	56
Попільнянський	1292	428	33
Радомишльський	1477	762	52
Троянівський	827	465	56

Райони Житомирської області, з яких виселяли сім'ї в Сахалін та Карело-Фінську республіку

[62, арк. 15]

Район	План вивезення сімей на Сахалін	Виконано	План вивезення сімей на Карело-Фінську республіку	Виконано
Бердичівський	40	5	25	0
Вчорайшенський	25	0		
Дзержинський	35	0		
Ємільчинський			80	16
Лугинський			50	7
Малинський			55	0
Народицький			55	0
Овруцький			80	18
Олевський			80	14
Черняхівський			30	0
Чоповицький			35	0
Словечанський			80	0

Виконання плану розвитку тваринництва в області за 1 квартал 1948 р.

[52, арк. 3]

Тварини	План на 1948 р.	Станом на 1 квітня 1948 р.	% виконання плану	Станом на 1 квітня 1948 р.	Приріст за три місяці	
					голів	%
Коні	70000	65731	93,9	65244	487	0,75
ВРХ	229000	159820	69,8	153818	6002	3,9
В тому числі:						
- корови	35000	18221	54,5	15164	3057	20,16
- свині	90000	36510	40,6	32527	3983	12,25
- свиноматки	22000	7714	40,5	7340	374	5,1
- вівці	64000	62363	98,2	41976	20887	43,53
- птиця	330000	71081	21,5	73968	-2887	- 3,9

План розвитку тваринництва за 1 півріччя 1948 р. в колгоспах Житомирської області

[52, арк. 10]

Тварини	Було на 1 січня 1948 р.	План на 1948 р.	Станом на 1 липня 1948 р.	Виконання плану, %	Приріст за півріччя	
					голів	%
Коні	65244	70000	71508	102,2	6264	9,6
ВРХ	153818	229000	186375	81,4	32557	21,1
В тому числі:						
- корови	15164	35000	24409	69,7	9245	60,9
- свині	32527	90000	50233	55,8	17706	54,4
- свиноматки	7340	22000	10567	48	3227	44
- вівці	41976	64000	65442	102,2	23466	55,9
- птиця	73968	330000	93633	28,4	19665	26,6

Шкільна мережа в селах Житомирської області в 1943–1945 рр.

[125, арк. 1]

Тип школи	1943–1944 н. р.	1944–1945 н. р.
Початкові школи:	766	740
- класів	2836	2899
- комплектів	1822	1908
- учнів	58881	58146
Неповносередні школи:	394	508
- класів	2754	3928
- комплектів	2647	3782
- учнів	74916	119437
Середні школи:	63	56
- класів	717	785
- комплектів	708	727
- учнів	21570	31330
Всіх типів шкіл:	1223	1304
- класів	6307	7612
- комплектів	5177	6417
- учнів	155367	208913

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Статті у виданнях, внесених до наукометричних баз даних

1. Єфимчук Н. Л. Особливості функціонування колгоспної системи на Житомирщині в 1948–1953 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія»*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 56–60.

2. Єфимчук Н. Л. Рівень медичного обслуговування сільського населення Житомирської області в 1943–1950 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 40. С. 154–158.

3. Єфимчук Н. Л. Особливості відбудови та умови діяльності сільських шкіл на Житомирщині в 1943–1950 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія»*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 2. С. 121–124.

4. Єфимчук Н. Л. Сільські клуби Житомирської області в умовах повоєнного часу. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 1 (17) (січень-березень). Т. 1. С. 102–106.

Статті у фахових виданнях

5. Єфимчук Н. Л. Особливості прояву голоду 1946–1947 рр. на Житомирщині. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк: Вид-во ВНУ ім. Л. Українки, 2012. Вип. 8. С. 95–100.

6. Єфимчук Н. Л. Особливості відбудови аграрного сектору Житомирщини в 1943–1945 рр. *Драгоманівські історичні студії: Збірник наукових праць молодих істориків*. К.: Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 1 (5). С. 344–353.

7. Єфимчук Н. Л. Особливості функціонування колгоспної системи на Житомирщині в 1948–1953 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Серія «Історія»*. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. Вип. XXII. С. 97–102.

Публікації, які додатково відображають матеріали дисертації

8. Єфимчук Н. Л. Періодична преса Житомирщини про голод 1946–1947 рр. *Наука України. Перспективи та потенціал: Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції* (Одеса, 30–31 травня 2012 р.). О., 2012. С. 37–40.

9. Єфимчук Н. Л. Повоєнний голод в селах Житомирської області. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (Дніпропетровськ, 7–8 жовтня 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 137–139.

10. Єфимчук Н. Л. Житомирщина в повоєнний голодовий період 1946–1947 рр. *Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції* (Житомир, 9–10 листопада 2012 р.). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. С. 166–168.

11. Єфимчук Н. Л. Передумови та наслідки голоду 1946–1947 рр. на Житомирщині. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ, 20–21 листопада 2013 р.). К., 2013. С. 43–49.

12. Єфимчук Н. Л. Житлові умови сільських мешканців Житомирщини в повоєнний період. *Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції* (Житомир, 7–8 листопада 2014 р.). Житомир: Полісся, 2014. С. 176–178.

13. Єфимчук Н. Л. Ліквідація наслідків німецької окупації в сільському господарстві Житомирської області у 1944–1945 рр. *Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (Житомир, 22 травня 2015 р.). Житомир: Полісся, 2015. С. 109–111.

14. Єфимчук Н. Л. Сільські бібліотеки Житомирщини в післявоєнний період. *Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції* (Житомир, 20 листопада 2015 р.). Житомир: Полісся, 2015. С. 215–217.

15. Єфимчук Н. Л. Радіо в житті сільських мешканців повоєнного періоду. *Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення та підходи: Збірник матеріалів II-ї Міжнародної науково-практичної конференції* (Баку – Ужгород – Дрогобич, 10 березня 2017 р.). Баку; Ужгород; Дрогобич: Посвіт, 2017. С. 60–62.

Відомості про апробацію результатів дослідження

Загальна концепція дослідження знайшла своє відображення у доповідях і виступах на V Волинській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2012 р.); IV науково-практичній заочній конференції «Наука України. Перспективи та потенціал» (Одеса, 2012 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (присвячена 20-річчю гуманітарного факультету Національної металургійної академії України) (Дніпропетровськ, 2012 р.); П'ятих драгоманивських читаннях молодих істориків: «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Київ, 2013 р.); міжнародній науковій конференції «Голод в Україні: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)» (Київ, 2013 р.); VII Волинській історико-краєзнавчій конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету ім. І. Франка) (Житомир, 2014 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в XX – на початку XXI століть» (Житомир, 2015 р.); VIII Волинській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2015 р.); Другій науково-практичній конференції «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи» (Баку–Ужгород–Дрогобич, 2017 р.).